

105

БЕЗ ЯЗИКА

Володимир Короленко.

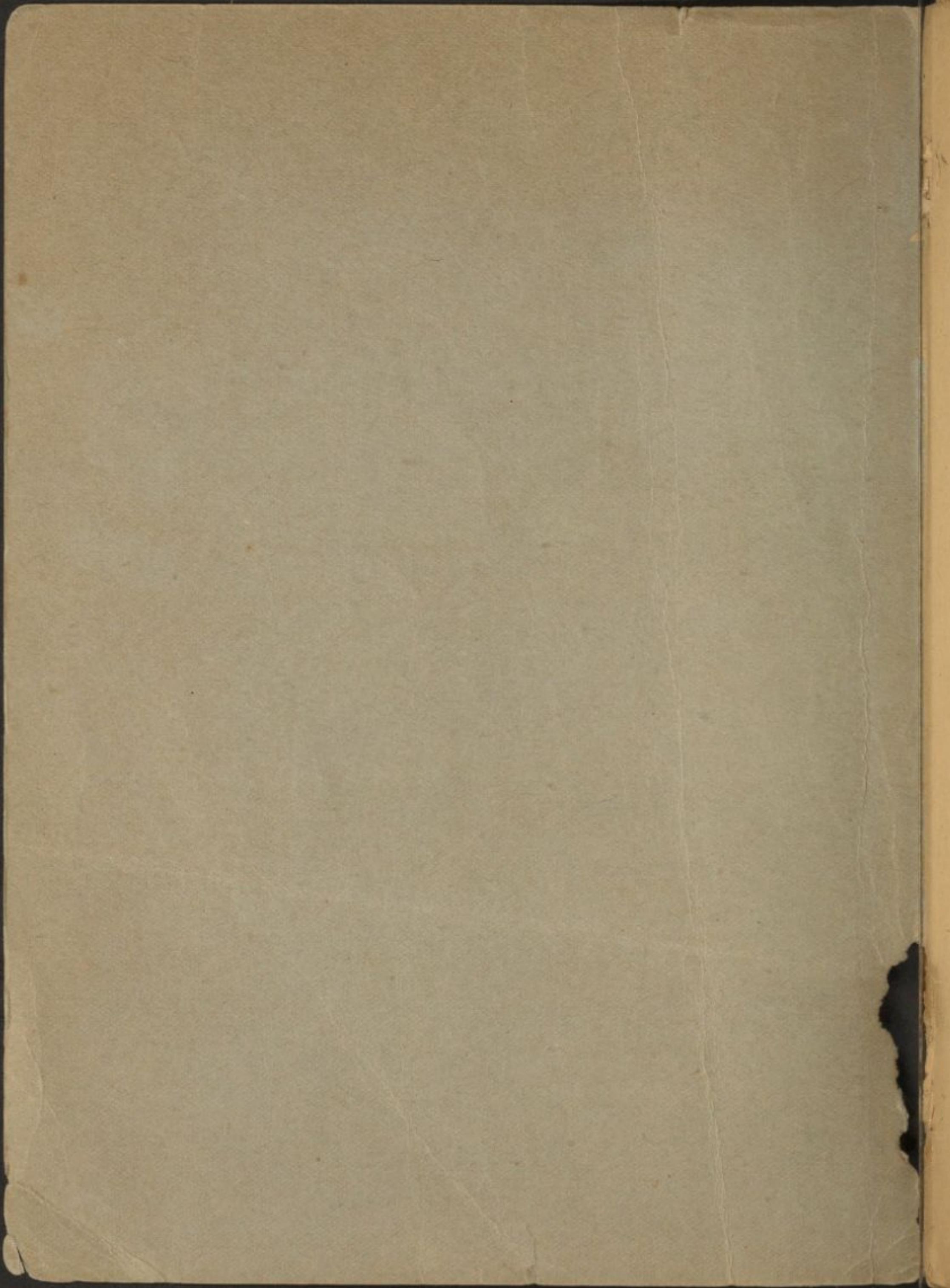
ОПОВІДАННЄ.

Авторизований переклад
з передовою
ПЕТРА ДЯТЛОВА

Нью Йорк.
1920.

З Друкарні Видавничо-друкарської Спілки "Робітник",
222 East 5-th Street New York, N. Y.

Володимир Короленко.

БЕЗ ЯЗИКА

ОПОВІДАННЄ.

Авторизований переклад
з передовою

ПЕТРА ДЯТЛОВА

Нью Йорк.

1920

З друкарні
ВИДАВНИЧО—ДРУКАРСЬКОЇ СПІЛКИ “РОБІТНИК”
222 E. 5th St., New York, N. Y.

HARVARD UNIVERSITY
WIDENER LIBRARY

BAZANSKY

Володимир Короленко.

ЕЛИКА Росія створила велику світової міри літературу з глибоким та богатим ідейним змістом і ріжноманітними формами мистецької й публіцистичної словесної творчості.

Одним з визначних російських письменників є й Володимир Галактіонович Короленко.

Родив ся він 15 (27) червня 1853 року в головнім місті Волині, Житомірі. Українському читачеви Короленко цікавий отже й яко письменник-земляк. В 1906-ім році Короленко почав друкувати живо написану повість "Історія моого сучасника". Ся повість, як зазначив автор, не даючи портрета автора, все не уявляє з себе правдиву історію чоловіка, найближче з усіх людей знайомого авторови, себто його не самого. На жаль досі надруковано з сеї повісти лише розділи про дитячі й шкільні роки до 1870-го року.

Замість біографії ми подаємо тут просто важніші сторінки сеї книжки.

З найперших споминів вже видко, що він був здоровою, чутливою дитиною з добрым зором і слухом, як і певним душевним ладом.

Перші житєві вражіння автора були барвисті й співучі: пожежа, дітуча боротьба з живою й загадко-

вою природою, котра то палила огнем і відштовхувала від себе студеною водою, то манила співом лісу, обіцюючи глибину познання й насолоду відгадання. Все здавалося вічним і незмінним, але вже рано показало й свою відворотну сторону.

Рід Короленків йшов від якогось миргородського козачого полковника, котрий дістав гербове шляхотство від польських королів. Батько Короленка родився 1810 року, почав службу 1826 року писарем, помер 1868 року надворним совітником. Служив він в суді і був на ті часи рідкої чесності суддею, який не брав навіть подяки по суді. Вище всього він ставив закон. Бог, цар і закон були для нього недоступні критиці. Почуття витя за суспільну неправду, за погані закони він не знав. І се давало йому душевну цілість і рівновагу. Він вибрав собі дружиною дуже молоду дівчину, дочку чесного арендара, польського шляхтича. Родинне життя баламутило спершу заздрість. Але потім воно увійшло в рівну колею тихої певної любові. Дітей батько виховував, загартовуючи їх студеною водою. І вони виростали дійсно здоровими. Батько був віруючою людиною, поважав книжку й хоча сам виховався лише в "непривилейованім пансіоні", сёбто мав тільки домашню освіту, та проте він до смерті зберіг духові інтереси і посіяв в душах дітей поняття про бога й науку, яка досліджує природу душі й світа. Сі поняття запали в душу дітей, як зерна будучих думок.

Двір та улиця своїм спокійним, але досить сорокатим життєм поширювали діточий досвід. Челядь сіяла містичний жах, але батьки прогоняли його. Старший брат Короленка пробував літати. Володимир також страшенно бажав літати, літав увісні, молив бога створити диво, дати йому справжні крила. Він пригадує гарячу молитву про се на дворі в чудову зоряну ніч, але сурова природа не знає дива і Короленко кінчив був блюзірством. Розуміється, що діточку віру й тугу за яскравим дивом життя прогнало незразу.

А тим часом діти здибувалися з "купленими хлопчиками", дрібними й більшими панами-дідичами

і їх втручаннєм до життя кріпаків, з життєвими явищами, внутрішні значіння котрих і жорстоку людську кривду вони зрозуміли лише згодом.

Та вже в народі носилося знаменне "щось буде"; надходило скасуваннє кріпацтва. До Житомиру приїздив цар. Народ і діти захоплюють ся його величчу, але дядя Петро оповідає сміховинку про корову, яка бігла з переляку за царською каретою і сумнівається, чи дійсно цар все може, що захоче. Знайома поміщиця бере Короленка на літо до себе. Там він приглядається до селянського добробуту і до лагідних взаємин між кріпаками й поміщицею, котра тим, хто вважав мужиків бидлом, відповідала: "Ось сей дім і все в нім зроблено мужиками. Хто зробив певнійше й краще?" І все Короленкови здавалося гарним, суцільним, непорушним... А дома, на кухні замісць казок оповідалося про "золоті грамоти", що мужики не хотіть бути панськими, що Кармелюк вернув з Сибіру, виріже всіх панів на салах і піде з мужиками на місто... Все це сіяло, хоч і ненадовго, тривогу і в діточку душу.

Першою більшою книжкою, прочитаною Короленком, була повість Коржењовського "Хомка з Сандоміра", і він з вдячністю згадує і про сю книгу і про тогочасну польську літературу, в котрій проступало може й занадто простодушне народництво, яке, не доторкаючися безпосередньо гострих питань тодішнього ладу, поширювало думку про рівність людей...

Хомка, вибивши ся в люде, йде вчителювати на село. Село при тім представляло ся сантиментально й ідеалістично, та ледві чи вірно. Але, додає Короленко, село і само не пізнає себе, доки не вдивить ся в свої більш-менш ідеалістичні (не завжде ідеальні) описи. Крім темного й ворожого села, тепер Короленко уявляє і інше, а Хомка став йому близьким і дорогим.

Скасуваннє кріпацтва було великою і складною задачею, котра хвилювала всіх. Короленко пригадує, яке вражіння зробило на нього перенесеннє робітниками пана. Одну хвилину здавалося, що важний тягар впаде на них. Але міцні руки поставили його куди слід. І того-ж самого вечера Володимирови при-

мріяло ся, що над цілим світом навис величезний тягар. Хтось міцний тримає його і бажає поставити на місце. Чиму пощасти? Чи тягар впаде на цілий відомий світ?

Тоді, каже Короленко, доба подолила свою задачу, поставила тягар на місце і життє рушило в новім напрямі. За півстоліттє — се писано за революції 1905-6 років — над країною знову нависли тяжкі завдання. І в душі встають мимохіть питання: чи стане сили? чи підіймуть? Чи поставлять?... Де добра воля? Де ясна свідомість? Де дружні змагання та міцні руки?...

Короленко не памятає справжньої радості з приводу скасування кріпацтва. В день свята в місті — військо. З одного боку ряд гармат, напроти — "вільні мужики". Коли по прочитанню паперу загреміли гармати, товпа дуже зтурбувалась, баби подумали, що починається розстріл мужиків.

"Старі часи лишили новим частину своєї сумної спадщини", — так кінчить автор перший розділ своєї історії.

В другім розділі її Короленко оповідає між іншим і про свої національні почуття.

Волинь була усіяна руїнами польських магнатських замків. В селах — поміщиками, в містах — середнім станом були Поляки або принаймні люди, які говорили по польськи. Між селянами панував своєрідний український говір зі впливами російської й польської мови. Урядники (меншість) і військові говорили по російськи. Було також і три віри (крім жидівської): католицька, православна і поміж ними уніятська, найбіднійша й найпригніченійша. Поляки свого часу вважали її низкою; різали уніятів козаки й гайдамаки з України, потім стали їх тісними й переслідувати Росіяне... Так ся церква — малодушний компроміс, пустивши коріні в серцях кількох поколінь, вимагала від своїх членів відданості й саможертви.

Якось прийшов до судді старий уніятський священик. Він вкланявся судді, доторкаючись рукою підлоги, скаржився на щось і з слізами в очах говорив щось, незрозуміле хлопчині, — про Бога, котрого не

хоче продати, про віру батьків. Суддя обіцяв зробити, що може. Коли священник пішов, православний суддя сказав: "Есть одна права віра... Але ніхто не може знати, яка саме... Треба тримати ся віри батьків, хоч би довело ся терпіти за се"... А що про се говорили "цар і закон", він на сей раз не додав..."

Мати Володимира була католичка. В перші роки його дитинства в їх родині панувала польська мова, але поруч з нею він чув ще російську і українську. Першу молитву він знов по польськи і по славянськи, з міцним українським впливом. Чисту російську мову хлопець чув лише від сестер батька, коли ті зрідка приїздили до них.

Учити ся почав Короленко в малім польськім пансіоні.

Перше театральне представлення він побачив польське і то наскрізь просякнуте національно історичним романтизмом. Представлення се зробило на нього дуже міцне вражіннє. Він оповідав про нього братам і діти грали ся, представляючи з себе польських героїв.

"Коли би в той час, каже Короленко, хто-небудь заглянув до моєї душі, щоби з неї означити мою національність, він напевне подумав би, що я зародиш польського шляхтича 18-го віку, громадянин старої романтичної Польщі".

Польський театр невдовзі потім заборонило ся, але романтичне почуття убраного по старопольськи минулого загніздило ся в душі автора.

Та ось, ще 1860-го року переговоривши з матерлю, батько сказав: "Діти, ви — Росіяне і мусите говорити по російськи. Вони прийняли се без журно, навіть з задоволеннем. В 1863-ім році почало ся польське повстання. Мати і діти співчували повстанцям.

Володимир з матерлю в костелі і mrіє, що, коли козаки вірнуться туди, він стане і скаже: "Стріляйте в мене... Я — православний, але я не хочу, щоб ображали віру моєї матері." Козаки стояли постоєм і в них на дворі. Грали ся з дітьми і діти звикли до козаків. Один з них пригадується ся Короленкови своєю молодечкою іздою на коні і п'яними криками: "Ex vi, Ляшки!"

Куди вам бунтувати ся! Ось побачите, колись Дін трусне матушкою Москвою... Так вже трусне... Не по вашому!" Польська молодіж йшла до повстанців. Діти гралися в повстаннє. Володимирови снить ся повстаннє: повстанці гоняться за росіянами. І його співчуттє на боці козаків та салдатів. "Се тому, — думає він, прокинувши ся, — що вони Росіяне і я Росіянин". "Але я помилився, додає автор. Се було тільки тому, що вони люди"... І скоро його співчуттє перемістилося. Повстаннє ніде не вдавалося. Наполеон не приходив, мужики навіть в Польщі неохоче приставали до рухавки, а в інших місцях жорстоко розправлялися з повстанцями - панами. Почалося торжество побідників. Суддя мусив приймати участь в розправі. Він робив все, щоби зменшити число жертв. Але, коли "закон був ясний", суддя мусів творити його волю.

Повстаннє вмирало. Говорилося вже не про бої, а про бойні й лови за людьми. Оповідалося, щоби мужики закопували захоплених паничів живими в землю... В польськім суспільстві, здавалося, демократизм зайняв місце романтичних мрій про "історичну Польщу". До Короленків часто заходив польський письменник А. Гроза і читав свої твори, в яких простих селян підносив понад рицарів-аристократів. Суддя якось сказав: "Як я завидую вам... поет живе особливим життєм, він переносить ся в інші віки, далекі від наших тяжких днів". Для Володимира це була перша загальна думка про поезію, а Гроза (невеличкий, звичайнісенький чоловік) першим "живим поетом". І, коли Гроза читав свої твори, хлопці часами здавалося, щоби сей чоловік став іншим, більшим, гарнійшим, цікавішим...

Російську літературу представили Короленкови поперше офіційльні видання, метою котрих було зросійщення. Росіян малювалося в них героями, а з поляків на щось годився лише той, хто зраджував своїх земляків. Ся література не захоплювала. Отже при читанню почуття, думки, враження від мови, літератури і взагалі культурні впливи материної польської батьківщини переважали.

"Карколомне, навіть нерозвязне питаннє: Хто-ж є

такий справді? Стало центром невеличкої драми в моїй незапевненій душі", каже Короленко. Він заприязнився з товаришом Поляком, Кучальським. Те, що той був Поляк, а він Росіянин, не вносило ані найменшої тіни до їх приязні. Почувши про сон Короленка, його приятель сказав, що сон сей предвіщує побіду Поляків. Коли виявилося, що сон не означав сього, Кучальський став ухилятися Короленка, а на запити останнього, чи не сталося з ним якого лиха, він відповів: "Тебе те не може цікавити: ти — Москаль". Підозріннє, ніби він радіє втратам Поляків, глибоко обраило Короленка. І він заявляє в розговорі про се іншому товаришові: "Я не тішуся, але... коли так... Ну що-ж? Я — Росіянин, а Кучальський може собі думати, що хоче". Але Володимир не міг прогнати з душі вражіння втрати чогось дорогого, близького, потрібного його діточій душі.

Та нараз в положенню сього питання настала нова зміна: зявила ся треття національність і зі свого боку предложила своє право на хлопця. "Новий учитель Буткевич, в українськім уbrанні, — оповідає Короленко, — знайомлячи ся з нами питав: Поляк? Росіянин? — Росіянин, відповів я.

— Брешеш, сказав він, а по годині знову заявив: Ти не Москаль, а козацький внук і правнук вільного козацького роду... Розумієш? — Розумію... відповів я, хоча, признали ся, тоді мало розумів і лише здивувався. Та проте слова "вільного козацького роду" мали якесь неясно-привабливе значіннє". Другого дня учитель приніс Короленкові невеличку книжку "Про Чуприну та Чорновуса", де реєстровий козак учив своїх товаришів, як негаразд було з їх боку бороти ся проти своїх братів-гайдамаків, які билися з Поляками за свободу. Книжка не зробила на ученика бажаного учителеви вражіння. Але з відкриття, зробленого учителем, для Короленка випливало, що, коли він не Москаль, значить Кучальському не було причини від його вхиляти ся. Та на заяву посередника, що Короленко, по словам учителя, не Москаль, а Українець, Кучальський заявив: "Се ще гірше; вони закопують наших живими в землю".

“Ся проста фраза, каже Короленко, знищила всі змагання Українця-учителя. Коли потім Буткевич запитував про “Чуприну та Чорновуса”, я потупляв ся, червонів, замикав ся і мовчав”.

В родині Короленків панував дуже простий тон. А учитель сей здавався Володимирови якимсь штучним, нещирим. І йому думалося, що коли він відповість учителеві в українській мові (котру він знати досить слабо), се вийде нещиро, а тому й “стидно”. “Буткевич пояснив собі, мою упертість “ополяченнем” і сказав раз щось про мою маті “Ляшку”... Се було найгірше, що він міг сказати”, додає автор. “Український прозелітизм не вдавався; я перетерпів маленьку драму розірваної діточкої приязні, а питання про мою “національність” лишилося поки в тім-же неяснім положенню”... Але воно все ще вставало в душі хлопця страшним клубком снів... “Мені здається, каже Короленко, що сей клубок, завязаний трьома “націоналізмами”, кождий з котрих заявляв право на володіння моєю безборонною душою, обов’язуючи когось ненавидіти й переслідувати”...

Від 1863-го року Володимир учається в житомірській гімназії з її старими педагогічними порядками.

В 1866-ім році Каракозів стріляв в Александра II-го. Короленко згадує, що ні в нім, ні в його товарищах вистріл Каракозова не збудив того часу жадних питань, а радше, щось величезне, далеке, стихія. Стихією-ж здавалися й люди, які в нього стріляють.

Невдовзі Короленкам довелося переїхати до Дубна, а згодом до Рівного. В Рівні була лише реальна гімназія. Ще в пансіоні злий учитель математики відштовхнув Володимира від сеї наук. Тепер на іспиті з алгебри хлопець вражав своїм незнанням предмету. Інспектор каже судді: Ми його приймемо, але вам би краще пустити його “по класичній”. Та годі було вибирати, і вступ до університету був тим самим Короленкови закритий. За те гостра критика цього “старшини” за картами вечером, поперше збудили думку про відворотну сторону царської влади. І від цього вечера першими предметами політичної антиратії хлопця були реакціонери. Толстой і Катков, з-за-

котрих він мусів учити ненависну математику.

І в реальній гімназії були старої школи педагоги, з котрими реалісти вели здебільшого щоденну шкільну боротьбу. Тільки раз у реалістів повстала можливість чогось вроді розрухів "з колітичним забарвленнем". Ученик не вклонив ся генерал-губернаторови Безакови. Той власноручно надрав йому вуха і сказав арештувати малого хлопчину. Обурені реалісти хотіли вже, зібравши ся, вибити вікна справникови, у котрого спинив ся, приїхавши, Безак. Але директор Долгоногов, довідавши ся про те, що сталося заступив ся за свого ученика і на слова Безака: "Що тут у вас! Безпорядки! Полячки не здіймають шапок перед начальством!" — Долгоногов відповів: "Ваше превосходительство, іншим разом я готовий вислухати все, що вам забажається ся сказати. Тепер же передовсім я вимагаю негайного освобождення моого ученика, незаконно арештованого при поліції. Про се я вже послав телеграму свому начальству"... Арештованого випустили. Інші думали, що директор має "сильну руку" в Петербурзі, але суддя сказав на се: "Чоловік зробив се на законній основі і — край!" В памяті Короленка символом самодержавної Росії лишила ся постать Безака. "Нетронута уява про "власть-стихію" дала зразу величезну щілину. З одного боку опинив ся могутній сатран, що хапає за ухо зляканого хлопчинку, з другого — закон, відокремлений від влади, але озброюючий скромного директора для боротьби і побіди. Чи багато російська школа знає таких виступів за останні десятиліття, знаменні втручанням до неї "адміністративного порядку" і бурхливими хвилюваннями молодіжи? Хто замісьць неї виявив громадянську мужність в обороні законності, людяності і права?" — пише автор читачів.

З Рівного діти їздили що літа на село до дядька капитана. Тут вони знайомляться з дрібною шляхтою та її відносинами до найmitів, вроді меткого Кароля й музикального Антося, і гіркою долею останніх.

Тим часом батько умирає, не дослуживши кількох місяців до пенсії. Мати ледві домогла ся 17-ти рублевої місячної пенсії на цілу родину. Слаба й самітна,

вона з героїзмом боронить будучину дітей.

В гімназії стали зявляти ся нові учителі з людянім відношенням до учеників і любовю до свого діла. В числі іх був Комаров "українофіл-етнограф". "Ми негаразд розуміли, каже Короленко, що се значить "труди по етнографії", але відчували, що се зацікавленнє вищого порядку, яке виходить поза рамки казъонної науки. Відчувало ся, що в гімназії зявила ся група нових людей, і загальний тон повищав".

Володимир добре рисує і багато читає. Йому хочеться передати настрій природи. Від рисування він в думах переходить до мрій, як би все просто оповісти так, щоби все було правдою і кожний там знайшов своє місце. Він їздить на човні рисувати остров зі старим замком. Уява хлопця населяє остров тінями минувшини: На замок нападають козаки й гайдамаки. "Взагалі, оповідає Короленко, в той час під впливом лєгенд старого замку й уривочного читання (в списках) "Гайдамаків" Шевченка, — романтизм старої України знову вривав ся в мою душу, заповнюючи її привидами минулого козацького життя, такими-ж мертвими, як і польські рицарі... Якийсь час я навіть зацікавився географією, щоби довідати ся, де можна-б за нашої прозаїчної доби знайти куток для відбудування Запорозької Січи, і дуже зрадів, почувши, що Садик-паша Чайковський шукає тої-ж романтичної минувшини в Анатолії і в Сирії... Мрії безплодно розпаляли уяву, знесилювали волю."

Хлопчина знову впадає в релігійний запал.

Але новий учитель словесності Авдієв читає в клясі Тургенєва, сцени з "Записок охотника", просто поясняючи страхіття кріпацтва. І Короленко захоплюється ся "простими" словами, котрі дають дійсну, не-прикрашена "правду" і все-таки зразу підносять понад сіренським життєм, відчиняючи його широту й далечінь. Се поясняло Короленкови те, що він бачив на селі сам. Авдієв читає сцену з "Мертвих душ" і його ученики накидують ся на твори Гоголя.

Реалісти під впливом учителя знайомили ся з Писемським, Гончаровим, Помяловським, Некрасовим, Никитіним, Шевченком. Ученики часто заходили до

Авдієва, і в цікавій балацці або за піснею пробігали цілі години. Короленко малює, наприклад, ось яку сцену.

Вечер поминув за співом. У Авдієва був глибокий і вільний баритон. Кайданів — мій товариш — підспівував невеличкою, але приємною октавою. Я сидів коло відчиненого вікна і слухав. З вікна видно було став, остров, тополі й замок. Понад далекими очеретами, майже ще не світячи, здіймався в імлі задумливий червоний місяць, а невеличка, освітлена мягким світлом лямпи, кімната вся дзвеніла мрійливою гарною тugoю української пісні. Ніколи потім я не зажив таких міцних вражень від співу, як за подібних вечерів у Авдієва. Після двох-трьох знайомих пісень Авдієв сказав: — “Ну, Кайданів, — тепер давайте ту, нову”... І, взявши тон, він заспівав пісню “про бурлаку”.

— Бурлак робить, заробляє,
А хазяїн пє, гуляє.

Гей, гей! Яром, за товаром,
А горами за волами...
Тяжко жити з ворогами.

Без сумніву, в пісні є свої барви й форми. Треба лише, щоби в осередку повстив ясний образ, а вже за ним, в туманну глибину уяви, в безмежну далеч непознаного, невідомого в природі й життю, потягнуться свої живі відгуки й щезатимуть, тримтячи, спалахуючи, плачуши, погасаючи. Я живо згадую, як того вечера в замираючих тонах глибокого голоса Авдієва, коли я заплющував очі або дивився на неясну гладину очеретів, — мені привиджувався степ, залитий мрійливим сяйвом, колисанням буйної трави, перетятої денеде мовчазними ярами. А басова октава Кайданова простелялася попід перелявами високого й світлого баритону, як нічні тіни в сих ярах і домиках... І серед сего осяєного степу стояв і роздивлявся сиротина-бурлака і гукав: “Гей-гей! на ледві видних волів і на свою самітну долю...

Ся пісня якось вподобалася мені тоді більш усіх інших. Авдієв своїм читаннем і співом пробудив у

мені український романтизм, і я знову почував себе захопленим цею поетичною далеччу степів і далеччу часу... І я сумував, що се минуло, що цього вже неможна спіткати на цім нуднім світі, що вже

Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють України
Червоні жупани.

Тепер, під впливом Авдієва, сей настрій, здавалося, мусів спалахнути ще міцнійше... Але... в дійсності, цього не було, і не було тому, що та сама рука, котра відкривала для мене цей світ привидів, — ще ширше розчинила вікно спорідненої, російської літератури, в яке полинули потоками прості, ясні образи й думки. Без моого знання й відома в душі відбувала ся чисто стихійна боротьба настроїв. І тепер на запит Авдієва, чи вподобала ся мені пісня "про бурлаку", я відповів, що вподобала ся понад усі. На запит, — чому понад усі, я почув себе трохи ніяково.

— Тому, бо... нагадує Некрасова. — І я знову почервонів, відчуваючи, що в сути річи нема подібності, а про те моя відповідь висловлювала все-таки щось дійсне.

— Ви хочете, пане, сказати, що тут співається не про минуле, а про сучасне? — сказав Авдієв. Що се сучасний бурлак і сучасний хазяїн? У Шевченка також є подібні мотиви дійсности. — І він прочитав кілька виривків. Я тоді згодився, але в глибині свідомості все-таки стояла якась ріжниця; подібні мотиви були:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможні гетьмани!

Але головною, пануючою нотою все-таки була глибока туга за цим минулім, котра виливалася в безпредметову мрію про щось неясне, як гомін степного вітру на козацькій могилі...

Се я тепер розчинаю скобки, а тоді в душі жили рядом обидва настрої, лише один ставав усе живійшим і голоснійшим. Тоді я взагалі носився з літера-

турою, і часами, зібравши двох-трох охочих слухачів, іноді навіть задовольняючи ся одним, — годен був цілими годинами на голос читати Некрасова, Никитина, Тургенєва, комедії Островського... Якось у неділю, я спіймав таким чином товариша Єvreя Симху. Я охоче слухав його гру на скрипці. Зі свого боку я почастував його "Гайдамаками". Читав я на сей раз непогано, голос мій став гнучким, виразним, глибоким. Однаке я скоро відчув, що живі звязки між мною і слухачем урвали ся й не відновляють ся. Я поглянув на присмне обличче моого приятеля і зрозумів: Я читаю Єvreєви про те, як герой Шевченкової поеми Галайда кричить Лисянці: "Дайте Ляха, дайте Жида, мало мені, мало!.." Се, розуміється ся, була "історія", але від сеї поетичної історії моєму приятелеви стало болісно. А потім денеде з гарного туману, в котрім геніальним щитяком українського поета розкидано повні життя й руху картини нелюдяної боротьби, — стало проступати дещо і зачіпати вже й мене особисто... У Добролюбова я прочитав, що Шевченко, сам Українець, нащадок тих самих гайдамаків, "з повною об'єктивністю й глибокою прозорістю" малює настрій свого народа. Я тоді прийняв се поясненнє, але попід сею згодою просякала струйка глухого протесту... Гонта ріже своїх дітей і кляне:

Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Шо вас породила;
Чом вона вас до-схід-сонця
Була не втопила?!

Мимохіть думало ся: — Та-ж він з нею одружився, знаючи, що вона католичка, як мій батько з моєю матеррю... Я не міг поділяти пекучої туги за тим, що тепер

Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь і за славу, за братерство,
За волю Вкраїни...

Ся строфа глибока застругла в моїм мозку. Тому, повне, що захоплене національним романтизмом вже стрічало ся з іншою течією, більш спорідненою з моею душою.

Статті Добролюбова, поезія Некрасова і повісті Тургенєва — несли з собою те, що просто брало нас на тім місці, де заставало. Козак Шевченко, його гайдамаки, його селянин і дівчина — уявлялися мені, наприклад, гарною абстрактністю. Мужика Некрасова я ніколи не бачив, але відчував його більше. Завжди за безпосереднім образом некрасовського "народу" стояла інтелігентна людина зі своєю совістю й своїми зачитами... вірнійше — з моею совістю й моїми запитами...

Ся течія літератури того часу, сей особливий двосторонній тон її — взяли собі мою ріжноплеменну душу... Я знайшов тоді свою батьківщину, і сею батьківщиною стала передовсім російська література".

Старший брат Володимира стає письменником: пише вірші й дописи до "Біржевих Видомостей" і якийсь час тішить ся в своїм місті славою, "не бачучи, що він обертається ся в порожнім просторі і що його палкі дописи викликають безплодне хвилювання, яке нічого нікуди не посуває"...

"В мені, каже Короленко, сі "літературні успіхи" брата лишили особливий слід. Вони неначе перекинули живий мосток поміж літературою і буденним життям: при мені слова кинуто на папір і вони вернулися зі столиці надрукованими.

Вже передтим, перечитавши книгу, я порівнював иноді перечитане з вражіннями самого життя, і міне займало питання: чому в книзі завжде ніби "инакше". У брата було також інакше. Коли перше некритичне захоплене друкованцем рядком минуло, — я знову відчував се, як воду, і міне займало відшукування таких слів, які-б найбільш наблизалися до життєвих явищ. Все, що мене вражало, я змагався перелити в слова, які склоняли би внутрішній характер явища... Я звикав до цього. Коли-ж опісля Тургенєва й

инших російських письменників, я перечитав Дикенса та "Історію одного міста" Щедрина, — мені здалося, що саме гумор мусить охопити і зовнішні явища життя довкола і їх внутрішній характер. Урядників, учителів я став уявляти то дикенсовськими то щедринськими особами.

Виходило все-таки "не те"... І дивно: часом, коли я не змагався навмисне, в умі перебігали вірші й ріми, миготіли якісь періоди пливкі й гарні... Але вони перебігали мимохіть і незахопляли нічого з життя... Форма неначе зроджувала ся окремо від змісту й щезала, коли я старався охопити нею щось певне.

Лише увісні я читав іноді власні вірші чи оповідання. Їх вже надруковано, і в них є все, що мені потрібно: наше містечко, застави, улиці, крамниці, урядники, купці, вечірні гулянки. Все було живим, і понад усім було щось ще, вже не від сеї дійсності, що освітляло буденні картини небуденним світлом. Я з захопленням перечитував сторінку за сторінкою.

Але... коли прокидався, — все щезало. Се знову було блукання в порожнечі без відгомону... Спричинили його Авдієв і почасти дописи брата. Авдієва зібрав з собою кирило-методієвець попечитель київського округа, Антонович. Сmak до допису притупився.

"Дух часу" заглянув і до Гарного Лугу, де Короленко жив літом. Молодіж сперечається з батьками. Суперечки кінчаться побідою "матеріалізма". Основи світогляду Володимира здрігалися. "І не стільки від самої полеміки, скільки під впливом якогось особливого подиху від нового світогляду".

"Я все ще не здав ні Писарева, ні Дарвіна ні фізіольогії і хапав лише уривки, які вилітали іскрами з розважань і суперечок старшої молодіжі. Боротьба за свободу Ірландців проти Англійців не мала успіху тому, що Ірландці ідуть бараболю, а Англійці ростбіфи... Се з Бокля. Подібні ж місця наводилися з Бюхнера, Тена, Фохта, Сєченова... Я відчував, що вони світяться якимсь особливим світлом, гострим, морозним, але все ніби з того-ж самого джерела.

"Авдієв ніколи не зачіпав релігійних питань, але рік, проведений з ним, зразу вніс в мій ум множество

образів і ідей.. В "нігілізмі" тургеневського Базарова я вже відчував ту-ж саму спокійну щирість і впевненість, які були і в вірі моого батька..."

Гімназіяльний піп прозраджує тайну ісповіди, кількох учеників садять в карцер. Короленко на ісповіди заперечує свої "гріхи" й ухиляється від причастія.

"Се було, каже він, як би прощаннє... З тих пор релігійні екстази спливали з душі, і релігійні питання поволі відступали перед іншими... Остаточної формулі я не знайшов, але сама проблема втрачала свою гостроту, і я перестав щукати. Мій розумовий кругозір заповнявся новими фактами поняттями, питаннями реального світу... Наприкінці гімназіяльного курсу я знову розважав про себе й про світ. І мені здалося, що я обіймаю зором **весь** мій теперішній світ і вже не нахожу в нім місця для "пієтизма". Я гордо говорив собі, що ніколи ні лицемірре, ні легкодушність не примусять мене зрадити "тверезій правді", шукати порожніх утіх і блукати в імлі химерних, зовсім зайвих питань..."

"Се тревало довгі роки, поки... яскраві облаки не сплили, знову міняючи ще раз світову декорацію і з-за них не виглянула безконечність, загадкова, рівна й приваблива, дразнячи старими загадками сфінкса в нових формах... І тоді я переконався, що — сі питання лише відсунулося, а не розвязалося в тім чи іншім напрямі й значенню..."

Володимир в осьмій класі. Він згадує двох своїх товаришів. Один читав Словацького. Другий знат на пам'ять "Героя нашого часу" Лермонтова. Обидва були романтики. "Але в сути речі, каже Короленко, і романтизм і печоринство вже вивіялися з тодішньої молодіжі. Їх уявою заволоділи образи, які висовувала тодішня "нова" література, — змагаючись по свому відповісти на дійсні запити життя".

"З початку шестидесятих років минулого століття велика реформа сколихнула все життя, але хвиля відновлення скоро стала спадати... Мимохіть відчувалася напереді криза, необхідність потрясень і героїчних

змагань. У сучасності не було сил для розвязання кризи. Лишала ся надія на будуче... В туманах близької здавало ся, будучини починали привиджувати ся образи "нової, передової людини", героя".

"В дійснім життю сих надзвичайних героїв ще не було. Тому першорядні майстри за них не брали ся. За те другорядна література з половини шестидесятих років заповнюється ся величаво - туманними обрисами героїв-велетнів..."

"Серед сеї літератури виділялися "Ознаки часу" Мордовцева і "Крок за кроком" Омулевського. ("Що робити" Чернишевського я перечитав значно пізніше). Мордовців був письменник не зовсім щирий і дуже "собі на умі". Молодіж захоплювала ся його "Історичними повстаннями руського народу", не помічаючи, що книга кінчить ся ледві не апoteозом держави, у ніг котрої, як коло могутньої скали, бують ся безсилі народні хвилі. Він будив захопленнє "областників" та "українофілів" і міг нараз бухнути яскраву й ефективну статтю, в котрій доводив, що "централізація" — закон життя, а областна література засуджена на вмиряннє. Свій роман він почав ефектним привидом хорого. В образах цього привиду відгадувалося натяки на смертну кару Караказова. Се накидало на цілий роман неприступний для цензора, але ясно відчутий читачами відтінок "революційності"... Роман зачитували, поясняли, відгадували натяки, які напевне лишали ся загадкою і для самого автора... Слово, котре герої Мордовцева прикривали езопівськими натяками, а Свєтлов, герой Омулевського, шепнув на ухо закоханій до нього жінці яко мету своєї діяльності, було, розуміється ся, — "революція". Як се буде, коли? — було неясно. Буде якось... Буде скоро. Зроблять се нові люди з "молодіжи". А за ними з невідомих сел, з лісів, з глибин "розколу" й "громади-обизин" посуне загадковий і нікому незнаний "народ".

"Світлі особистості" Мордовцева й Омулевського не опановували моєю уявою, хоча якийсь особливий дух, що просякав сю літературу, все-таки впливав на мене...

"Коли за їх романами ми перечитали "Один в полі

не вояк", вражіннє було величезне. Взагалі німецький письменник, автор цього роману зразу опанував умами тодішньої молодіжі. Його герої були вже "особи", а не "особистості", і обставини їх боротьби бралися зі справжньої дійсності".

Мріючи про те, чим бути поза гімназією й своїм містом, Короленко уявляв себе одним з шпільгагенівських героїв серед "приятелів з народу". Тут він стоїть за варстатом з ними, а вечером вони читають, і він говорить їм про те, що затівається там, далеко, в столицях, звідки він зявився на час, аби відпочати й переховатися від небезпеки. Вони співчувають сьому і зного боку діляться на тим, що зре в глибині народної мудrosti. Обличча у них розумні, але — додає автор — національності у них нема і не дивлячися на змагання моєї уяви, вони почасти нагадують німецьких робітників 1848-го року...

На другий день по бенкеті разом з учителями з приводу закінчення гімназії, Володимир зайшов до одного з своїх товаришів. "Коли я здіймався по сходах, — повідає він, — одні з дверей відчинилися, і на зустріч мені зйшов молодий ще чоловік з розумним обличчем і з невеличкою густою борідкою... Я затянув дуже пукнасте чоло й поважний упертий погляд. Особа була нова, очевидно, "не рівненська". Коли він зйшов зі сходів, на помості зявився учитель історії Петрусів і покликав: "Драгоманов! Стійте, ще два слова!" Незнайомий здійнявся по сходах і, коли я проходив довкола, він провадив мене уважним поглядом своїх гарних очей.

"Товариша я незастав і, коли спускався зі сходів, незнайомця вже не було.

"Драгоманів, Драгоманів! Я згадав се прізвище з писань Добролюбова. В полеміку з приводу пироговського інцидента встряв студент Драгоманів, при чому в своїх статтях, направлених проти Добролюбова, досить безцеремонно відкрив його ініціали. Невже сей добродій зі стрімким чолом і таким розумним поглядом, — той самий "студент Драгоманов"?

Незабаром Петрусів доганяє Короленка, і вони разом ідуть купати ся.

— “З ким ви говорили на сходах? — осмілився спитати дорогою, — оповідає Короленко.

— З Драгомановим.

— Се... Той самий?

— Так, письменник і професор. Ми з ним товариши з університета.

Він не здавав, що для мене “той самий” значило противник Добролюбова. Я його уявляв собі інакше. Сей здавався розумним і присмінним. А те, що людина, про котру (хоча й не дуже улесливо) згадав Добролюбов, тепер зявилася на нашім кругозорі, — здавалося мені дивом з того нового світу, куди я готовився вступити”.

По купанню Петрусів закликав Короленка до себе і за часім показав йому число “Голоса” і порадив прочитати з нього звіт про справу Нечаєва.

“Я нічого тоді не здавав, каже Короленко, про цю справу і почав читати досить байдуже. Але поволі мною оpanувало незрозуміле захоплення... В “Голосі” оповідалося про друкарню Ткачова і Дементієвої і наводилося поклик Нечаєва до студентства... “Розвинувши свій мозок на гроши народу, вигодовані хлібом з його поля, — чи станемо ми в ряди його гнобителів?”... В поклику провадилося думка, що інтереси студентської молодіжі й народу спільні. “У нас є товариші, — у котрих немає прав, положення котрих найгірше в Європі і злоблені котрих тим міцнійше, що немає виходу”...

“Помітивши майже опяняюче вражіння, зроблене на мене перечитаним, Петрусів просто й дуже об'єктивно виклав мені суть справи, ідеї Нечаєва, убійство Іванова в Петровському парку... Потім сказав, що в студентському світі, куди мені доведеться незабаром пірнути, я стрінуся з тим же рухом і мушу добре розбиратися в усім...

Все се знову падало на незайману політикою душу, як студені сніжинки на голе тіло... Убійство Іванова здавалося мені гострим диесонансом. “Може, неправда?”... Але понад усім переважала думка: Значить, і у нас є вже се... Що саме? Студентство, розумне й поважне, “з озлобленими обличчями”, яке думає

важні думи про безправє цілого народу... А при згадці про "генералів Тимашових і Трепових" в памяті вставав Безак"...

"Якось вечором передімною виринули дві постаті: один з моїх товаришів, Леонтович, йшов під плече з високим парубком в синіх окулярах і мягкім брилі з широкими краями на довгім волоссю. Постать очевидчаки не рівненська.

— Київський студент Пітровський, а се також будучий студент.

Пітровський покликав нас обох до себе. В куті його кімнати в готелі стояли дві пачки якихсь паперів, обвязаних шнурками й завернутих до газетних аркушів. Леонтович з пошаною подивив ся на сі пачки і спитав, понизивши голос:

— Се... вони?

— Так, — з важністю сказав студент.

— Знаєш... се в куті стояли заборонені книжки, — сказав мені Леонтович вже на улиці... Пітровського послали... Розумієш... Дуже небезпечне доручення...

Се був перший "агітатор", що я побачив у своєму життю... Я иноді ходив з ним, чекаючи відкрить. Але студент мовчав або говорив глибокодумні дурниці.

По його відізді в місті лишило ся кілька таємничо розданих досить невинних українських брошур, а в моїй душі — двоїсте почуття. Мені здавало ся, що Пітровський парубок пустий і надутий зайвою пікою. Але се тайло ся десь в глибині моєї свідомості і бояло ся пробити ся на зверх, де все-таки панувала простодушна пошана: такий важний, в окулярах і з таким небезпечним дорученнем..."

"Нарешті наступила щаслива хвиля, коли і я покидаю тихе містечко. Передімною стелили ся нові шляхи, далекі міста, невідоме нове життє..."

На сім на жаль кінчить ся доступна нам частина "Історії моого сучасника". В передмові до неї автор назначує й дальший зміст історії: "Середина життя протекла за доби темної, спершу правительственої, а потім і громадянської реакції і серед перших рухів боротьби. Тепер багато з того, про що мріяло й бороло ся мое поколіннє, виривається ся на арену життя трі-

вожно й бурливо. Гадаю, що чимало епизодів з часів моїх блукань на засланню, подій, стрічі, думки й почуття людей того часу і того оточення не втратили і тепер інтереса найживішої дійсності. Мені хочеться думати, що вони матимуть своє значіння і для будущини. Наше життя скоміхується ся і здрігається ся від гострих ударів нових зasad об віджилі, і я сповідаю ся хоч почасти освітлити деякі складові частини сеї боротьби".

Згадуючи про романтизм своїх товаришів, Короленко каже: "Чайлд-Гарольди й Печорини були нешкідливі й швидко оберталися в звичайних урядників і батьків родини. Доля російських Лео і Рахметовых була інша".

Її довело ся в значній мірі зазнати і Володимиру Короленкови.

Ми використали всі найцікавіші в соціальнім і національному відношенню сторінки "Історії моого сучасника". Уважний читач уявляє вже, який письменник і громадський діяч з'є в особі В. Короленка.

Де що про його долю можна довідати ся із його творів. Але ми не можемо вже тут на сім спирати ся і тільки як найкоротше подаємо ще кілька дат з життя автора від скінчення гімназії до нині.

В 1871 році Короленко в петербурзькім технольогічному інституті і терпить злідні. В 1872 році йому вдається ся перевести ся стипендіятом до Петровсько-розумовської сільсько-господарчої академії в Москву. В 1874 році за внесення від імені товаришів спільного подання Короленка виключено з академії. Він знову в Петербурзі й заробляє коректорою. В кінці 70-х років його арештовують і висилають до вятської губернії, а з початку 80-х років йому дозволяють оселити ся в Нижньому Новгороді, де в 90-х роках він приймає участь в організації помочи жертвам голоду. В 1894 році Короленко іде до Англії й Америки. Від 1895-го року стає видавцем впливового народницького місячника "Русское Богатство". Від того часу живе здебільшого в Полтаві, приймаючи живу участь в місцевім життю.

Короленко всюди збирає вражіння й перетворює їх в своїх оповіданнях. З першим оповіданням він ви-

ступив з кінцем 70-х років. Він пристає в своїй літературній творчості до Успенського, Гаршина, Чернишевського, Михайловського, почасти Льва Толстого, але має стільки виразно свого, що займає самостійне місце в російській літературі й прокладає шлях для нової школи, котра дала літературі Горкого. В 1903-ім році вся поступова літературна Росія під тяжким ярмом царизму славить 25-літній ювілей творчости 50-ти літнього письменника. І сей ювілей стає не тільки літературною, але й політичною подією, протестом проти царського ладу. Теперішній народний комісар в справах просвіти, член московського совітського правительства, відомий критик Луначарський в своїй ювілейній статті підкрислив в творах Короленка змагання до свободи, культ краси поривань вперед, до щастя вільної людини і кінчив свою статтю словами: "Короленко завжде лишить ся одним з наших провідників".

За російської революції 1905—6 р.р. Короленко старається пояснити події широким масам і протестує проти насильств царських сатрапів. Зокрема можна згадати про його "Лист ст. сов. Філонову" і статті "До убійства Філонова", "До полтавської трагедії" та "Сорочинська трагедія", як і про низку статей про воєнну юстицію, яку видано пізніше окремою книжкою під заголовком "Побутове явище". Всі ці статті як оповідання "Йом-Кінур" (судний День чи Хапун) та стаття "По поводу кровавого наклепу" і досі мають аспириальне значення для "самостійно"-феодально-німецької й гетьманської, дрібноміщансько-петлюрівської й дворянсько-денкінської України з їх воєнними розправами і погромами. Тепер Короленко виступає і проти анти-українських погромів з боку денкінських білогвардейців.

Партійно Короленко належав до правого крила народників, так званих народних соціалістів. В 1907-ім році він приймає участь в виборах до Думи від Полтави і дає своє ім'я не соціалістичному, а ліберально-му списку (до котрого належали й українські радикали), роблячи се "для боротьби з чорносотенною небезпекою". Ліберально-демократичні полтавські круги

сподівали ся бачити Короленка головою Думи. Але чорна сотня силоміць проводить від Полтави своїх людей.

В 1917-ім році Короленко хоронить свого ворога, царизм, і оповідає народу "Як упала царська влада". Але по 9 місяцях виступає зі статею "Торжество побідників" проти Луначарського й революційних соціалістів, комуністів. Революція не жарт і не весела забава. Був момент, коли і Горкий та Луначарський жахали ся її крайностей і усувались від її проводу. Не диво, що і Короленко виступив критично, майже ворожко проти пролетарської революції. Тепер ся доба поминула і можна бути певним, що Короленко поверне до революційного табору, як вертають до нього широкі маси російської й української інтелігенції, перевідчивши ся, що лише побіда пролетарсько-селянської революції забезпечить добробут широких мас робітництва і селянства.

Коло імені Володимира Галактіоновича Короленка вже нераз вело ся національну полеміку. Тепер, коли йде боротьба за здійснення ідеала українського робітництва і селянства, за зміцнення української соціалістичної радянської республики ся полеміка ще погострійшала. Зокрема, в першім виданні українського перекладу "Без язика" ред. Володимир Дорошенко — проти волі й без відома перекладчика, а тим більше автора, котрий дозволив надрукувати сей переклад, — виступив з несмачною й нетактивною шовіністично-моралістичною балаканиною про те, ніби В. Короленко "прогрішив перед рідною землею". — "Нехай судить його власна совість!" Патетично голосить д. Дорошенко. Ми не спиняємо ся довше над сею проповіддю, сподіваючи ся, що наведені сторінки "Історії моого сучасника" поможуть читачеви розібрati в сїй полеміці.

Бажаючи видати в українськім перекладі інші, принаймні визначніші, твори Короленка, ми на сей раз не даємо їх характеристики й оцінки, відкладаючи се до найближчої книжки.

Оповіданнє "Без язика" досить покаже, як пише В. Г. Короленко і зацікавить українського читача його літературною творчістю. Се оповіданнє надруковано

спершу в 1—3 числах "Русского Богатства" з 1895-го року. В окремім виданні Короленко доповнив його вступним розділом. Читач понад побутовою сторінкою й фагулою оповідання помітить те щось особливe, що привиджувало ся ще в молодості Короленкови при читанні його написаних творів увісні. Се щось робить "Без язика" символом безязикості не тільки українських, але й усіх інших робучих народних мас, бо всюди на жаль працюючі маси і національна інтелігенція говорять ще на ріжких мовах.

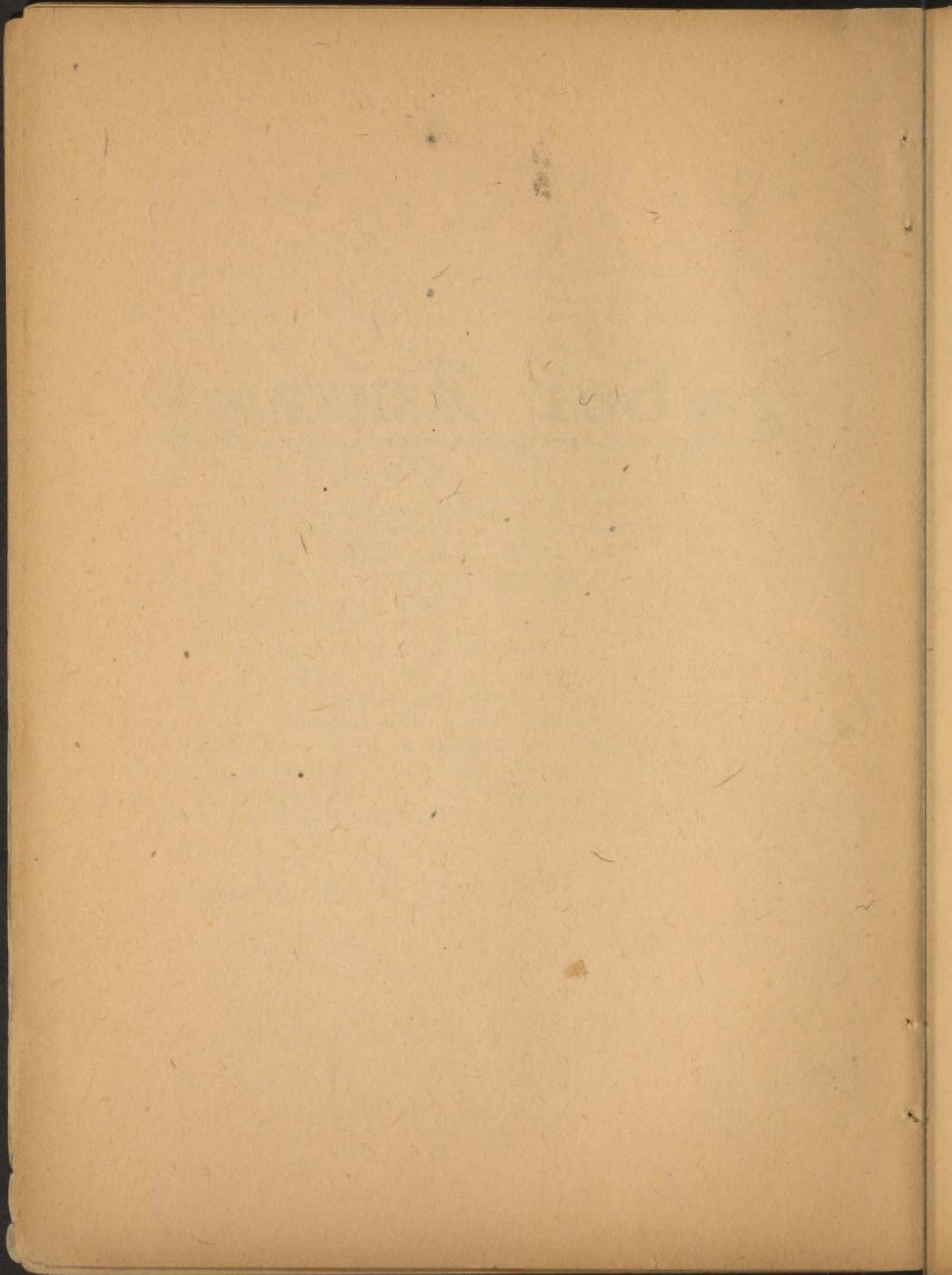
Для американських Українців се оповіданнє матиме окремий інтерес, даючи їм змогу не тільки порівняти демократію Нового світу зі старим ладом батьківщини, але й віднести ся критично до самої демократії не тільки вільсонівського, але й гомперівського типу. "Без язика" поможе їм там в Америці знайти свою мету й свою мову, свій шлях для осягнення сеї мети разом з іноязичними товаришами й бездольними селянами Америки, а може й пробудить у них бажаннє повернути до рідного краю, де їх земляки знайшли вже сю мову і сей шлях.

Ми сподіваємо ся, що український читач, зацікавивши ся В. Г. Короленком, оцінить його як письменника і якого громадського діяча, захоче докладніше ознайомити ся з його творами. А се ознайомленнє без сумніву причинить ся до порозуміння справжньої демократії українського й російського народів в українській і російській соціалістичних радянських республіках.

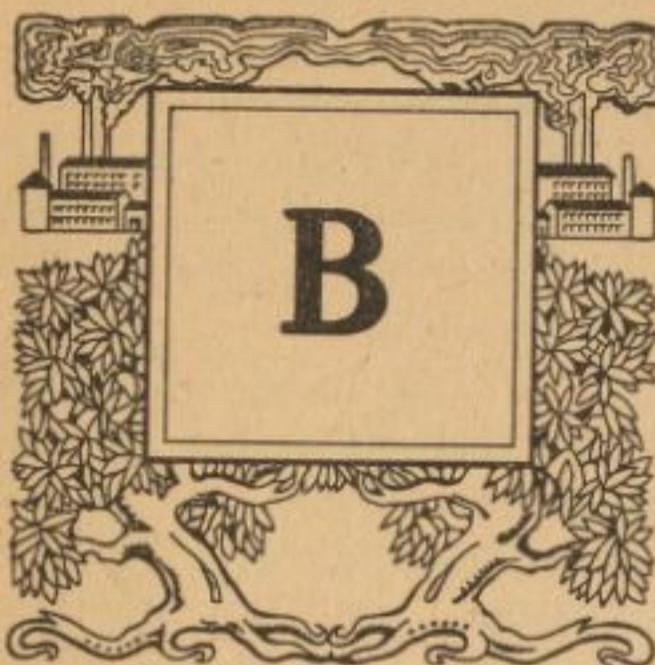
Відень, 20 - 12 - 1919.

П. Дятлів.

Без Язика

I.

брію зливають ся з синими смугами ще не вирубаних лісів. Денеде, особливо під проміннем вечірного сонця, блищають широкі озера, між котрими гадюками ють ся вузенькі річки, які влітку майже пересихають.

Країна спокійна, тиха, трохи навіть сонна. Містечко подібніше до села, ніж до міста, але колись і воно знало як не ліпші, то в кождім разі менш дрімливі дні. На узгірю ще задержалися сліди земляних окопів, на яких тепер коливається трава, а пастух силкується віддати її шелест-шепіт на своїй немудрій сопілці, поки громадська череда мирно пасеться в тіні засипаних ровів...

Неподалік від цього містечка, над колінкуватою малесенькою річкою, стояло, а може ще й тепер стоїть невеличке сельце. Річка від лози, як там буяє по над її берегами, придбала собі назву Лозової; від річки сельце названо Лозищами, а вже від села і всі його мешканці поспіль прозивають ся Лозинськими. А щоб краще розпізнавати один одного, Лозинські до спільногого назвища поддавали собі ще окремі прізвища: були Лозинські птахи й звірі, одного звали Мазницею, другого Колесом, третього навіть Халявою...

МОЇМ ріднім краю, на Волині, в тій її частині, де горбкуваті від ноги Карпатських гір переходят поволі в багнисті рівнини Полісся, є невеличке містечко, котре я назву Хлібне. З північного заходу прикриває його невеличке узгіре. На південний схід від нього простягла ся простора рівнина, вся вкрита полями, які на об

Важко сказати, коли се сельце засіло під самим боком міста. Було то ще за часів, коли на валах сторчали гармати, а пушкарі коло них постійно змінялися: то стояли тут з гнатами в своїх сорокатих кунтушах Поляки, а козаки й "голота" здіймали довкола куряву, облягаючи місто... то, навпаки, з гармат валили козаки, а польські відділи кидали ся на окопи. Оповідали, ніби-то лозищане були колись "реєстро-вими" козаками й одержали ріжні привілеї від польських королів. Ходили навіть чутки, ніби-то вони колись і защось дістали навіть шляхоцтво.

Все те, однаке, давно забуло ся. В шестидесятих роках помер столітній дід Лозинський-Шуляк. Останніми роками він уже ні з ким не говорив, а тільки голосно молив ся, або читав старо-слов'янську біблію. Але люди памятали ще, як він оповідав про минувшину, про Запорожжє, про гайдамаків, про те, як і він утікав на Дніпро, а потім з ватажками нападав на Хлібне й Клевань, і як захоплені в підпаленій хаті гайдамаки стріляли з вікон, доки від того вогню не тріскали їм очі й не вибухали самі собою порохівниці. І старий блискав дикими, майже померклими очима й казав: "Гей-гей! Був колись наш час... Була у нас воля!"... А лозищане — вже третє чи четверте поколіннє — слухаючи сих чудних оповідань, хрестили ся й говорили: "А то-ж не дай, Господи Боже!"

Самі вони давно заорали в землю всі привілеї й жили під самим містечком ані мужиками, ані міщанами. Говорили таки по українськи, але своїм волинським наріччем, з примішкою польських і московських слів; належали колись до греко-уніятської віри, а потім, після якихсь замішань переписано їх до православної парафії, стару-ж церковцю зачинено, і вона з часом поволі зовсім розвалила ся... Орали вони землю, ходили в білих і сірих свитах, з синіми або червоними поясами, штани носили широкі, шапки смушеві. І хоч може й були біdnішими від своїх сусідів та проте якийсь неясний спомин про якусь кращу минувшину держав ся під соломяними стріхами лозищанських хат. Одягали ся лозищане чистійше від селян, майже всі вміли читати по церковному, тому про

них говорили довкола, що вони поводять ся занадто гордо. Правда, се дуже важко було б помітити стороної людині, бо, стрічаючи панів або начальство, вони так само хапком звертали з дороги, так само низько вклоняли ся й так само иноді цілували покірно панські руки. ле все-ж таки було щось, і те щось бувалі люди помічали. Про лозищан оповідали, ніби панські руки. Але все-ж таки було щось, і те щось невдоволені. Дійсно, на звичайні питання при стрічах: "як ся маєте" або "як вам Біг помогає" — лозищане, замісьць, "дякувати Богу", тільки махали рукою й відповідали:

"Ет, яке там житте!" або: "Живемо, як горох при дорозі!" інші, сміливійші починали оповідати иноді таке, що не кожен годив ся й слухати. До того-ж у них тягла ся довга судова справа з сусіднім дідичем за чинш; спочатку лозищане програли сю справу, але потім якось так вийшло, що спадкоємець дідича поступив ся... Оповідали, що після того Лозинські зробили ся ще "гордійшими", хоча й не стали більш задоволеними.

І ніде так гостинно й широко не приймали заїздних людей, які могли дещо повісти про широкий більй світ, як тут.

П.

Так само жило ся в рідних Лозищах і Осипови Лозинському, себто жило ся, правду кажучи, нелегко. Землі було небагато, оренда важка, господарство все біdnійшало. Осип був уже жонатий, але дітей у нього ще не було, і нераз він думав про те, що як діти будуть, то ім прийдеть ся так само погано жити, а то й гірше. "Доки чоловік ще молодий" — часто говорив він, — "а за спиною ще не пищить дітвора, тут саме й пошукати чоолвікови, де се затратила ся його доля".

Не перший він був і не останній з тих, що, попрощавши ся з ріднею й сусідами, взяли — як то кажуть — ноги за пояс і пішли шукати долі, працювати, бити ся з лихою бідою та їсти гіркий хліб з чу-

жої печі на чужині. Чимало помандрувало таких неспокійних людей із Лозищ; чимчикували й одинцем і парами, а раз навіть цілім гуртом пішли за хитрим агентом — Німцем, перекравши ся вночі через кордон. Тільки все те діло кінчало ся або нічим, або ще гірше. Хто вертав ся обіданий і голодний, кого Німці гнали на мотузку до кордону, а хто й пропадав без вісти, загубивши ся десь серед величезного Божого світу, як невеличка шпилька в стирті соломи.

Осип Лозинський був, здається ся, перший, що не пропав і знайшов ся. Був, видко, чоловік з головою, не з тих що пропадають, а з тих, що ще й інших виводять на шлях. Як би там не було, — за рік чи за два, а може й більше, прийшов до Лозищ лист, з великою рудою маркою, якої до того часу ще й не бачили в тій стороні. Чимало дивувалися листу, читали його й перечитували у волості й писарь і вчитель і піп і багато визначніших людей, кому було цікаво, а нарешті покликали Лозинську й віддали їй лист у розірваній коверті, на якій було зовсім ясно написане її ім'я: Катерині Лозинській, жінці Осипа Лозинського-Оглоблі, в Лозищах.

Лист був від її чоловіка, з Америки, з губернії Міннесота, а якого повіту й села, тепер сказати дуже тяжко, тому що... А в тім, се буде видко з дальнього.

В листі писало ся, що Лозинський, Богу дякувати, живий і здоровий, працює на "фармі" і, коли Бог поможе йому так, як і досі помогав, то сподівається ся незабаром і сам стати господарем. А проте, і наймитом там йому краще, ніж іншому господарю в Лозищах. Свобода в сім краю велика. Землі досить, корови дають молока по відру на удій, а коні — просто як воли. Людину з головою й руками поважають і цінять, і ось навіть його, Осипа Лозинського, питали ся недавно, кого він бажає вибрати головним президентом над цілою країною. І він, Лозинський, подавав свій голос не гірше від людей, і хоч, правду кажучи стало ся не так, як вони зі своїм господарем бажали, а все-ж йому сподобало ся й те, що чоловіка, як би там не було, спитали. Тільки Лозинському дуже тужно без жінки, і тому він старався працю-

вати скільки змоги, і перші гроші віддав за тікет, котрий і посилає їй тепер із листом. А що таке: тікет, — так се ось сей самий синій папір, який треба берегти, як зіницю ока. На нім намальований паровіз з вагонами й парохід. Се значить, що з тим білєтом повезуть тепер Лозинську за дурно і по землі й по воді, — аби тільки вона доїхала до німецького міста Гамбургу. А на інші видатки нехай продасть хату, корову й майно.

Поки Лозинська читала лист, люди дивилися на неї й говорили між собою, що ось яка може бути велика сила в якімсь дурнім папері: що людину повезуть на край світа й ніде не вамагати-муть плати. Ну, само собою, всі розуміли при тім, що такий папір мусів коштувати Осипа Лозинського чимало грошей. А се, розуміється ся, значить, що Лозинський помандрував у світ нездаром, і що в світі можна таки відшукати свою долю.

І кожен подумав про себе: а добре-б і мені... Писарь (теж Лозищанин родом) і той не зараз віддав Лозинській лист і білєт, а тримав у себе цілий тиждень, думаючи: баба дурна, а з таким папером і хтось розумнійший міг би побувати в Америці й пошукати там свого щастя... Тільки на картці стояло зовсім ясно, хоч і не по нашему написано: Mrs. Katharina Joseph Losinsky-Oglobla. Йосиф Лозинський і Оглобля, — се ще-б, розуміється ся, нічого, але Катерина се вже було ясно, що жінка, та й Mrs. теж чого доброго, означає бабу. Одним словом, хоч і в останній хвилині писарь все ще якось зітхав і якось прикро позирав, виймаючи зі столу скований у нього окремо білєт, але все-ж-таки віддав. Лозинська взяла його, сіла на лавку й гірко заплакала.

Розуміється ся, вона рада була листу, та бач і від радості теж плачуть. При тім все-таки доводилося покидати й рідне село, й рідню, й сусідів. Та й треба сказати, що Лозинська була баба молода й, як кажуть, дебела. Чимало лиха без чоловіка, — не бачила проходу хоча-б і від сього-ж самого писаря, а на сповіди доводилося признавати ся, що й "ворог" не лишив її в спокою. Мовчить-мовчить, та й почне ше-

потіти хтось до уха, що Осип Лозинський далеко, що ще ніхто з таких далеких сторін до Лозищ не вертався, що може, ворони поростягали вже й чоловікові кісточки, в далекій пустині, а вона тут марно тратить молоді літа — ані дівчиною ані вдовою, ані молодицею. Правда, Лозинська була розумна жінка, і спокусити її було нелегко, але, що їй було важко на душі, се виявило ся, як вона одержала лист: разом підступили під серце і теперішня радість, і попередня журба, і всі грішні молоді думки і всі безсонні ночі з палкими гадками. Словом, Лозинська зомліла, і довело ся тут її рідному братові Матвію Лозинському, на прізвище Дишло, нести її на руках до її хати.

І пішов по селу гомін. Осип Лозинський забагатів в Америці та став такою важною людиною, що з ним уже радяться, кого призначити президентом... Стали молоді парубки зчаста навідувати ся до корчми, п'ють пиво і мід, курятъ люльки, засиджують ся за північ, гомонять, спорятъ і хвастаються. Як-би хто послухав сих балачок, подумав би, що перед пилипівкою в Лозищах не лишить ся ні одного парубка... Коли вже Осипа питали ся, кого він хоче на президента, то чого там не зроблять інші, кращі за Осипа!"" — Бо там — свобода!

Свобода! Се слово частенько таки повторяло ся в шинку Жида Шльоми, котрий спокійно слухав усе те за своїм шинквасом. Правду кажучи, не кожен з лозищан добре розумів, що воно означає. Але воно так якось гарно обертало ся на язиці і в нім дзвеніло щось таке, від чого людина неначе виростала і щось ніби пригадувало ся неясне, але любе... Щось таке, про що ніби-то знали колись в тім краю старі люди, а діти иноді удають, що й вони також знають...

Ну, та чи мало хто про що говорить! Поговорили, погомоніли та й кинули. І може вже забули й тягнути шлею, як віл борозною, а може говорять і досі, все на тім-же місці. Та все-таки знайшло ся двоє людей з тих, що не люблять багато говорити, доки не зроблять... Подумали, побалакали на боці один з одним і взяли ся продавати хати й землю. Правда, продавати було, мало що, і коли вони цілу сю справу покінчили,

тоді й заявили: і ми ідемо з Осиповою Лозихою, щоб вона сама не пропала в дорозі.

Один доводився їй ріднею: се був її брат Матвій Дишло, рідний правнук бувшого гайдамаки Лозинського-Шуляка, — людина величезного росту, з широчезними плечима; руки як граблі, голова білява, кучерява, завбільшки з добрий казан, — справжній ведмідь з пущі. Люде казали, що своїм зовнішнім виглядом був він подібний до свого діда. Тільки очі й серце — як у дитини. Був ще нежонатий⁴; хата в нього була поганенька, а землі стільки, що коли б такий велетень ліг упоперек свого ґрунту, то ноги опинилися б уже на чужім. Говорив він небагато, сміявся рідко. Мав у себе стару дідову біблію, которую залюбки читав, і часто думав щось про себе соромливо й сумно. Ніколи його в Лозищах не вважали за розумного, і парубки частенько кепкували з нього, може бути тому, що він, не зважаючи на свою незвичайну силу, не любив бити ся.

Був у нього щирій приятель, Іван Лозинський Дима, людина вже зовсім на інший лад: невеличкого зросту, не сильний, але веселий, говіркий і гострий. Дима був сухорлявий, балакучий, рухливий; волоссє в нього стирчало щетиною; очі бігали й блищають; язык швидкий, спритний; вуси носив довгі, по кошацьки, — додолу. Ніхто його за дурня не вважав, і він нікому не давав спуску. Але коли кого зачепить своїм колючим словом, то вже, бувало, все старається тримати ся ближче до Матвія, бо на руку був несильний і в бійці ні з ким не міг устояти.

Коли в Лозищах довідалися, що оба зібралися до Америки, усім якось стало се недовподоби.

— Та де-ж тобі, Матвію, — казали приятелі, — в таку далечінь забирати ся? Ти дурний, а Іван слабий. Адже вас там в Америці й гуси затопчуть.

Але Матвій відповідав:

— Що Бог дасть, те й буде. А я від сестри та від Дими не відстану.

Так і поїхали в трьох у далеку дорогу... Не варто описувати, як вони перехали через кордон і проїхали німецьку країну; усе те не така вже тяжка річ. До

того ж в Прусах стрівало ся чимало й своїх людей, які могли порадити, як і що треба робити дорогою. Досить сказати, що вони приїхали до Гамбурга й, забравши свої річи, попростиували, не довго думаючи, до ріки, на пристань, аби там довідати ся, коли треба їхати даліше.

А Гамбург — німецьке місто, стоїть на великій ріці, не дуже далеко від моря, й звідти ходять кораблі на всі сторони світа. Ось бачуть наші лозищане в однім місці, на березі, люду страшенну сила, біжать з усіх боків, поспішають і штовхають ся так, неначе людина — якась колода на битім шляху. А з берегу, від пристані — два невеличкі пароходці в одно возять людей на корабель, бо кораблі, що ходять по океану, стоять посеред ріки, віддалеки, на найглибшім її місці. Бачуть лозищане, що один корабель димить, а до нього те й знай пристають пароходи. Викинуть на нього людей, скрині, клунки й пакунки — і зараз же знову до пристані, й знову накладають і знову везуть.

Тут Іван Дима, роздививши ся добре навколо, догадав ся перший.

— А знаєте, — говорить, — що я вам скажу: се, мабуть корабель до Америки, бо дуже великий. Ось ми й попали саме на час. Давай, Матвію, протискати ся наперед.

Поставили вони молодицю з білістом наперед і почали проштовхувати її поміж людьми. Дійшли до самого краю пристані, а там вже видко останню пайку приймають. Боже мій, чого тільки не діяло ся на тій пристані: і плачуть, і кричать, і сміють ся, і обіймають ся, і лають ся й махають хустками. І рідко яке обличче не зворушене, і рідко на яких очах не мигтять сліз... І все навкруги гомонить чужий говір, ляскає в ухах незнайома мова, незрозуміла й дика, як хвиля, що близкає піною під ногами. Закрутили ся у наших лозищан голови, затремтіли серця, очі так і впили ся вперед, аби якось не відстати мід інших, щоб іх часом не зіставили в сій старій Европі, де вони родили ся й прожили половину свого життя...

Матвієви Лозинському не тяжко було зробити їм усім дорогу, то-ж за яких дві хвилини Лозинська стояла вже зі своєю скринькою коло самої кладки, тримаючи в руках свій білєт. А пароходець вже двічі свиснув жалібно та тонко, і чорний дим сипнув з його комина у вожке повітре, — видко, що зараз буде відходити, а поки лозищане оглядалися, почув ся й третій гудок, і щось заклекотіло під ногами так дуже, що наші здрігнулися й мимоволі посунулися назад. А тим часом якийсь величезний, з витрішкуватими очима й цілий спітнілий Німець, що найбільше зі усіх метушився на пристані, зобачив Лозинську, вихопив у неї білєт, подивився, сунув їй його назад в руку і не встигли лозищане оглянутися, як уже молодиця й її невеличкий клунок опинилися на пароході. А тим часом двоє інших матросів разом зворухнули кладку, збрали з ніг Диму, відсунули Матвія й витягли кладку цілком на пристань. Кинулися наші лозищане до високого Німця.

— А побій ся ти Бога, чоловіче! — закричав донього Дима. Та се-ж наша рідна сестра, ми хочемо їхати разом.

Дима, розуміється, схитрив, називаючи себе рідним братом Лозинської, та яка вже там до чорта хитрість, коли Німець ні слова не второпас. А тут пароходець відчалює, а на пароході Катерина так заводить, що понад усі німецькі голоси чути її голос. Завернули лозищане поли, витягли, скілько було грошей, поклали на руки, і давай Матвій знову ліктями працювати. Стали знову напереді, звідки ще можна було вскочити на парохід, та й показують Німцеви гроші, щоб він не думав, що вони наміряють ся їхати в трьох на один бабський білєт. Дима навіть вибрал невеличку монету й тихенько всунув її в руку Німцеві. Сунув і сам же стиснув їйому руку, щоб монета не впала, та й показував їйому на пароходець й на молодицю, котра за той час почала вже тратити голос з переляку й плачу...

Нічого не вийшло! Німець, правда, срібняка не кинув і навіть сказав щось досить привітно, але коли наші приятелі відступили на крок, щоб краще роз-

бігти ся і скочити на пароходець, Німець моргнув двом матросам, а ті, видко, привиклі, — відразу так взяли ся до обох лозищан, що тим нічого було й думати кудись стрибати.

— Матвію, Матвію, — закричав Дима, — а ну, спробуй з ними по своєму. Саме тепер сього й треба! — Але в ту-ж хвилю обидва відлетіли і Дима впав догори ногами.

Коли він підвів ся, — пароходець плив уже, завертаючи, вздовж пристані. Показалися циліндрові кожухи, закрутили ся колеса, обсипаючи пристань мутними бризками, хвіст диму зачепив по обличчах натовпу, що обляг пристань, потім мигнуло заплакане обличче переляканої Лозинської, ще хвилина й — між пристаню та пароходом простягла ся бурлива й каламутна смуга води в два-три сажні завширшки. Колеса вдарили згіднійше, смуга розтягла ся до десяти-двадцяти сажнів, — а пароходець став зменшати ся, втікаючи серед імлистого повітря, попід мутним небом й понад мутною рікою...

Лозищане дивилися, з роззвяленими ротами, як він пристав до одного корабля, як щось простяглося з нього до того корабля, неначе тонесенька жердка, по котрій, ніби мурашки, поповзли люде й річи. А там і сам корабель сапнув чорним димом, загудів глибоким і гучним голосом, як величезний бугай серед череди коров, — і тихо рушив по ріці, поміж дрібними суднами, що стояли на боках або швидко уступали ся з дороги.

Лозищане мало не заплакали, провожаючи очима ту озію, що повезла у них зпід носа бідну жінку в далеку Америку.

Люде почали розходити ся, а високий Німець зняв свій круглий бриль, обтер хусткою спігніле обличче підійшов до лозищан, і всміхнув ся, простягаючи Матвієви Дишлу свою лапу. Чоловік, очевидччики, був не зі злосливих; як не стало на пристані тиску й товкотнечі, він залишив свої викрутаси й, видко, схотів подякувати лозищанам за їх подарунок.

— Ось бачиш, — каже йому Дима. — Тепер кланяєш ся неначе добра людина, а подумай сам,

що ти з нами заподіяв; рідна сестра відіхала сама. Геть до бісового батька! — Він плюнув і сердито відвернув ся від Німця.

А тим часом корабель вибрав ся далеко, подимив ще, все менше, все дальнє, а там не те, що Лозинську, але й його вже важко стало пізнавати між іншими суднами, та ще в тумані. Залоскотало щось в обох у горлі.

— Собака ти, собака! — каже Німцеви Матвій Дишло.

— Так! говори ти йому, як він не розуміє, — з досадою перебив Дима. — От коли-б ти йому в свій час затопив в ухо, як я тобі казав, то, може, так чи інакше, ми були б тепер на пароході. А звідти вже однаково не кинули б до води! Тим більше, що у нас сестра з білетом!

— Хто знає, — відповів Матвій, чешучи потилицю. — Правду тобі сказати, затопити людину в ухо не важко, а тільки не бачив я в своїм життю, щоби з цього виходило що добре. Щось і ми тут не так зробили, повір мому слову. Твоя справа була догадати ся, бо тебе вважають за мудрого чоловіка.

Як се часто трапляється ся, приятелі старалися звалити вину один на одного. Дима каже: треба було помогти кулаком, Матвій обвинувачує голову Дими. А Німець стоїть і приязно киває обом...

Далі Німець витяг монету, котру йому всунув до руки Дима, й показує лозицькам. Видко, що у того чоловіка все-таки було сумліннє; не захотів задармо взяти грошей, тріснув себе пальцем оо краваті і каже: "Шнапс", а сам рукою на корчму вказує. "Шнапс", — се на всіх мовах зрозуміле слово. Дима подивився на Матвія, Матвій поглянув на Диму та й говорить:

— А що-ж тепер робити? Розуміється ся, треба йти. Пішки по воді не побіжиш, а від цього німецького чорта все-ж-таки, може, хоч що-небудь довідаємо ся...

Пішли. А в корчмі стоїть старий чоловік, з сивим, як щетина, волоссем, та й обличче теж усе в щетині. Видко зразу: як не голить ся а борода все зпід шкіри лізе, як отава по добрім дощі. Як поба-

чили наші приятелі такого кострубатого чоловіка поміж гладкими та акуратними Німцями, і зараз здало ся їм щось знайоме в нім. Дима й каже тихесенько: — Се, мабуть, минський, чи могилівський, або з Пуші.

Так і вийшло. По балачці з Німцем, корчмарем приніс чотири кухлі з пивом (четвертий для себе) й почав бесіду. Виляяв лозищан дурнями й пояснив, що вони самі винні. — “Треба було зайти за ріг, де над дверми написано: “Billettenkasse”. Billeten, — се й дурневи зрозуміле слово, що значить білєт, а Kasse так каса й є. А ви лізете, неначе череда до загону, не вміючи відчинити хвіртки”.

Матвій понурив голову й подумав про себе: “правду каже: без язика людина, як сліпа, або мала дитина”. А Дима, хоч може й думав те-ж саме, але, будучи людиною з гонором, стукнув кухлем по столі та й каже:

— Чи довго ти лаяти-меш ся, старий! Принеси краще ще по кухлю та скажи, як нам теперка бути.

Усім се сподобало ся, — побачили, що чоловік самолюбний і меткий. Німець потріпав Диму по плечі, а господаръ приніс знову чотири кухлі на таці.

— Ну, як-же нам її доганяти? — питав Дима.

— Біжи за нею, може, доженеш, — відповів корчмарь. Ти думаєш, на морі, як у полі, на возі. Тепер, — каже, — вам треба чекати ще тиждень, доки піде другий емігрантський корабель, а як хочете, то заплатіть дорожче: незабаром відходить великий парохід, в третій класі іде чимало людей з Швеції та Данії наймати ся до Америки в найми. Бо, говорять, Американці народ свободний і гордий, отже слуг поміж ними знайти тяжко. Молоді данки й шведки за рік, за два заробляють там добре придане.

— Чи не дорого се, — завважив Дима, але Матвій відказав: — Побій ся ти Боже! Адже молодицю неможна лишати чекати цілий тиждень. Та вона-ж там від сліз загине. Матвієви уявляло ся, що в Америці, на пристані, ось так саме, як на селі коло перевозу, сестра буде сидіти з клуночком, глядіти на море й плакати...

Переночували в земляка, другого ранку він дору-

чив їх молодому Шведови, той відвів їх на пристань, купив білєти, посадив на парохід, а в полуднє попили наші Лозинські — Дима та Дишло — здоганяти Лозинську-Оглоблю...

III.

Минає день, минає другий. Сонце сідає в море з одної сторони, а ранком здіймається з моря з другої. Плеще хвиля, пливуть туманні хмари, літають за кораблем чайки, сідають на щогли, потім неначе відривають ся від них вітром, і коливаючи ся з боку на бік, ніби шматочки білого паперу, відстают, відстають і щезають позаду, відлітаючи, вертають назад до європейської землі яку наші лозищане покинули навіки. Матвій Лозинський провожає їх очима й зітхає. — “Ось”, думає він: “і чайка боїть ся летіти дальше, а ми полетіли”. І уявляється ся йому сосновий ліс, під лісом річка з блідою лозою, понад річкою — бідні соломяні хати. І здається ся, — вернув ся-б упять до попередньої, рідної й знайомої біди.

А море глухо бє в борти корабля, й хвилі, неначе гори, здіймають ся й падуть з гуртком, з плюскотом, з глухим стогоном, ніби хтось грозить і нарікає разом. Корабель хилить ся, хилить ся, ось, здається ся зовсім перевернеть ся, а там знову починає підносити ся з кректаннєм і скрипіннєм. Гнуться й скриплять щогли, сухо свище вітер у снастях, а корабель все йде та йде; то понад кораблем світить сонце, або стойте темна ніч, то знову над кораблем задумливо висять хмари або буря буяє й реве на океані, блискавки падають у бурливу воду, з її хвилями. А корабель все йде та йде...

Матвій Дишло говорив завжди мало, але часто думав про себе, мовчки таке, чого ніяк не міг би оповісти словами. І ніколи ще в його голові не було стілько думок, невиразних і неясних, як ті хмари й хвилі, — і таких-же глибоких та незрозумілих, як те море. Думки повставали й падали в його голові, і він не годен був та й не змагав ся їх пригадати собі, але ясно почував, що від сих думок щось коли-

вається й хвилюється в самій глибині його душі, та не міг би сказати, що є таке...

Надвечір океан повивався темрявою, небо гасло, а вершки хвилі починали світитися якимсь особливим світлом... Матвій Дишло помітив передовсім, що хвиля, яка відбігала від гострого корабельного носа, щось надто біліє в пітьмі, що давно вже впала на небо й на море. Він нагнувся додолу, подивився в глиб і завмер...

Вода коло корабля світилася, у воді тихо ходили бліді орні, сплахаючи, гаснучи, випливаючи на поверхню й ховаючися знову в таємничу й страшну глибину... І Матвієви здавалося, що все те живе: і хід корабля, і жалібне гудіннє, і грохіт хвилі, і рух океана, і таємнича мовчанка неба. Він дивився у глиб, і йому здавалося, що на нього теж хтось дивиться звідти. Хтось невідомий, хтось здивований, хтось переляканий і незадоволений... Зпоконвіку море йде своїм ходом, від віку встають і падуть хвилі, відвічно співає море свою питому пісню, незрозумілу людському уху, й від віку в глибині його йде своє власне життя, якого ми не знаємо. І ось, тепер до сеї віковічної гармонії, до сього живого руху вмішався відважний і правильний хід корабля... І пісня здрігнулася й змінилася, а хвилі розрізані й збиті, хтось у глибині зі страхом прислухається до сього ходу незрозумілого одоробла з іншого незвісного світу. Розуміється, Лозинський не міг би оповісти всього того такими словами, але його брав жах перед тайною морської глибини. І здавалося Лозинському, що ось він зі страхом глядить згори, а на нього з таким же жахом дивиться хтось здолу. Дивиться й сердиться й посилає своїх післанців з огнями, а ті випливають назоверх і ходять взад і вперед, і довідуються про щось, і про щось тихо радяться один з другим, і все-ж сумно вертаються у безвісну безодню, — нічого не розуміючи... А корабель все простує невпинним бігом до своєї мети...

І багато у тому часі думав Матвій Лозинський, — шкода тільки, що всі ті думки здіймалися й падали, як хвилі, не лишаючи помітного сліду, не застигаючи

в готовім слові, загоряли ся й гасли, як морські огні в глибині... А проте, він оповідав опісля й сам, що ніколи не забуде моря. — “Людина багато на морі думас ріжного” — казав він мені, — “ріжне думає про себе й про Бога, про землю й про небо... Ріжне пригадується ся людині на океані — про життє, мій пане, й про смерть”... І по його очах було видко, що якийсь огник хоче вибити ся на поверхню із недовідо-мої глибини сеї простої й темної душі... Значить, щось все-ж-таки зістало ся в тій душі від моря.

Так, певне, зоставало ся... Душа в нього коли-вала ся, як море, і в серці ходили почуття, як хвилі. А иноді слізоза підступала до очей, а инколи — сміх сказати, — йому, здоровенному й тяжкому чоловікови, бажало ся кинути ся й летіти, летіти, як ті чайки, що знову стали зявляти ся вже від американської сторо-ни... Летіти кудись — у далечінь, де гасне зоря, де живуть добрі й щасливі люди...

Опісля Лозинський сам признавав ся мені, що у нього в той час були такі думки, які не приходили в його голові ані в Лозищах, ані в церкві. Там все були звичайні думки, які й повинні бути на своїм місці та у свій час. А в океані мисли були все особ-ливі й незвичайні. Вони здіймали ся звідкись, як ті морські огні, і він старав ся придивити ся до них ближче, як до тих огнів... Але се не вдавало ся. Доки він не стежив за ними, вони плили одна за другою, загоряли ся й гасли, пестячи душу й серце. А як тіль-ки він починав їх ловити й хотів оповісти їх собі сло-вами, — вони втікали, а голова починала боліти й кру-тити ся.

Розуміється ся, все тому, що було багато вільного часу, а перед очима ходив океан і коливав ся, й гре-мів, і блискав, і погасав, і світив ся, й віддаляв ся ку-дись у безконечність...

На третій день подорожі по виході на чардак, Матвій побачив напереді корабель. Спершу йому зда-лс ся, що се маленький ніби іграшка кораблик заплу-тав ся поміж снастями того пароходу, на котрім вони самі плили. Але се тому, що прозорий та ясний воз-дух наблизав усе, а довкола, крім води, нічого не

було. Парусний корабель колихав ся й ріс, а коли порівняв ся з ними, то Лозинський побачив на нім веселих людей, що сміяли ся й кланяли ся, й плили собі даліше, неначе в них небуло про що думати. Й турбувати ся, нібіто й життє їх завжди йде так само весело, як той їх корабель при погожім вітрі... А вдруге — за сильного хвилювання, коли на носі їх пароходу стояла ціла хмара бризок, він знову побачив, як подібний же кораблик, увесь нахилений на бік, летів, як птах. Хвилі здіймали ся й падали, мов гори, й часом Лозинський та й інші пасажири мало не вміліваючи зі страху, дивилися на море й не бачили більше сміливого кораблика. Але він упіть злітав на верх, і знову його парус доторкався піни, неначе крило чайки, — і він колихався і йшов, йшов й колихався... А Лозинський думав мовчки, що се мабуть вже Американці. Сміливі, видко, люде! І ось, він іде до них, простий і боязкий лозищанин... Як-то вони його приймуть, і навіщо він їм здав ся?... І який-то він сам буде за десять років?...

І йому здавалося що й тепер він уже інший, не той, що ходив за ралом в Лозищах чи в свято гави ловив на базарі в сусіднім місті. Вже саме те, що він бачив се бурливе безкрає море, ті кораблі, сих дивних, чудних людей... Те, що його око дивилося в тайну морської глибини, і що він відчував її в душі й думав про неї й про сих чудних людей та про себе, як він приїде до них... — все те робило його ніби-то іншою людиною. І він вдивлявся вперед, в яскраву блакить неба або в завісу з морських туманів, неначе шукав там свого місця й своєї будуччини...

В одну з таких хвилин, коли невідомі доти думки й почуття спливали з глибини його темної душі, мов іскорки з глибини темного моря, — він знайшов на чардаці Диму й спитав:

— Слухай, Димо. Як ти гадаєш, одначе: що се в них там за свобода?

Але Дима сердито відповів:

— Іди геть від мене!... Пошукай собі трясці чи паралича, щоб тебе розбило на дрізки ясним громом.

Се тому, що бідному Димі в ту хвилину більш світ був немилій. Бо коли кораблем кидало направо й наліво, від керми до переду, то знов від носу до керми, — тоді йому здавало ся, о ось-ось паде небо у море, а потім знову море ціле лізло високо у небо. Від цього в бідного Дими страшенно крутила ся голова, щось нудило під серцем, і він все підходив до борту корабля й висів униз головою, неначе ганчірка, вивішена на тині для просушенння. Бідного Диму сильно нудило й він кричав, що се кляте море виверне його навиворіт і заклиняв Христом Богом, щоб корабель пристав до якого-будь острова й щоб його, Диму, висадили хоч-би у диких нелюдів, коли не хотять загубити християнської душі. Спершу Матвій дуже дивував ся, що в Дими виявився такий непостійний характер, і навіть пробував на сі лади соромити його. Але згодом побачив, що се не лише з Димою; багато поважних людей і навіть шведські та данські панночки, котрі плили до Америки наймати ся покоївками й куховарками, так само висіли на бортах, і з ними було те саме, що й з Димою. Тоді Матвій догадався, що на океані се зовсім звичайна річ. Самому йому ставало іноді неприємно, тільки й того; Дима-ж людина нервова — проклиняв і себе, і Осипа, і Катерину, і корабель і того, хто його вигадав, і всіх Американців, навіть й ненароджених ще на світі.. Часом, здавало ся, він був готовий навіть блузнути на самого Бога, та проте здержувається... Бо на морі воно якось-то не так легко, як іноді на землі...

Та все-таки думка про свободу сиділа в голові Матвія. Ще колись на березі, в Європі, як вони розбалакалися з могилівцем-корчмарем, тоді сам Дима спітав того перший:

— А скажіть, будь ласка... Яка там у них, кажуть люде, свобода?

— Ах! ріжуться один з одним, — ось і свобода... — сердито відповів той. — А проте, додав він, допиваючи з кухля своє пиво, — і у нас се роблять, як не треба краще. Тому я, призваний ся, не можу второпати, пощо се іншим простакам бажається ся, щоб їх обдерли небезпремінно в Америці, а не вдома...

— Се ви, либонь, до нашого городу, кинули камінець — сказав тоді догадливий Дима.

— Мені нема ніякого діла до чужих городів, — відказав, ухиляючи ся від прямої відповіди могилівець, — я говорю лише, що на сьому світі, хто перерізав другому горло, той і правий... А що буде на тім світі, се колись побачите й самі... Не гадаю, щоб було багато краще.

Корчмаръ, видко, бачив у життю чимало прикрого. Відповідь його не сподобала ся лозищанам і навіть трохи їх образила. Що люде всюди ріжуть один одного, — се, розуміється ся, може й правда, але свободою, — думали вони, — напевне, називається щось інше. Дима вважав потрібним відповісти на образливий натяк.

— А се я вам скажу, всюди так: як ти кому, так і тобі люде; мягкому й на дошці легко, а кощлявому й на перині мулько. Такого-ж шорсткого чоловіка, як ви, я ще, признати ся, й не бачив ніколи.

Таким чином, бесіда тоді скінчила ся трохи квасно...

Тепер з лозищанами на кораблі плив ще Чех, уже старий і невеселий, але приемний чоловік. Його виписав син, котрий добре пристроїв ся в Америці. Старий їхав, але, по його словам, краще було-б, як би син добре пристроїв ся в ріднім краю. Тоді й їхати нетреба було. Чеська мова все ж-таки — славянська. Полякови могло знати ся, що се він говорить по московськи, а Москалеви, — що по польськи. Наші-ж лозищане говорили на волинськім наріччю: по українськи, з домішкою польських та московських слів. Тому їм було легче порозуміти ся з Чехом. Дима до того-ж, — людина не в тім я бита, — розбалакав ся швидко. Де не ставало язика, він помагав собі й руками, й головою й ногами. Де цмокне, де плямкне, де лясне рукою, одним словом, якось скоро стали вони з Чехом приятелями. А Чех говорить по німецьки, значить, можна було дещо з його допомогою довідати ся й від Німців. А вже через Німців — і від Англійців...

Та ось вітер стихав і погода яснійшла, Димі й іншим давала спокій хороба, і на пароході ста-

вало веселійше. Тоді пасажири третьої кляси вилязили на чардак коло носа; довговязий Угор починав грati на дудці, молодий Німець на скрипці, а моло-діж брала шведських панночок за талію й кружляла, обходячи обережно колоди й ретязі. І над океаном несли ся далеко звуки музики, а хвилі підспівувала й жартовливо кидала вгору білу піну й бризки, і дельфіни плигали, обганяючи корабель. А на душі ставало й весело і сумно.

Такого часу Дима з Чехом сідали денебудь у куточку, брали до себе ще Англійця або Німця, що вмів по англійськи, і Дима вчив ся балакати. Англієць говорив Німцеви, Німець — Чехови, а Чех уже передавав Димі. Передовсім, розуміється, він вчив ся рахувати по американськи й виучував назви чисел, загинаючи пальці. Потім довідав ся, як назвати хліб і воду, далі — плуг і коня, дім, колодязь, церкву. І все списував на паперці й повторював собі мовчки. Він старав ся навчити й Матвія але тому се тяжко було. Тільки й вивчив по англійськи "три", — бо й у них три зветься як по нашому.

А потім Дима спитав також у старого Чеха, що таке свобода. Се, каже, зроблено в них на острові таку мідяну постать. Стоїть вище найвищих домів і церквів, руку вгору підняла.. А в руці — смолоскип такий величезний, що далеко світить на море. В нутро статуї можна ввійти і доголови й до руки і навіть на вершок смолоскипа. Вечерами засвічують огонь в лобі й довкола смолоскипа повстає сяйво, неначе від місяця і навіть значно яскійше. І зветься отся мідяна жінка — свобода.

Дима переказав сю розмову Матвієви, але обом здавало ся, що се знову не те: один говорить "ріжуться", другий каже: "постать з огнем"... А Матвієви чомусь пригадував ся все старий дід Лозинський-Шульяк, що подарував йому біблію. Старий помер, як ше Матвій був хлопчиною; але йому пригадували ся якісь неясні оповідання діда про старовину, про війни, про Запорожже, десь у степах над Дніпром... І тепер, немов згадка про дивний сон, про який оповідав старий дід, малювала старовину-давнину і якийсь про-

стір і якусь дiku волю... "А як стрінеш, було, Тата-рина чи кого іншого... Ну, тут уже, кому Бог поможе" пригадували ся дідові слова... Що-ж, — думав Матвій, — теж, виходить "різали ся". Далі він пригадував, що була над народом панська "неволя". Потім прийшла "воля". Однаке свободи все ніби-то не було. І в нього крутила ся голова, плутали ся як у тумані думки, і в душі все-таки лишало ся нерозвязане питаннє.

IV.

Сьомого дня впав на море страшний туман. Такий туман, що ніс пароходу врізував ся немов у білу стіну й ледви видко було, як колихається ся у млі втихомирене море. Двічі чи тричі, просто коло самого корабля пропливли якісь водорости, й Лозинський подумав, що се вже близько Америка. Але Дима довідав ся від свого Чеха, що се саме середина океану. Тільки не дуже далеко на південь є мілина. Тут тепла течія вбивається в міlinу й повертає на північ, і тут таки стрівається з нею й холодна течія з північного моря. І тому понад морем в сім місці все гніздиться туман. Пароход ішов тихо, й незвичайно голосний гудок ревів гучко й жалісно, а стіна туману відбивала сей крик, неначе луна в густім лісі. І всім ставало моторошно й страшно.

І саме в сім часі на кораблі помер чоловік. Оповідали, що він всів уже хорим; на третій день йому стало зовсім зле, і його примістили в окремій каюті. Туди до нього ходила донька, молода дівчина, котру Матвій бачив нераз з заплаканими очима, і кожного разу в його широких грудях переверталося серце. А нарешті, саме коли пароход тихо йшов серед густого туману, між подорожними пролетіла чутка, що сей хорий чоловік помер.

І дійсно, на кораблі всі відчули смерть... Пасажири притихли, лікарь ходив поважний, і понурий капітан з помічником радилися, а згодом, на третій день покійника поховали в морі. Звинули в біле покривало, привязали до ніг тягар; якийсь чоловік,

в довгім чорнім сурдуті й широких білих комірцях, цілком, як здавалося Матвієви, не схожий на попа, — відчитав молитви, потім тіло поклали на дошку, дошку поклали на борт і за коротку хвилинку, серед захоплюючої тиші, почув ся плескіт... Рівночасно, хтось голосно крикнув, молода дівчина сіпнула ся до моря, і Матвій виразно почув рідне слово: “Тату, тату!” Тим часом, пароход, тихо працюючи шрубами, вже відсунув ся від того місця і самі хвилі там перемішалися з білим туманом. З людини й сліду не лишилося... Туман замкнув ся позаду суцільною стіною, туман був теж і спереду, а корабельний ревун стогнав, немов і він голосив над сумною людською долею...

Скоро, однаке, інші події заступили собою отсю смерть... Ще того самого дня невеличка парусна барка ледви-ледви встигла вимкнути ся з під носа їх пароходу. Але то ще нічого. Люди на барці махали капелюхами й сміялися на віддаленню яких пяти сяжнів. Вони були в цератових каптанках і чудних капелюхах... Другого разу замалим не вийшло ще гірше. Сего то дня, в молочній імлі щось, видко, привиділося капітанови. Пароход спинили, потім відійшли назад, неначе втікали від когось, що сунув в тумані. Вкінці стали, чекаючи. І нараз Лозинський побачив у горі, ніби у млі зняла ся хмара з блискучими краями, а в повітрі стало холоднійше й повіяло гострим вітром. Пароход повернув і тихо, наче крадькома почав повзати вглиб туману ліворуч. А праворуч віднього була не хмаря, а ледяна гора. Лозинський очам своїм не вірив, щоб можна було бачити в купі таку величезну гору чистого леду. Але се всі бачили. На кораблі все притихло, навіть труби працювали обережнійше, й тихше. А гора пливла, тихо гойдаючи ся, і раптом зникла зовсім, неначе розтала...

Наші лозищани і Чех зараз же скинули шапки й перехестили ся. Німці й Англійці не мають звичаю хрестити ся, в часі молитви. Але й вони так само вірять в Бога й також моляться, і як тільки пароход рушив далі, молодий пан у чорнім сурдуті з білими комірцями (ні за що не сказав би, що се піп) став

посеред людей, на носі й голосно почав молити ся. І люди молили ся разом з ним, і співали якісь канти, і священний спів перемішував ся з гучним та жалісним криком корабельного ревуна, що знову посилив наперед свої перестороги, а стіна туману опять відповідала, тільки ще жалібніше та ще глухше...

А море також що раз більше стихало й лизало боки корабля, неначе пестило ся й прохало у людей вибачення...

Жінки після того довго плакали й не могли заспокоїти ся. Особливо жалко було Лозинському молодої сироти, котра сиділа осторонь і плакала, як мала дитина, затулюючи обличче кінцем вовняної хустки. Він вже й сам не зінав, як се стало ся, а тільки він підійшов до неї, поклав їй на плече свою важку руку й сказав:

— Годі вже тобі плакати, дівчино, адже Біг милостивий.

Дівчина підвела свої блакитні очі, подивила ся на Лозинського й відповіла:

— Як мені не плакати... Іду сама на чужину. Дома померла моя мати, на кораблі батько, а в Америці десь живуть брати, та де вони, — я й не знаю... Подумайте самі, яка моя доля!

Лозинський постояв, подивив ся й ій нічого не сказав. Він не любив говорити на вітер, та й його доля також була темна. А тільки від того часу, де-б він ні стояв, де-б ні сидів, що-б ні робив, він усе думав про сю дівчину й стежив за нею очима.

Тоді Лозинський сказав до самого себе: “Тривай, як що я знайду там серед широкого й невідомого світу свою долю, то се буде також і твоя доля, дитино. Бо людині якось хочеть ся кого-небудь жаліти й любити, надто, як вона на чужині”.

V.

На дванадцятий день люди почали все збирати ся на носі корабля, неначе мурашки на трісці у воді, коли тріску прибиває вітер до берега потоку. З цього наші лозищане зрозуміли, що мабуть недалеко вже

американська земля. І дійсно, Матвій, що мав добре око, перший побачив, що над синім морем праворуч зняла ся немов біла голка. Згодом вона піднесла ся вище, і вже виразно видко було, що се білий маяк. По хвилях раз-у-раз несли ся човни з косими парусами, білі пароходи, з вікнами, неначе як у хатах, малесенькі пароходці з коромислами нагорі, яких ніколи ще не доводило ся бачити лозищанам. А там з блідосиньої імлі почало щось маячити, щось заискрило, щось забіліло, щось висувало ся й рябіло. Посунули острови з деревами, посунула довга коса, з білим піском. На косі щось гуркотіло й стукало, і чорний дим шибав з високого комина.

Дима штовхнув Лозинського ліктем.

— Бачиш? Чех говорив правду.

Матвій глянув вперед. А там, здіймаючи ся понад найвищими щоглами найбільших кораблів, стояла величезна постать жінки з піднесеною рукою. В руці у неї був смолоскип, який вона простягала назустріч тим, що йдуть затокою з Європи до великої американської землі.

Парохід ішов тихо поміж іншими пароходами, що сновигали затокою, неначе водяні жуки. Сонце зайшло, а місто все випливало й випливало назустріч, доми виростали, огники загоряли ся поспіль і в неладі тримтіли у воді, рухали ся й схрещували ся долі й стояли високо в небі. Небо темнійшло, але на нім виразно ще зарисовувала ся високо в повітрі тонка сітка величезного, невиданого мосту.

Велетенські доми на шість і сім поверхів тулилися долі під мостом, вздовж берега; комини фабрик не могли досягти мосту своїм димом. Він повис над водою, з берега на беріг, і величезні пароходи пробігали під ним, як маленькі човники, бо се найбільший міст на цілім Божім світі... Се було праворуч, а ліворуч вже зовсім близько підносилася жіноча постать, і на її чолі, змагаючи ся ще з останніми проміннями зорі, що погасали на небі, загоряла ся золота діадема, і вінець огників світив ся у високо піднятій руці...

А серце Лозинського тримтіло й стискало ся від жаху. Тепер тільки він зрозумів, що таке ся Америка,

на березі котрої він сподівав ся спіткати Лозинську. Він чекав що вона сидітиме тут десь зі своїм клуночком. "Боже мій, Боже мій, — думав Матвій. — Та тут людина, як голка в траві, або капля води, що впала у море"... Парохід ішов уже дві години, маючи перед собою землю, будівлі і пристані, а місто все розгортало вздовж затоки нові ряди вулиць, домів і огні... З берегаж, крізь гуркіт машин, несло ся й гуготіннє й гук. Здавало ся, хтось дихає величезний і стомлений, то знову хтось нарікає й сердить ся, то хтось ворушить ся й стогне... і знову лише гуде й котить ся, як вітер в степу, то знову гомонить мішаними голосами...

Лозинський знайшов Ганну, — молоду дівчину, з котрою він познайомив ся. Й сказав:

— Тримай ся, дівчино, мене й Дими. Бачиш, що тут дієсть ся у тій Америці. Не дай, Боже!

Дівчина вхопила його за руку, і не встиг засоромлений Матвій оглянути ся, як вона вже поцілувала його руку. Бо бідолаха, видко, перелякала ся Америки ще гірше, ніж Лозинський.

Парохід зостав ся на ніч у затоці, і нікого не пускали аж до ранку. Пасажири довго сиділи на чардаку, потім більша частина розійшла ся й заснула. Не спали лише ті, кого, як і наших лозищан, лякала незнана доля в незнайомій стороні. Дима одначе перший заснув собі на лавці. Ганна довго сиділа поруч з Матвієм, і часом чути було її тихий та несміливий голос. Лозинський мовчав. Згодом і Ганна заснула, склонивши стомлену голову на свій клунок.

І лише Матвій пересидів цілу темну ніч, аж поки не померкло світло на чолі статуй, аж поки не заграли відблески досвітної зорі на хвилях, що їх бороздили пароходи, вертаючи з довгої нічної праці...

В ранці прийшли на парохід американські митні урядники, давали підписувати якийсь папір, а тим часом корабель почали поволі підтягати до пристані. І було якось навіть сумно дивити ся, як сей морський велетень лежить тепер на воді без власного руху, неначе мертвий, а якийсь невеличкий пароходець клопочеться коло нього, як жива мурашка коло мертвого.

го жука. То потягне його за хвіст, то збіжить від коса, і гуде, і сичить і вертить ся... А пристань — показало ся — величезна шопа, яких багато було на березі. Вони стояли рядами, негарні, величезні й понурі. Тільки на одній товпили ся Американці, голосно верещали, свистіли й кричали "ура". Матвій поглянув туди все ще потрохи в надії побачити сестру — і махнув рукою. Де вже там!...

Нарешті парохід підтягнено. Якийсь матрос, зручний як чорт, видрапав ся вгору, під саму покрівлю шопи, й потім загойдав ся у повітрі разом з кладкою, котра поволі спустила ся на корабель. І став нарід виходити на американську землю...

Скучно було нашим... Пішли й вони, — не зіставати ся ж вічно на кораблі. Сказавши правду, Матвієви приходила думка, що на кораблі було краще. Пливеш собі й пливеш... Небо, хмари та море, та вільний вітер, а напереді, за сим морем — що Бог дасть... А тут ось тобі й земля, а що в ній... Усіх хтось стрічає, а ім доводить ся йти самим шукати невідомої долі... А де вона?... Куди ступити, куди подати ся, куди поставити ногу і в який бік повернути ся, — невідомо. Стали наші, в білих світах, у великих чоботах, у високих смушкових шапках і з великими палицями в руках, — з палицями, вирізаними з рідної лози, над рідною річкою — і стоять, як загублені, і дівчина зі своїм клуночком тулить ся до них.

VI.

— Жид! А їй-же Богу, хай мене ясний грім удари, як се не Жид, — сказав раптом перший Дима, показуючи на якогось панка в круглім брилі і в куцій потертій маринарці. Хоча поруч з ним стояв ще молодий панич, одягнений в новісіньке убраннє, і вже зовсім неподібний до Жидика, — одначе, коли той пан повернув ся, то й Матвій з першого погляду вже переконав ся, що се небезпремінно Жид та ще й свій, з-під Могилева чи Житоміра, Минська чи Смоленська, от неначе щойно з базару, тільки переодяг ся в німецьке убраннє.

Зраділи вони тій людині, як рідній. Та й Жид, помітивши білі свитки та смушеві шапки, зараз підійшов і вклонився.

— Ну, поздоровляю з приїздом. Як ся маєте, панове? Я відразу бачу, що се приїхали земляки.

— А що, — сказав Дима, з подібним виглядом. — Не казав я? Отже який се хороший народ. Де його треба, там він і є. Здоровенькі, пане Євею, не знаю, як вас звати.

— Ах! Звали колись Борухом, а тепер зовуть Борк, містер Борк, — до ваших послуг, — сказав Жид і якось гордо погладив бороду.

— А щоб тебе! Ну, так слухай же, Берку...

— Містер Борк, — поправив Жид ще з більшою пихою.

— Ну, нехай і так; містер, так і містер, щоб тебе схопило за боки... А де-ж тут добрий заїздний двір, щоб, знаєш, не дуже дорого і не занадто вже лагано. Бо, бачиш... Ми хоч і в простих свитках, але не зовсім уже мужики... однодворці... До того-ж ще з нами, бачиш сам, дівчина...

— Ну, — хиба я вже сам не можу розібрati, з ким маю дiло, — вiдповiв мiстер Борк дуже по-лiтично. — Шо ви про мене думаєте?... Пхе! Мiстер Борк дурень, мiстер Борк не знає людей... Ну, тiльки i я вам скажу: се ваше велике щастє, що ви натрапили вiдразу на мiстера Борка. Адже я не щодня ходжу на пристань, пощо я став би щодня ходити на пристань?... а в мене ви вiдразу маєте собi добрe мешканнe, i для панночки знайдемо кiмнатку окремо, вkупi з мосю донькою.

— А, ось бачите, ви, як воно добре, — сказав Дима й озирнувся, нiби-то се вiн сам видумав сього мiстера Борка. — Ну, веди-ж нас, коли так, до твого заїздного двора.

— Може, вам треба взяти ще вашi рiчи?

— Е! якi там рiчи! Правду тобi сказати, так усе ось тут з нами.

— Ге, се не дуже багато! Джоне!... — крикнув вiн до молодого чоловiка, котрий, як виявило ся, був таки його сином. — Ну, чого ти стоїш, нiби дурень

який. Тейк бегедж оф міс (візьми клунок у панночки).

Парубок не був з гордих. Він увічливо підняв над головою свій бриль, ухопив з рук Ганни її клунок, і вони пішли з пристані.

Перейшли через улицю й увійшли в другу, що видала ся приїжджим якоюсь печерою. Доми темні, високі, брами в них вузькі, та ще на половині домів над улицею зроблено на стовпах якийсь поміст, що закривав собою небо...

— А, Господи, Мати Божа! — заверещала раптом з переляку Ганна й схопила за руку Матвія.

— Всяке диханіє да хвалить Господа! — подумав собі мовчки Матвій, — а що-ж се таке?

— Ай-ай, чого се ви перелякали ся, — сказав Жид. — Та се-ж тільки поїзд. Ну, ну, ідіть, що то за важна річ... Нехай він собі йде своєю дорогою, а ми підемо своєю. Він нас не зацепить, і ми його не займемо. Тут, я вам скажу, такий край, що гави ловити ніколи...

І містер Борк пішов далі. Пішли й наші, перемагаючи себе, бо стовпи довкола тримтіли, улиця дудніла, вгорі брязкало залізо об залізо, а просто над головами лозищан, на помості, цілою силою пари гнав поїзд. Вони дивилися з роззвяленими ротами, як поїзд звинув ся в повітрі гадюкою, повернув за ріг, мало не зачепивши вікон домів, — і знову полетів в повітрі далі, то просто, то скручуючи...

І здало ся нашим, які звикли лише до гомону рідного гаю, до шелесту очеретів над тихою річкою Лозовою та до скрипоту колес у степу, — що вони попали тепер у саме пекло. Доми — шапка злетить, як поглянеш. Озирнеш ся назад, — корабельні щогли, як палений ліс; здіймеш очі до неба, — небо закурене, а вдодатку ще закрите сим помостом повітряної дороги, що від нього на улиці вічний сумерк. А далі людина знову бачить, як у повітрі, навпоперек, з улиці в улицю жene вже інший поїзд, а ціле повітре потяте хропіннем, стогоном, брязкотом і гудіннем машин.

— Господи Ісусе, — шепотіла Ганна блідими устами. Матвій тільки закусив вуса, а Дима хмуро скинув голову й ступав, зігнувши ся під своїм клун-

ком. А за ним бігли купи якихсь уличних чортенят, иноді навіть зовсім чорних, як добре вичищений чобіт, і заглядали їм просто в піку, і підскакували, і сміялися, а один лобуз кинув у Диму недогризок якогось овоча.

— Пху, та се ж людині вкінці може й терпець увірвати ся, — сказав Дима, ставлячи свій клунок на землю. — Слухай, Берку...

— Містер Борк, — поправив Жид.

— А що ж, містер Борк, у вас тут робить поліція?

— А що вас обходить поліція? — відповів той незадоволено. Пошо вам турбувати поліцію такими дурницями? Тут не такий край, щоб як щось не так, зараз же й звати поліцію...

— Се либоң звать ся свобода, — сказав Дима дуже вщіпливо. — Людині кинули в обличче недогризок, — се свобода... Ну, коли тут уже така свобода, то, послухай, Матвію, дай сьому шибеникови доброго стусана; може, тоді вони дадуть нам спокій.

— Ну, сього вже, прошу, не треба робити, — почав благати Берко, до імені котрого тепер усе дободило ся додавати слово “містер”.

— Ми вже скоро дійдемо, вже зовсім близько. А се вони тому, що... як би вам сказати... Їм неприємно бачити таких патлатих, таких кострубатих, таких неголених людей, як ваші милості. У мене є тут недалечко голяр... Ну, він вас припорядить за найдешевшу ціну. Найдешевший голяр у Нью Йорку.

— А се, я вам скажу, гарна свобода, — щоб її чорти взяли, — сказав Дима, сердито скинувши собі на плечі мішок.

Та тут в Диму знову полетіла лушпайка банану. Довело ся терпіти і йти дальше. В тім, пройшовши трохи, містер Борк спинився.

— Ну, а тепер, підемо, прошу, на сі сходи...

— Та куди ж се ми підемо, хотів би я знати? — сказав Дима.

І дійсно, сходи вели з улиці в гору, на той самий поміст, що був у них над головами.

— Ну, нам треба сісти до вагону.

— Не піду, — сказав рішучо Дима. — Бог створив людину на те, аби вона ходила й їздила по землі. Досить того, що чоловік проїхав по сьому проклятому морю, яке мало душі не висотало. А тут ще лети, наче якась сорока, в повітрі. Веди нас пішки.

— Ай-яй! — сказав містер Борк нетерпляче, — що ж мені з вами робити? Ідіть, прошу!

— Не піду! — рішучо повторив Дима і, звертаючи ся до Матвія й Ганни, сказав:

І ви теж не йдіть!

Жид щось швидко заговорив з сином, котрий лише усміхав ся, — а потім, повернувшись до Дими, містер Борк дуже рішучо заявив:

— Ну, коли ви такий упертий чоловік, що все хочете по свому... то йдіть, куди знаєте. Я собі піду до вагону, а ви як хочете...

Джоне! віддай панночці багаж. Кожда людина може йти своїм шляхом.

Джон усміхнув ся, але не поспішав віддавати Ганні багажу. Матвій узяв Диму за руку й сказав:

— Та що там! Підемо вже!

— Підемо, прошу, — боязко сказала й Ганна.

— Га! Що робити? В сій стороні, видно, треба до всього звикати, — відповів Дима й, ускинувши мішок на плечі, сердито пішов на сходи.

На першім повороті при конторці сидів байдужий Американець, котрому Жид дав монету, а той видає йому пять білетів. Ті білети Борк кинув до скляної скриночки, і всі піднялися ще вище й вийшли на платформу.

Поїзда ще не було. Платформа була нарівні з третім поверхом домів. Долі йшли люди, їхали великі фургони, проходили, подзвонюючи, вагони кінно-залізної дороги; вгорі, по синьому небі плили хмари, білі, ясні, зовсім як наші. “Ось, — думав Матвій, — полетить ся хмара понад землею, понад морем, пронесеть ся над Лозищами, загляне до ясної води Лозової річки, зобачить лозицькі хати й поле і людей, які їдуть у поле і з поля, як Бог велів, на пароконних драбинястих возах. Чи подумає хто в Лозищах, що двоє лозицьків стоять в сій хвилині в чужім місті,

де з них що йно знущали ся, неначе вони не християне й приїхали сюди на посміховище... Стоять ні на землі, ні на горі і збирають ся летіти в повітрі в якісь машині". "Господи, думала рівночасно й Ганна, — а ну, як се провалить ся, а ну, як полетимо ми всі з тою машиною, додолу, на камінний брук! Господи Ієусе, Діво Маріє, святий Йосифе! Всяка душа хвалить Господа". Дима дивив ся й кусав довгі вуса...

На шинах здалека показав ся якийсь круг і покотив ся. Став зростати, наблизити ся, залізо задзвеніло й гомоніло попід ногами, і невдовзі перед плятформою пролетів цілий поїзд... Завищав, спинив ся, відчинили ся засувки — і кілька десять людей хапливо перейшли повз наших лозищан. Потім вони увійшли до вагону, зайняли порожні місця, і поїзд відразу знову рушив з копита і полетів так, що лише заміготіли вікна домів.

Матвій заплющив очі. Ганна хрестила ся під хусткою й шепотіла молитви. Дима озирав ся довкола задиркуватим поглядом. Він думав, що Американці у вагонах також баньки витріщатимуть на їх шапки й свитки і, чого доброго, стануть кидати ся недогризками бананів. Але, видко, сі Американці були люди поважні: ніхто не вирячував очей, ніхто не усміхав ся, Димі се сподобало ся і він трохи заспокоїв ся...

А там поїзд знову спинив ся, і наші щасливо вийшли і знову зійшли по сходах на улицю...

VII.

Заїздний двір містера Борка зовсім не нагадував наших. Наші, себто ті, що на Волині, або під Могилевом, чи на Полісю, значно кращі: довгий, високий дім, в білій стіні чорніють широкі ворота так привітно й любо, що коні завертають до них самі собою. За виїздом — просто критий двір, з високою соломяною стріхою; між кроквами літають хмари горобців, і голуби воркотять десь так солодко, а де — і не зобачиш... А там — колодязь з коловоротом, ясла з драбинами для коней, курок, кіз, корів, запах кін-

ського поту, дъогтю й запашного сїна... Аж згадати мило...

Треба сказати, що Матвія і Диму вважали в іхніх сторонах за людей поважних, таких, що знають, як поводити ся в світі. Доводило ся їм нераз на ярмарку, або в свято, проїздом, у містечках чи в якій корчмі при шляху — заставати повнісінько народу, — і се іх ані трохи не бентежило. Відома річ, — кожен сам себе знає. Поставив чоловік коня на місце, кинув йому сїна з возу чи підвязав торбу з оброком, потім засунув собі батіг за пояс, щоби люде бачили, що се не волоцюга або жебрак блукає пішки по світі, а справжній господар, зі своєю худобою й возом; потім увійшов до хати й сів на лаву чекати, доки опорожнить ся місце за столом. А покищо — оглядав усіх, і відразу видко, яких людей довів Бог спіткати, і відразу-ж можна почати відповідну розмову: одна, бач, розмова з простим селянином, інша — зі своїм братом однодворцем або міщанином, інша знову — з управителем або підпанком. Розуміється, знали й своє місце: коли вже за столом розсівся проїзджаний пан, — то, певна річ, що доводило ся й почекати, хоча місця було й досить. Одним словом ходили завжде по світі з відкритими очима, — знали себе, знали людей, а тому від рівних бачили ширість і поважаннє, від гордих бокували, а коли й траплялася від панів инколи яка приkrість, то все-таки нечасто.

Тепер вони нараз стади неначе сліпі. Не прийшли сюди пішки, як бувало на прощу, і не приїхали, а прилетіли в повітрі. І двір містера Борка не схожий був на двір. Се був просто великий дім, досить темний і неприємний. Борк відчинив своїм ключем двері і вони зійшли вгору по сходах. Тут був невеличкий коридорець, на котрий виходило кілька дверей. Ввійшовши у одні з сих дверей, на які вказав Борк, наши лозищане спинили ся край порога, поклали клунки на підлогу, зняли шапки й розглянулися.

Кімната була простора. В ній було кілька постелей, дуже широких, з білими подушками. В однім лише місці стояв невеличкий столик коло ліжка, а

в ріжних місцях — кілька стільців. На одній стіні висіла велика картина, на котрій постать "Свободи" здіймала свій смолоскип, а поруч — літографій, на яких намальовано п'ятисвічники й жидівські таблиці-скрижалі. Такі малюнки Матвій бачив у себе на Волині й подумав, що се Борк привіз іх до Америки з собою.

Крізь відчинене вікно видно було вздовж улиці лінію повітрової дороги, якою приїхали й вони. І знов оддалеки показав ся круглий щит паровоза й щораз більшав. Лозищане дивили ся на нього з деяким остріхом. Брязкіт і гуркіт все наблизяв ся, і ім здавалося, що поїзд вкотить ся до кімнати. Та в тій хвилі щось нараз шугнуло хвиськом повітрем у вікно і повз них зовсім близько, з противного боку пронесла ся якась стіна з вікнами. Се був другий стрічний поїзд; крізь вікна замиготіли голови, брилі, обличча, а між ними деякі чорні, як саджа... І за кілька хвилин усе зникло, скрутило, і поїзд поніс ся в далечінь, все зменшуячи ся, тимчасом, як попередній зростав і за хвилину також проніс ся повз вікна. Клубок пари й диму, неначе розмаєна стяжка, зачепив по вікні і кілька клаптів удерло ся до самої кімнати...

— Всяке диханіс да хвалить Господа, — промовив Матвій, хрестячи ся з переляку. І тільки коли обидва поїзди зникли, він відважив ся роздивити ся добре на новім місці.

Ліжок у кімнаті стояло коло десятка, але з мешканців був у ній лише один пан, стану котрого лозищане не могли собі вияснити. На нім було "міське убраннє", як і на Борку, ясні картаті галанці, великі й важні шнуровані черевики, прасована сорочка і ясний лейбик. Він лежав на ліжку, напів прикривши ся величезним аркушем газети і, відхиливши край її, з цікавістю дивив ся на новоприбулих. З вигляду був се справжній "пан", і як би так були вони у себе вдома, Дима неодмінно вклонив ся б юому низенько й сказав би:

— Перепрошулю... Може, се Жид Берко завів нас сюди через помилку.

У всякім разі лозищане подумали, що бачать пе-

ред собою американського шляхтича або начальника. Але містер Борк незабаром зійшов по кручених східцях згори, куди він встиг відвести Ганну, й підвів лозищан до ліжка зовсім поруч з сим важним паном.

— Ось отсе ліжко, — сказав він, — коштує вас два доляри тижнево.

— А що я тобі скажу, містер Борк, — зашепотів йому обережно Дима. — Гляди, чи гаразд се у нас вийде?

— Ну, — ображено відповів Борк, — що ж іще треба за два доляри тижнево. Ви, може, думаете — се з одного? Ні, се з обох. За обід окремо...

— Бог з тобою, — відповів Дима таки пошепки, — як уже ти не можеш відступити дешевше. Та чи буде се до шмиги сьому панови? Все-ж-таки ми люди простого стану...

— Борк на се тільки свиснув, поглянув, не ховаючи свого нехтування, на американського шляхтича й сказав:

— Тю-тю! Що до сього, можете бути цілком спокійні. Се зовсім не те, що ви думаете. Тут свобода: всі рівні, хто за себе платить гроши. І знаєте, що я вам ще скажу? Ось ви прості люди, а я вас більше поважаю... бо я бачу: ви в своїм місці були господарі. Се-ж відразу видко. А сього шелихвоста я, може, й держати не став би, як би за нього не платили від Таманні-голла. А так, що мене обходить! У "босса" грошей багато, я що тижня дістаю своє ретельно.

Дима хапав на бігу все, що помічав на новім місці, й тому, розваживши не зовсім зрозумілі слова Борка, поглянув зкоса на пана в ліжку і сказав:

— Я, містер Борк, так розумію твої слова, що се не пан, а ледащо, от, як і в нас бувають по ярмарках. І бриль на нім, і сорочка біла, і хустка на шиї... а дивись, вже хтось гаманця й не долічив ся...

Борк усміхнувся.

— Ну, ви таки вмісте попадати пальцем в небо, — сказав він, погладжуючи свою борідку. — Ні, що до гаманця, так ви можете бути спокійні. Се не його заняття. Я тільки говорю, що кожда людина мусить шукати певної й чесної праці. А хто продає свій го-

лос... хай єобі се буде навіть і справжній голос... Але хто продає його Тамані-голлу за гроші,, того я не вважаю за певного чоловіка.

І, зітхнувши, він додав:

— У мене було тут солідне заведенне. Ну, що робити! Заведенне прахом пішло, зостало ся тільки мешканне до речінця. Доводить ся якось калатати зі всяким дрантем.

Дима не зовсім розумів, як можна продати свій голос, хоча б і справжній, і кому він потрібний, але діткнений тим, що вже він раз попав пальцем в небо, удав, ніби все зрозумів, і сказав уже голосно:

— Ну, як так, то й добре! Клади, Матвію, клунок сюди. Чого там справді! Таж і наші гроші не щербаті. А тут на те, бий їх лиха личина свобода!

І він сів на своє ліжко проти американського пана, ще й навіть ноги розставив. Матвій бояв ся, що Американець все-таки образить ся. Але той показав ся простим і потульним парубійкою. Почувши, що розмова йде про Таманні-голл, — він відсунув газету, сів на своє ліжку, привітно усміхнув ся, і якийсь час обидва вони сиділи з Димою, витріщивши один на одного очі.

— Good day (добридень)! — перший сказав Американець і ляснув Диму по коліні.

Дима й собі його ляснув й, не довго думавши, відповів:

— Yes (так).

— Tammany-holl, — сказав знову Американець, ввічливо усміхаючи ся, — вері-велл!

— Вері-велл, — кивнув головою Дима. — Се значить: дуже добре... Ах ти, пан! Ти ось навчи мене, як се продати съому чортови Тамані-голлу свій голос, щоб за се людину годували й напували задурно.

— Well! — відповів Американець, зареготавшись.

— Yes, — засміяв ся й Дима.

Ірляндець знову підморгнув, потріпав Диму по коліні і вони, здається ся, відразу стали приятелями.

VIII.

А Матвій дивував ся Димі ("Та й хист же має

чоловік!" — подумав він), але сам сів на ліжко, схилив сумно голову і думав:

"Ось чоловік і в Америці... що ж тепер робити-мемо?"

Сказавши правду, — все не сподобалося Матвієви в тій Америці. Димі також не сподобалося, і він був дуже сердитий, коли вони йшли з пристані улицями. Але Матвій знов, що Дима — людина легкої вдачі: сьогодні йому хтось не до душі, а завтра перший приятель. Ось і тепер він уже крутить вус, пригадує слова й поглядає на Американця веселим оком. А Матвієви було дуже смутно.

Так, ось і Америка! Ще вчора вночі вона лежала перед ним, неначе якась хмара, і він не знов, що воно таке зявиться, коли ся хмара розступить... Але все ждав чогось дивного й гарного... "Правду сказати", — думав він, — на сім світі людина думає так, а виходить інак, і як би чоловік знов, як воно вийде, то може, вік звікував би в Лозищах, з рідним лихом". Ось і хмара розступила ся, ось і Америка, а сестри нема, і нема тої Америки, про яку мріяло ся так багато над тихою Лозовою річкою й на морі, поки корабель плив, колихаючи ся на хвильях, і океан співав свою невиразну пісню, й хмари несли ся по вітру в високім небі то з Америки до Європи, то з Європи до Америки... А на душі снували ся такі ж неясні думки про те, що було в далекім ріднім краю, і що буде там, далі, за океаном, де доведеться шукати нової долі...

Шукай її тепер, тої долі, в сім пеклі, де люді кудись летять, наче божевільні, по землі й під землею і навіть — прости їм, Боже, — в повітрі... де все здається ся не таким, як наше, де не розбереш людини, якого вона може бути стану, де не вхопиш і слова з людської мови, де за хрещеною людиною бігають хлопці так, як у нашім краю бігали б хиба за Турком...

— От що, Дима, — сказав Матвій, відриваючи ся від своїх гірких думок. — Треба як найскорше писати лист до Осипа. Він-же-ж тут уже своя людина, то нехай і радить, як знайти сестру, як що вона ще

не доїхала до нього, і що нам тепер почати з собою.

— Та вже-ж не інакше! — відповів Дима.

Попрохали у Борка пера й чорнила, приладилися біля вікна й написали. Писав лист Дима, а що і в нього руки не дуже-то звички тримати таку невеличку річ, як перо, — то вони писали дуже довго.

Скінчили писати, Дима почав утирати піт із чола й нараз зупинив ся з роззявленим ротом. Матвій і собі озирнув ся, — і в нього якось любо стало на душі.

В кімнаті стояла стара пані, в ношеній, але видко колись шовковій загортці, в старім капелюсі, з жовтими квітами і з торбинкою в руці. Крім того тримала невеличке біле цуценя, котре повертало ся на всі боки й нюшило повітрє.

— Наша, — шепнув Дима Матвієви.

І дійсно, пані сіла коло дверей на стілець, відсапала ся трохи й за першим же словом сказала:

— Проклята сторона, прокляте місто, прокляті люди. Ну, скажіть, на ласку, по що ви сюди приїхали?

Наші дуже зраділи рідному слову, кинули ся до пані і мало-що не вдарили ся головами, цілуючи у неї руку.

Пані, видко, се сподобало ся. Вона сиділа на стільці, не віднімаючи руки, й дивила ся на лозицян, жалісливо хитаючи головою.

— Подільські чи з Волині?

— З Лозищ, милостива пані.

— З Лозищ? Чудесно! А куди ж се Бог несе?

— В Міннесоті є наші.

— Міннесота! Знаю, знаю. Багно, ліс, мошка, лісні пожари й либонь Індійці... Гей, люде, люде! І чого тільки вам забажало ся в тій Америці? Жили б собі в своїх Лозищах...

“Воно, може, й правда”, — подумав Матвій. А Дима відповів:

— Риба шукає, де глибше, а людина — де ліпше.

— Так... тому риба попадається в невід, а люде до Америки... Се дуже нерозумно. Та проте, — не моя се справа. А де ж тут сам господаръ?... Та ось

і Берко.

— Містер Борк, — поправив Жид, входячи до кімнати.

— А, містер Берко, — сказала пані, й Лозищане, помітили, що вона трохи розсердила ся. — Скажіть, на ласку, я й забула! А проте, ваша правда, ясновельможний містер Борк! В сїй проклятущій країні всі містери, і вже не разбереш ні Жида, ні хлопа, ні пана... Ось і сї (вона показала на лозищан) скинуть завтра свої свитки, забудуть Бога і також вимагатимуть, щоб іх звали панами...

— Се іх справа, тут кожен уладжується, як хоче, — сказав байдуже Борк і, погладжуючи борідку, додав: — Чим можу вам служити?

— Твоя правда, — сказала пані. — В тій Америці ніхто не повинен думати про свого близького... Кожен знає тільки за себе, а інші, — хоч пропади в сїм життю і в будучім... Ну, так ось чого я прийшла: мені сказали, що у тебе тут єсть наша дівчина. Чи пак, вибачте, містер Борк... Чи не зволите ласково покликати сюди молоду приїзджу леді з наших селянок?

— Ну, а пощо вам міс Ені?

— Ти, здається, сам починаєш втручати ся в чужі справи, містер Берко.

Борк стиснув плечима, і за хвилину згори зійшла Ганна. Стара пані убрала шкла на ніс і оглянула дівчину від голови до ніг. Лозищане також поглянули на неї, і їм здалося, що пані повинна бути задоволена і переляканим обличчем Ганни, й очима, в котрих тремтіли слізи, й міцною постатю, і тим, як вона мняла рукою край фартуха.

— Вміш прибирати в покоях? — спитала пані.

— Умію, — відповіла Ганна...

— І варити вміш?

— Варила.

— І випрати білизну, і випрасувати сорочку, й заправити лямпу, бо я не можу знести тутешнього газу, й наставити самовар, або зварити каву...

— Так, милостива пані. Вмію.

— Ти приїхала сюди працювати?

— А як же інакше? — відповіла дівчина зовсім тихо.

— А звідки я знаю, як інакше?... Може, ти сподівалася вийти заміж за президента... Тільки він, моя люба, вже жонатий...

Дві велики сльози покотилися з довгих вій Ганни і впала на білий фартух, який вона все мняла в руках. Матвієви стало дуже жаль дівчини, і він сказав:

— Вона, милостива пані, сирота...

А Дима додав:

— У неї на кораблі помер батько.

— Нічого розумнійшого не міг видумати! — сказала пані спокійно. — Чимало тут дурнів прилітало, як мухи на мід... Ну, от що. Мені ніколи. Коли ти приїхала, щоб працювати, так я візьму тебе від завтрашнього дня. Ось сей містер Борк покаже тобі мій дім... А сі — тобі рідня?

— Ні, милостива пані, але...

І Матвій бачив, як перелякане око дівчини спинилося на нім, ніби зі страхом і запитом.

— Ніяких “але”. Я не дозволю тобі водити ні полюбовників, ні братанків. Наперед тобі говорю: я строга. Тому й беру тебе, що не хочу мати американської пані за кухарку. Шведки також уже зіпсуті... Чуєш? Ну, тимчасом до побачення. А пашпорт є?

— Є...

— То-то.

Пані встала гордовито кивнула головою й вийшла з помешкання.

— Наша! — сказав Матвій і глибоко зітхнув.

— А се, видко, й тут так само, як і всюди на світі, — додав до того Дима.

Ганна тихенько втерла сльози краєм фартуха.

Жид подивився на дівчину зі співчуттєм і сказав:

— Ну, чого ви плачете, міс Ені! Я вам просто скажу: ся справа не піде, і плакати нема чого...

— А чому-ж не піде? — спитав Матвій задумливо, хоч йому й самому здавалося, що не варто було їхати до Америки, щоб дістатися до такої строгої пані. Можна-б, здається ся, й пожаліти сиротину... А проте в серці лозищанина примішувалося до цього

почуття інше. "Наша пані, наша, — говорив він собі, — дарма, що строга, зате своя й не дасть дівчині ні пропасти, ні зледащіти"...

— Ну, чому-ж не йде? — повторив він своє питання.

— Га! Коли міс Ені приїхала сюди шукати своєї долі, то я скажу, що її треба шукати в іншім місці. Я сю паню знаю: вона любить дуже дешево платити і щоб їй дуже багато працювали.

— Ех, містер Борк, а хто-ж сього не любить на світі? — сказав Матвій зітхаючи.

— Ну, се правда, а тільки тут кожен любить також діставати більше, а працювати менше. А, може, ви гадаєте інакше, тоді містер Борк мовчатиме... се вже не моя справа...

Борк зняв ся з свого місця й незабаром вийшов, одягши ся на улицю.

Він був Жид поважний, але невдаха, і справи його йшли негурт. Помешканнє рідко коли не пустувало й буфет в сусідній кімнаті також мало працював. Дочка його давнійше ходила на фабрику, а син вчив ся в колегії; але фабрика спинила ся, сам містер Борк зміняв уже третє заняття й тепер роздумував про четверте.

Та в Америці дійсно не дуже-то люблять вмішувати ся в чужі справи, тому й містер Борк не сказав лозищанам нічого більше, крім того, що міс Ені може тимчасом помагати його дочці коло господарства, і він нічого не візьме від неї за помешканнє.

— Почекаємо ще, мала, — сказав Матвій. — Може бути, що скоро прийде відповідь від Лозинського, тоді, чого доброго, й тобі знайдеться праця на селі.

— Дай-то Боже, — відповіли в один голос дівчина й Дима.

— А тепер, — додав Матвій, — напиши, Димо, адресу.

Але тут викрила ся нараз така обставина, що у лозищан аж кров похолола. Річ у тім, що папірець з адресою був схований у Матвія в кисеті з тютюном. Та видко тер ся він і тер ся, доки слово на нім

зовсім не стерло ся. Перше слово видно, що губернія Міннесота, а дальше ані телень. Оглянули сей кавальчик спершу Матвій, потім Дима, а там покликали дівчину, доньку Борка, чи не здогадається ся вона, потім устряв ще новий знайомий Дими — Ірляндець, але нічого і він не відчитав з того папірця.

— Що ж се тепер буде? — сумно сказав Матвій.

Дима подивився на нього з великим докором і постукав себе пальцем по чолі. Матвій зрозумів, що Дима не хоче лаяти його при людях, а лише показує, що він думає про голову Матвія. В іншім часі Матвій може б і не подарував сього, але тепер він почував, що всі вони в трьох з його вини йдуть на дно — і замовчав.

— Ex, — сказав Дима і почухав потилицю. Почухав потилицю й Матвій, але Ірляндець, рішучий видко чоловік, схопив коверту, написав на ній: "Міннесота, фармерському робітнику з Росії, Осипови Лозинському" й сказав:

— All right.

— Він говорить ол-райт, — зрадів Дима, — значить дійде.

— Дай-то Боже, — се буде чудо Господнє, — сказав Матвій.

А Ірляндець надодачу запропонував Димі піти разом у місто віднести лист. І коли вони виходили, — Ірляндець, настремивши свій казанкуватий бриль із паличкою в руках, а Дима в своїй свитці й смушковій шапці, — обидва здалися вони Матвієви якими-сь чудними, неначе він бачив їх уві сні. А надто як були вони коло порога й Ірляндець, якось зігнувши ся, запропонував Димі вийти першому. Дима-ж, і собі зігнувши ся цілком так само, пропонував пройти наперід Ірляндцеві. Потім вони рушили обидва разом, і тут уже Дима постараався все-таки пройти першим. Ірляндець сильно ляснув його по плечі й зареготовався... Дима подивився на Матвія з гордим виглядом.

IX.

Діяло ся се в пятницю, вже по обіді.

Матвій чекав на Диму, але Дима з Ірляндцем довго не приходив. Матвій сів біля вікна й дивився, як по вулиці сновигас народ, повзуть величезні, неначе доми, фургони, летять поїзди. На небі, зняши ся над дахами показала ся зірка. Роза, дівчина, дочка Борка, накрила стіл в сусідній кімнаті білою скатертиною й поставила на нім свічки в чистих свічниках і два хліби, закривши їх білими рушниками.

Від сих приготовань у Матвія раптом щось підступило до серця. Він згадав, що сьогодні пятниця, і що в його ріднім краю Жиди завжди так готують ся стрічати суботу.

Справді, незабаром містер Борк повернув зі школи, поважний, мовчазний і, як здалося Матвієви, дуже сумний. Він стояв над столом, хитався і гудів свої молитви з заплющеними очима, тимчасом як у вікно вривався гомін і гуркіт улиці, а з третьої кімнати доносився сміх молодого Джона, котрий також повернув зі своєї "колегії" й оповідав сестрі й Ганнусі щось веселе. На поклик батька дівчина вбігла до кімнати й злила йому на руки воду. Він мив руки, потім пучки, близкав водою й бурмотів слова молитви, а дівчина, видко, згадала щось смішне й дивила ся на брата, котрий підійшов до столу й чекав, гойдаючи ся на закаблуках. Потім вони сіли. Молоді люди провадили далі веселу розмову. Лише сам Борк часом щось шепотів про себе, тихесенько розрізуючи цибулю чи білий хліб, і часто та глибоко зітхав...

Лозищанин дивився на Жида й згадував рідний край. Ось і шабаш тут не такий, думав він мовчкі, і рідне містечко стало в памяті, як живе. Ось засіяла вечірня зоря над потемнілим лісом, і містечко стихіє, перестали навіть курити ся комини в жидівських хатах. Ось засвітила ся огнями жидівська школа, запалили жовті свічки в вікнах хатин, Жиди поважно йдуть до дому, стихає на улицях гомін і тупотня, а зате в кожнім вікні можна бачити, як господарь дому благословляє стіл, оточений родиною. В той час двері всюди відчинено, щоб Аврам, Яків і інші патріярхи могли ходити незримо від однієї хатини до другої й заходити до домів. Знайомі Жиди говорили

Матвієви, що в сей час ангели ходять разом з Аврамом, а чорти, як гайвороннє, носять ся понад стріхами, не відважуючи ся наблизити ся до порога.

Розуміється, в своїм краю Матвій сміявся з сих дурниць: дуже треба Аврамови, котрого шанують та-кож і християне, заходити до брудних хатин нехре-щених Жидів! Але тепер стало йому соромно за Борка і за те, що навіть Жиди, такий міцний в своїй вірі народ, — забули тут свої звичаї... Молоді люди нашвидку повечеряли й утікли знову до іншої кімнати, а Борк лишився сам. І у Матвія защеміло серце, бачучи самотну й сумну постать Жида.

Містер Борк, ніби вгадуючи думки Лозинського, вийшов із-за столу й сів коло нього.

— Бачу я, пане Борк, — звернувся до нього Матвій, — що твої діти не дуже шанують свято?

Борк задумливо погладив бороду й сказав:

— Ат! хочете знати, що я вам скажу? Америка, се така сторона, така країна... Вона перемелює людей, як добрий млин.

— Що, видно, й тут не дуже-то люблять вашу віру? — сказав Матвій навчаючо.

— Е, ви зовсім не те говорите, що треба. Як би ви схотіли, я повів би вас до нашої синагоги... Ну, ви побачили-б, яка у нас гарна синагога. А наш рабин тут в такій пошані, як і кождий священик. І коли його кликали до суду, то він сидів з їх епископом, і вони балакали один з одним... Ну, зовсім так, наче якісь братаничі.

— А ви кидаєте все-таки свою віру? — сказав лозицанин. Йому не зовсім-то вірилося, щоб навіть тут можна було прирівнати рабина до попа.

— Ну, се дуже тяжко вам зясувати. Бачите, Америка така хитра країна, вона не чіпає нічиеї віри. Боже борони! Вона бере собі людину. Ну, а коли людина стане іншою, то й віра в неї стане вже інша. Не розумієте? Ну, добре. Я вам поясню ще інакше. Моя донька скінчила школу, а тим часом мої справи пішли дуже зле. Ну, мені говорять, нехай ваша дочка йде на фабрику. Платня буде 10 доларів тижнево, а як вивчитися — тоді платня буде й 12 доларів

тижнево. Ну, що ви скажете на се? Се ж 24 карбованців тижнево, — добрі гроші?

— Дуже добрі гроші, — згодив ся Матвій. — Такі гроші, — додав він, — у нас платять наймитови від Покрови до Великодня... Правда, на хазяйських харчах.

— Ну, отже. Вона пішла на фабрику до містера Берклі. А містер Берклі й каже: “Добре. Жидівки працюють не гірше від інших. Я можу прийняти Жидівку. Але тільки я не можу, щоб у мене варстат стояв порожній в суботу. Се не виплачується. Ти повинна ходити і в суботу”...

— Ну?

— Ну... Я сказав: краще помиратиму або йтиму на улицю продавати сірники, а не дозволю донці ломати своєї суботи. А тимчасом приїхав до нас містер Мозес. Се собі один Жид з Люісвіля. В нього розум як огонь, а язик, як молот. Ну, він перекував усіх своїх Жидів у Люісвілі і поїхав по інших містах. Зібрали ся ми до школи слухати цього Мозеса, а він і говорить: “Чув я, що чимало з вас бідує і вмирає, а не хочуть ламати суботу”. Ми й кажемо: ну, се правда. Субота — свята! Субота цариця, світло Ізраїля! А він на се: “Подібні ви до чоловіка, що налагодив ся їхати, сів на осла задом наперед і тримається за хвіст. Ви дивите ся назад, а не вперед, і тому всі попадаєте в яму. Але як би ви добре дивилися на зад, то й тоді могли-б доміркувати ся, куди вам їхати. Бо коли синів Ізраїля стали побивати погані, а діяло ся се за Макавеїв, то батьки ваші гинули, як вівці, тому що не брали меча в суботу. Ну, що тоді сказав Господь? Єгова сказав: коли так йтиме далі, то через суботу всіх моїх людей переріжуть, як отару, і не буде кому святкувати самої суботи... нехай вже краще беруть меч по суботах, аби в мене лишилися мої люди. Тепер подумайте самі: коли можна брати меч, щоб убивати людей в суботу, то чому не взяти до рук варстату, щоб вам не повмирати з голоду в чужій країні?” А! Я-ж вам кажу: се дуже мудра людина, сей Мозес.

Матвій подивився на Жида, у котрого дивно полискували очі, й сказав:

— Видно ѹ тебе починає тягти туди ж. А я тебе вважав за поважного чоловіка.

— Ну, — відповів Борк, зітхуючи, — ми, старі все-таки тримасмо ся, а молодіж... Ат, що тут і балакати! Ось і моя донька прийшла до мене ѹ говорить: “Як хочеш тату, не гинути ж нам. Я піду на фабрику в суботу. Нехай наша субота буде в неділю”.

Борк узяв свою бороду обома руками, подивився на Матвія довгим поглядом і сказав:

— Ви ще не знаєте, яка се сторона Америка! Ось ви побачите самі, як се вам сподобається. Містер Мозес зробив з своєї синагоги справжню конгрегашен, як у Американців. І знаєте, що він робить? Він вінчає християн з Жидівками, а Жидівок з християнами!

— Слухай, Берку, — сказав Матвій, починаючи сердити ся. — Ти, здається ся, глузуєш з мене.

Але Борк дивився на нього все так само поважно ѹ з його засмучених очей Матвій зрозумів, що він не жартує.

— Так, — сказав Борк, зітхнувши. — Ось ви побачите самі. Ви ще молода людина, — додав він загадково... — Ну, а наші молоді люди вже всі реформатори, або, ще гірше, епікурейці... Джоне, Джоне! А ходи сюди на хвилину! — гукнув він сина.

Сміх і балачка в сусідній кімнаті стихли, і молодий Джон вийшов, граючи ся своїм ланцюжком. Роза з цікавістю виглянула зза дверей.

— Слухай, Джоне, — сказав ѹому Борк. — Ось пан Лозинський гудить вас, чому ви не сповняєте віри батьків.

Джон, котому, видно, не дуже цікаво було балакати про се, — пограв ся ланцюжком і сказав:

— А хиба пан також Жид?

Матвій випростався. У себе він, може, повчив би сього смаркача за таке образливе слово, але тепер він лише відповів:

— Я християнин, і діди, і батьки були християни — греко-уніяги...

— Ол райт! — сказав молодий Джон. — А як ви мені скажете: чи можна спасти ся Жидови?

Матвій подумав і сказав, трохи збентежений:

— По совісти тобі, парубче, скажу: не гадаю...

— Вел! Так нашо-ж ви хочете, щоб я тримався такої віри, в якій моя душа повинна загинути...

І, бачучи, що Матвій довго не збереть ся відповісти, — він повернув ся й знову пішов до сестри.

— А ну! Що ви скажете? — спитав Борк, дивлячи ся на лозищанина гострим поглядом. — Ось як вони тут уміють міркувати. Повірите мені, на кожде ваше слово він вам зараз так відповість, що у вас язик присхне.. По нашему найліпша віра та, в якій людина родила ся, — віра батьків і дідів. Так ми гадаємо, старі дурні.

— Розумієть ся, — відповів Матвій, зрадівши.

— Ну, а знаєте, що він вам скаже на се.

— Ну?

— Ну, він говорить так: значить, буде на світі багато найліпших вір, бо ваші діди вірили по вашому... Так? Еге-ж! А наши діди — по нашему. Ну, що-ж дальше? А дальше буде ось що: найліпша віра та, яку людина вибере по своїй думці... Ось як вони говорять, молоді люде...

— А щоб вони запали ся, — сказав Матвій. — Та се, значить, скільки голів, стільки й вір.

— А що ви думаете? — тут іх хиба мало? Тут що улиця, то й своя конгрегашен. Ось навмисне підійті у неділю до Брукліна, так навіть можете добре висміяти ся...

— Висміяти ся? В церкві?

— Ну, вони й молять ся, й сміють ся, й говорять про свої справи і знову молять ся... Я вам кажу, — Америка така країна... Ось побачите самі...

І довго ще сих двох людей: старий Жид і молодий лозищанин сиділи ввечері й говорили про те, як вірять в Америці. А в сусідній кімнаті молоді люди все цокотіли й сміяли ся, а за стіною глухо гуркотіло величезне місто.

X.

Місто гуркотіло, а Лозинський, помоливши ся Богу й вчасно лягаючи спати, затуляв уха, щоб не чути сього страшного, важкого гуркоту. Він старався забути про нього й думати про те, що буде, коли вони знайдуть Осипа і урядять ся з ним на селі...

В тім самім селі, яке мріяло ся ім ще в Лозищах, через яке Лозищі здали ся ім убогими й нудними, через яке вони переїхали моря й землі, яке привиджувало ся ім споза далекого океану, в туманних мріях, як обіцяна країна, як другий рідний край, котрий повинен бути таким же дорогим, як і старий рідний край.

Такий же, як і старий, тільки далеко кращий...

Такі-ж і люде, тільки ліпші, добріші. Такі-ж селяне, в таких же свитах; тільки селяне, подібні до старих лозищан, що ще не забули про свої старі права, а свитки тонші і чистійші; тільки діти здоровші й усі вивчені в школі; тільки землі більше, і земля родить не по нашему; тільки коні міцнійші і ситійші; тільки плуги оруть ширше й глибше; тільки корови дають по відру на удій...

І такі-ж села, тільки дещо більші, та улиці ширші і чистійші, та хати просторійші і яснійші, і криті не соломою, а тесом... а може і соломою, — лише новою і свіжою... І мабуть коло кожного двору — садок, а край села на царині корчма, з привітним американським Жидом, де вечерами гудить бас, тонко приспівує скрипка і чути весняного теплого вечера тупіт і пісні до світання, до ранньої зорі, — як було колись за старих часів у Лозищах. А серед села школа, а недалеко від школи — церковця, може навіть уніятська.

А на селі такі-ж дівчата і молодиці, як ось ся Ганна, тільки одягнені чистійше, і обличча у них не такі злякані, як у Ганни, і очі сміють ся, а не плачуть.

Все таке саме, тільки ліпше. І, розуміється, такі-ж самі начальники в селі, і такий же писарь, лише й писарь більше боїть ся Бога і вищого начальства.

Бо й пани в тих місцях повинні бути добрішими, ліпшими і все тільки думають і дбають, аби простій людині жило ся на селі як найкраще...

З сими думками лозищанин засипав, стараючи ся не чути, що довкола стоїть гомін, глухий, безпестанний, глибокий. Як вітер по лісі, проніс ся знову попід вікнами нічний поїзд, і вікна стиха задзеленько-тіли й завмовкли, — а Лозинському здавало ся, що се знову гуде океан за бортом пароходу... І коли він тулив ся до подушки, то опять щось стукало, перевертало ся, гуркотіло під ухом... Се тому, що над землею і в землі стукали без відпочинку машини, вертіли ся залізні колеса, бігали канати...

І ось, вночі Матвієви приснило ся, що хтось стоїть над ним величезний, без обличча й не подібний зовсім до людини, стоїть і кричить, цілком так, як ще недавно кричав в його вухах океан під нічним вітром:

— Дурні люде, вбогі, темні люде. Нема такого села на світі, і нема таких селян, і панів таких нема, і нема таких писарів. І поле тут не таке, і не те тут на полі росте, і люде інші. І нема вже тебе, Матвія Оглоблі, і нема твого приятеля Дими, і нема Ганни!... Старий Матвій вже вмер, і Дима вмер, і інша душа, і чужа молитва... І коли-б встала твоя мати з покинутої могили, на тихім кладовищі під лозищанським лісом, — то тут в дітях твоїх вона не признала-б своїх онуків... Бо вони не будуть подібні ні до тебе, ні до дідів і прадідів... А будуть Американцями...

Матвій прокинув ся увесь спітнілий і сів на своїм ліжку.

Він протирає очі й не міг пригадати собі, де він. В кімнаті було темно, але хтось ходив, хтось тупав хтось сопів і хтось стояв над самим його ліжком.

Потім, нараз кімната освітила ся, бо хтось запалив газовий ріжок сірником. Кімната освітила ся, а Матвій все ще сидів і нічого не міг второпати, і говорив з переляком:

— Всяке диханіє хай хвалить Господа.

— Ну, що там?... Чого се ти перелякаєш! — сказав хтось знайомим голосом. Голос був ніби Дими,

але щось ще було в нім дивне й чуже. І чоловік, що стояв над ліжком Матвія, був також Дима, але ніби то якийсь інший, не подібний до Дими... Матвій гадав, що се все ще сон, і став протирати кулаком очі... Коли він розплющив їх, в кімнаті було ще ясніше, ѹ по ній сновигали люди, що саме повернули звідкись цілою юрбою... Дивні люди, чужі люди, люде незрозумілі й незнайомі, люди невідомого стану, люди з такими обличчами, з яких не можна було вивести, чи вони добрі, чи злі, чи подобаються вони людині, чи не подобаються... Вони прилинули до кімнати, неначе зграя дивних привидів, які ввижаються людині часом уві сні — і тихесенько, без грюку займали свої місця. І Матвій довго ще не міг зrozуміти — хто се, звідки, що тут роблять, і що він сам робить між ними...

А потім згадав: та се-ж Американці. Ті ,що літають по повітря, регочуть ся в церквах, женяться у рабинів з Жидівками, вибирають собі віру, як хто схоче... Ті, що беруть собі цілу людину, і тоді у неї також міняється ся віра...

А той, що стояв над самим ліжком, — невже се Дима? Так, се таки був Дима, та тільки знову такий, буцім у сні приснлив ся. Він дуже поспішав роздягати ся й відвертав обличче. Однаке, Матвій встиг помітити, що сей Дима скидає з себе зовсім не своє убраннє. На нім не було ні білої свитки, ні червоного пояса, купленого в містечку перед самим відїздом, ні шкапових чобіт, ні широких шараварів з рудоватої каламайки. Замісць усього того, він тепер силкувався як найскорше вилізти з якоїсь куцої катанки, що не закривала навіть як слід того, що повинна б закрити добра одіж; шию його підпирав високий комірець ірасованої сорочки, а ноги не можна було визволити з галанців... Коли-ж він нарешті роздяг ся й поліз під ковдру до Матвія, — то Матвій навіть відхитнувся, до тої міри саме обличче Дими стало йому чуже. Волоссе його було низенько обстрижене й стирчало чубом на чолі, вуси підстрижені над губою, а від бороди лишила ся тільки узенька американська лопатка.

— Бій ся Бога Димо! — сказав Матвій, придививши ся. — До кого ти подібний, і що се ти з собою зробив!

Дима, здається ся, почував себе так, як чоловік який вийшов на базар, забувши убрati штани... Він якось все відвертав обличче, закривав рот рукою й говорив якимсь винуватим і солодкуватим голосом:

— Та от як бачиш... Зайшов з клятим Ірляндцем до цирульнї, щоб мене трохи обстригли. Повірь совісти, Матвію, я хотів тільки трошечки. А вийшло ось що. Посадили мене на крісло. Крісло, знаєш, таке добре, — я тільки як сів на нього — і кінець. Ноги зараз скопило чимсь і кинуло догори, голову відхилило назад: ій же Богу, як баран на різні... Бачу, робить Німець не так, як треба, а рушитись не можу. Подивився на себе в дзеркало, — не я, та й годі. “Що ти, говорю, собачий сину, з чоловіком зробив?” А вони обидва задоволені, ляскавуть мене по плечі: Вел, вел, вері вел!"

Дима тихенько заліз під ковдру, стараючи ся прямостити ся на краю ліжка. Однаке, коли в кімнаті загасили огонь і останній з Американців положився, він спершу все ще лицемірно зітхнув, потім поправився на своїм місці і нарешті сказав:

— Ну, та все-ж, признай ся, Матвію... Все-таки так чоловік якось більше подібний до Американця.

— А пощо тобі конче бути подібним до Американця? — сказав Матвій холодно...

— А знаєш, — живо говорив Дима далі, не слухаючи, — коли я вдодаток виміняв у Жида на базарі се 'убраннє...' з невеличкою, правда, додачею... то вже на улиці підійшов до мене якийсь пан і заговорив по англійськи...

— Ех, Іване, Іване, — сказав Матвій так якось гірко, що Диму щось ніби шпигнуло, і він заворушився на своїм місці. — Правду, видно, говорить сей Берко: ти вже скоро забудеш і свою віру.

— Деякі люди, — забурмотів Дима, відвертаючи ся, — такі уперті, як лозищанський віл... Воліли-б, щоб у них кидали на улиці недогризками...

— Ось ти вже лаєш ся Лозищами, в яких наро-

див ся, — сказав Матвій і замовк. Дима ще побуркотів, перевертав ся, позітхнув і потім заговорив стиха, трохи підлесливим голосом:

— Охота тобі слухати Берка. От він обмовив цього Ірляндця... I зовсім задармо... Знаєш, я таки довідав ся, що се таке Таманні гол і як продають свій голос... Справа цілком проста... Бачиш ти... Вони тут собі вибирають голову, суддів і інші за інших... Ну, розумієш, кожному хочеться попасті як найвище... От вони й платять... Тільки, каже, подай за мене голос... Хто збере десять голосів, хто двайцять... Ти, Матвію, слухаєш мене?

I, хоча Матвій нічого не відповів, він оповідав далі:

— I на мою думку се таки справедливо: хочеш собі, — дай же й людям... I знаєш, що ще?...

Тут Дима повернувся цілком до Матвія й, спустивши голос, забалакав пошепки:

— Вони говорять — сей Ірляндець і Жид, у котрого я купував убрانнє, — що й нам можна-б... Розуміється ся, голоси не зовсім правдиві, але також чогось варті...

Матвій хотів відповісти щось дуже вразливе, але в тій хвилині з одного ліжка почулося сердите гриманце якогось Американця. Дима розібрал лише одне слово “devil”, але і з нього второпав, що іх обох посилають до чорта, чи диявола за те, що вони перешкаджають спати... Він скорчився й пірнув під ковдру.

А на горі, в невеличкій кімнатці спали разом Роза й Ганна. Коли довелося їм лягати, — Роза поглянула на Ганну й спитала:

— Вам, може, неприємно буде спати на однім ліжку з Жидівкою?

Ганна почервоніла й засоромила ся.

Вона збирала ся молити, вийняла свій образок й тільки — що хотіла приладити його десь у куточку, як слова Рози нагадали їй, що вона — в жидівськім мешканню. Вона стояла, вагаючи ся, з образком в руках. Роза все дивила ся на неї, а потім сказала:

— Ви хочете молити ся, і... я вам перешкаджаю...
Я зараз вийду?

Ганна засоромила ся. Вона справді думала, чи добре молити ся Богу в присутності Жидівки, і чи дозволить Жидівка молити ся по християнськи в своїй кімнаті.

— Ні, — відповіла вона. — Лише... я думала, — чи не буде вам неприємно?

— Моліть ся, — просто сказала Роза й стала ладити постіль.

Ганнуся перечитала свої молитви, й обидві дівчини почали роздягати ся. Потім Роза закрутила газовий ріжок і світло погасло. За якийсь час з п'ятьми виступило вікно, а за вікном високо понад містом, яке все ще гуділо, стояв невеличкий, блідий місяць.

— Про що ви думаете? спитала Роза Ганну, яка лежала поруч із нею.

— Я думаю... чи бачать тепер сей самий місяць в нашім містечку.

— Ні, не бачать, — відповіла Роза, — у вас тепер день... А яке ваше місто?

— Наше місто — Дубно...

— Дубно? — щиро підхопила Роза. — Ми також жили в Дубні... А чому ви звідти виїхали?

— Брата виїхали попереду... Я жила з батьком і молодшим братом. А опісля цього брата... вислали.

— Що він зробив?

— Він... ви не думайте... Він не злодій і не щосьтам... лише...

Вона замняла ся. Вона не хотіла сказати, що коли розбивали жидівські domi, він розбивав також, а опісля почали бити ся з військом... Вона гадала, що ліпше не оповідати цього, й замовкла.

— Що-ж, — сказала Роза, — кожному може трапити ся лихо. Ми жили спокійно й також не думали їхати так далеко. А потім... ви, може, знаєте... коли стали розбивати Жидів... Ну, що людям треба?... У нас все понищили, — і... моя мати...

Голос Рози затремтів.

— Вона була слабенька... і вони її дуже перелякали... і вона померла.

Ганна подумала, що вона добре зробила, не скавши Розі всього про брата... У неї якось дивно стисло ся серце... І ще довго вона лежала мовчки, і їй здавало ся дивними і се місто, з його глухим гудіннєм, і люде, і те, що вона молила ся в жидівській кімнаті, і що ся Жидівка видається ся їй зовсім не такою, якою здавала ся-б там, в ріднім краю...

Починало вже світати, коли нарешті обидві дівчини заснули міцним молодим сном. А в тій самій хвилині Матвій, підвівши ся на своїм ліжку, по короткій дрімоті, — все силкував ся згадати, де він і що з ним стало ся. Недавно стихнувши, місто починало прокидати ся за стіною. Швидко заторохотіли колеса на якісь близькій стації і вже пронісся поїзд, гудячи, як вітер в гаю перед дощистим ранком. Поруч на другій подушці лежала голова Дими, але Матвій ледві пізнавав свого приятеля. Обличче Дими було червоне, бо його дуже підпирав тугий комірець не скинутої на ніч прасованої сорочки. Давнійші його козацькі довгі вуси були підстрижені, а один ще й тримав ся догори тонко нафарбованим кінчиком. Загалом, — бачуши се майже, чуже обличче, почув Матвій себе якось враженим... Здавало ся йому, що Дима стає чужим...

XI.

І, дійсно, вже на другий день зраня стало помітним, що в Івана Дими почав псувати ся характер...

Коли він прокинув ся, то передовсім нашвидку одягши ся, підійшов до дзеркала і став знову закручувати вуси догори, що робило його зовсім неподібним до колишнього Дими. Потім, ледві привитавши ся з Матвієм, він підійшов до Ірляндця Падді й почав балакати з ним, явно пишаючи ся його знайомством і немов навіть чванячи ся перед Матвієм своїми вільними манірами. Матвієви здавало ся, однаке, що інші Американці дивляться ся на Диму з усміхом.

Товариство мешканців містера Борка було досить ріжноманітне. Були тут й Німці, і Італієць, і два-три Англійці і кілька Ірляндців. Частина сих людей зда-

вала ся Матвієви певними і поважними. Вони вставали рано, вмивали ся в ванній кімнаті, говорили мало, пили в сусідній кімнаті каву, що їм давали Роза з Ганною, а потім ішли на роботу або шукати роботи. Та була тут і купка людей, які лишалися на цілий день, курили, жували тютюн і страшенно плювалися, намагаючи попасті в комінок, часом понад головами сусідів. У них не було певних годин праці. Иноді вони йшли кудись юрбою, і тоді кликали з собою й Диму... В балачках часто чулося слово Таманні-голл... Справи цього товариства, мабуть, ішли в сім часі добре. Вертаючи зі своїх мандрівок до мешкання Борка, вони часто голосно реготали ся... І Дима реготав ся з ними, що Матвієви видавалося дуже огидним.

Так проминуло ще два три дні.

Характер Дими псувався що раз більше. Правда, він зробив великі, навіть на причуд великі успіхи в мові. За два тижні на морі і за кілька днів у Борка він уже говорив цілі речення, міг спитати ся про дорогу, міг поторгувати ся в крамниці, а з допомогою рук і ріжних рухів — говорив з Падді так, що той його розумів і переказував іншим його слова... За те, розуміється ся, його ще не можна було гудити. Але Матвія гризло й навіть сердило, що Дима не просто говорить, а ніби-то кривить ся й передражнює когось: витягає долішню губу, жує, сичить, гаркавить... “Взяв би приклад бодай з Жида, — думав про нього Матвій. — Той також говорить з Американцями їх мовою, але як гідна й поважна людина”. А Дима вже й “містер Борк” вимовляє якось особливо, — місте’г Бег’к. А иноді, забувши ся, він уже й Матвія починав звати містер Мет’ю... В таких випадках Матвій дивився на нього довгим докірливим поглядом — і він трохи соромився.

Одного дня, після того, як Падді довго говорив щось Димі, показуючи очима на Матвія, — вони обидва пішли кудись, певне до Жида-крамаря, який в скрутних обставинах служив їм за товмача. Вернувшись, Дима приступив до Матвія і сказав:

— Слухай, Матвію, що я тобі скажу. Сидимо ми

тут обидва без діла і тільки втрачаємо нашу кривавицю. А тимчасом, можна би дійсно дешо заробити.

Матвій підвів очі і, нічого не кажучи, чекав, що Дима скаже далі.

— Ось бачиш.. Тут усі ті шестеро — агенти або, по нашему, фактори Таманні-гола... Се, бач, таке собі, скажемо, товариство... Незабаром вибори. І вони хотять обірати за мера (себто за голову) над містом, свою людину. І всіх тоді призначать також своїх... Ну, а тоді вже роблять у місті, що хотять...

— Ну, то що? — спитав Матвій.

— Так ось вони збирають голоси. Вони говорять, що як би обидва наші голоси, то вони й дали-більше, ніж за один мій... А нас що се коштує? Треба лише тут в однім місці записати ся й не говорити, що ми недавно приїхали. А потім... Ну, та вони вже все зроблять і покажуть...

Матвій згадав, що раз уже Дима починав про се; згадав також і поважне обличче Борка, і зневажливий погляд його тужливих очей, коли він говорив про заняття Падді. З усього того в Матвія в душі склала ся постанова, а в своїх постановах він був упертий як віл. Тому він відмовив ся наодріз.

— Але чому-ж ти не хочеш? Скажи! — спитав невдоволено Дима.

— Не хочу, — уперто відповів Матвій. — Голос дано людині не на те, аби його продавати.

— Е, дурниці! — сказав Дима. — Адже-ж ти не зостанеш ся після цього без голосу. Навіть не охріпнеш. Коли люди купують, так чому не продати? Все-таки в капшуці не убуде, а прибуде...

— А памятаєш, як колись оконом намовляв нас, аби ми підписали його папір... Що тоді вийшло би?

— Гм... так... — пробурмотів Дима, трохи змішивши ся. — Втратили-б усю чиншову землю! Так, бач, там було що втрачати. А тут... що нас обходить? Дають, чорт іх побий, гроші і скінчена справа.

Матвій не знов, що відповісти, але він був уперта людина.

— Не піду, — сказав він, — а коли хочеш мене

послухати, — то й тобі не раджу. Не звязуйся ти з тим ледарем.

І Матвій, не церемонячи ся, ткнув пальцем в сторону Падді, який уважно стежив за їх розмовою й, побачивши, що Матвій показує на нього, весело закивав головою. Дима, розуміється, також не послухав ся. — Ну, що-ж, — сказав він, — коли ти такий, то зароблю сам. Все-таки бодай щось... — I того-ж самого дня він оповістив, що його вже записали...

XII.

Листа все не було, а дні йшли за днями. Матвій здебільшого сидів дома, чекаючи, коли, нарешті, він опиниться в американськім селі, а Дима часто кудись ходив і, вертаючи, оповідав Матвієви що небудь нове...

— Сьогодні Падді водив мене подивити ся, як бують ся навкулачки, — сказав він якось. — Ти, Матвію, й уявити собі не можеш, як сі люди люблять бити ся. Як тільки двоє заспорять ся, то решта стане навколо, — хто з люлькою, хто з цигаркою, хто з жуйкою, і дивлять ся. А ті зараз куртки додолу, закасають рукави, завертять-завертять руками і — бац! Хто зручніший, дивись, і засвітив другому ліхтарь... I при тім найбільше люблять бити по обличу, в ніс, або, як уже не вдасть ся — в ухо. А в тім, чи під серце, — борони, Боже! Але бують ся, знаєш, не сердито і, як тільки один полетить пятами догори, так його зараз підіймуть, обміють обличче і знову сядуть разом грати, чи там пити, ніби-то нічого й не стало ся. I почнуть говорити, хто як ударив, як можна було-б ударити ще краще.

— Ну, се правда, потвердив Борк, котрий чув оповіданнє Дими. — В цілій Америці бокс дуже люблять! А як що вдодатку знайдуть ся якісь надзвичайні силачі, то їздять з міста до міста й луплять один одного прилюдно за добре гроши. I знаєте що: рівночасно за ними їздять газетярі і все записують. I навіть посилають телеграми: “О другій годині 15

хвилини 4 секунди Джон підбив Джекови праве око ось так, а за пів хвилини Джек збив Джона з ніг ось так". І тоді в ріжних містах люди сидять в ресторанах, а їм читають звідомлення. І вони сперечаються: як би можна ще краще вдарити Джона чи Джека... І що ви гадаєте: програють на тому великі гроші!

— Ледарі! — сказав на се Матвій...

Одного дня Дима прийшов надвечір і заявив, що сьогодні вони таки вибрали нового мера і саме того, якого бажав Таманні-голл.

— Гаряче було, о вел! — сказав він хвастиво. — А все таки наша взяла... І знаєш: Падді мені каже, що багацько допомогли тут наші "несправжні голоси".

Того дня Падді й його товариство були надзвичайно веселі й галасливі. Вони ходили по корчмах, багато пили й трактували Диму. Дима вернув з ними червоний, балакав голосно, поводив ся занадто вільно. Матвій сидів на своїм ліжку, коло газового ріжка і, приладивши невеличкий стіл, читав біблію, стараючи ся не звертати уваги на поведіння Дими.

Однаке за кілька хвилин Дима приступив до нього і, поклавши йому руку на плече, нахилив ся до його обличча так близько, що від нього засмерділо навіть вином.

— Слухай, Матвію, — сказав він якимсь підлесливим голосом. — Ось бач, що я тобі хочу сказати. Вони... бажали-б почастувати тебе.

— Спасибі, я не хочу, — промовив Матвій, не відригаючи ся від книжки.

— Та бачиш, що ще... Прошу, не візьми цього якось... того... з злого боку. У кожної народу свій звичай, і до чужого монастиря, мовляв, з своїм уставом не ходять.

— До чого се ти ведеш? — спитав суворо Матвій.

— А до того, що сей Падді хоче з тобою бити ся...

Матвій навіть рота роззвив зі здивовання, і два приятелі якої півхвилини дивилися мовчки один на одного. Потім Дима відвів очі й сказав:

— Коли вже в них тут такий звичай...

— Слухай, Димо, — сказав Матвій поважно. — Чому ти думаєш, що іх звичай справді добрий? А на мою думку, у них багацько таких звичаїв, яких краще не переймати хрещеній людині. Се говорю тобі я, Матвій Лозинський, для твоєї користі. Ось ти вже змінив собі обличче, а згодом соромитимешся й своєї віри. І коли прийдеш на той світ, то й рідна мати не пізнає, що ти був лозищанином.

— Ет! — відповів Дима невдоволено. — Де Крим, де Рим, а де панська корчма! З якої річи ти приплів сюди мою покійницю-матір? Мені говорять: скажи, я й сказав: А ти собі як хочеш.

— Ну, так і я кажу: скажи ти своїм приятелям, нехай не просять свого Бога, щоб я став з ними бити ся...

— Ну, ось бачиш, — зрадів Дима. — Я ім саме й сказав, що ти в нас найсильніший чоловік не лише в Лозищах а й в цілім повіті. А вони говорять: ти не тямиш правдивої бійки.

Дима відійшов до Ірляндців, а Матвій знову повернув до старої біблії й поринув у читанню.

Він став читати, ворушачи губами, про те, як двох молодих хлопців прийшли в Содому до Лота, і як мешканцям міста скортіло взяти їх до себе. Потім він підвів голову й почав думати. Він думав про те, що ось вони з Димою якраз такі молоді люди в сім місті. Тільки у Дими відразу став псувати ся характер, і він сам з власної волі пішов до мешканців міста...

Поки він розважав таким способом, хтось нараз згасив ріжок, коло котрого він сидів. Матвій озирнувся. За ним, недалеко сидів містер Падді, Ірляндець, приятель Дими, й невинно всміхнувся.

Матвій дістав сірник, засвітив ріжок і знову взявся за книжку. Одначе, зміркувавши, що Падді на тім не перестане, — він зараз же озирнувся. Падді стояв позаду і вже простяг рота, щоб дмухнути на огонь із-за плечей Матвія.

Матвій не дуже сильно рушив ліктем і Падді впав на ліжко.

— All right (добре), — сказав він, підводячи ся й скидаючи куртку.

— Wery well (гаразд), — сказали його товариші, відсовуючи стільці й приступаючи до того місця.

— Ол рейт, — повторив за іншими якось радісно й Дима. — Тепер виходь, Матвію, на середину, і, головне, борони обличча. Він битиме по носі й по губах. Я знаю його спосіб...

Але Матвій, немов би нічого не стало ся, сів знову й розгорнув свою книжку.

Ірляндці були збиті з пантелику. Та що в них на все свої правила, тож невдовзі Падді став підходити до Матвія, присідаючи й викручуючи кулаками, неначе млинком.

— Ну, нічого робити, — подумав Матвій, — як уже ти сам сього хочеш.

І невстиг ще Падді приготувати ся, як уже дужий лозищанин випростував ся на ввесь зріст, немов ведмідь на мисливого, піdnіс над головою Падді обидві руки, потім схопив його за густе, хоч і невдовге волоссе, нагнув і, стиснувши голову колінами, ляснув кілька разів дуже гучно по мягкому місцю.

Все це стало ся так швидко, що ніхто не встиг і схаменути ся. А коли Падді підвів ся, озираючи ся довкола, неначе новонароджене немовлятко, яке не знає, що з ним було до сеї хвилини, — то всі мимохіть аж лягали від сміху.

Кілька хвилин у великій кімнаті містера Борка лунав лише регіт та регіт на ріжні лади й на ріжні голоси. Навіть довгий Американець, з сухим обличчем і рудою борідкою, ніби лопаткою, чоловік в дуже потертім картатім убранині, на зісохлому й зморщенному обличчу якого ніколи не видно було навіть чогось подібного до усміху, тепер якось дивовижно кривив ся, наче несподівано ковтнув оцту, і з його горла вилітало щось таке, немов він загикував ся. А один безвусий молодий парубок, що недавно заняв останнє ліжко у містера Борка, кинув ся на свою постіль і реготав ся дзвінко, нестримно, дригаючи ногами в повітря, ніби боячи ся, що інакше сміх задушить його на смерть. На сей галас з інших кімнат прибігла спочатку Роза, а потім і Ганна. Роза бачила

лише, як Падді озирав ся по кімнаті, і все-таки впала на стілець коло дверей, спустивши руки й закинувши голову від сміху. А Ганна вже нічого не бачила, та проте сміяла ся, заразивши ся загальним реготом і дивлячи ся на сухорлявого Американця, котрий все ще гикає і неначе душив ся.

Дима також сміяв ся й спершу дуже пишав ся своїм приятелем. — А що! говорив я вам, — сказав він, звертаючи ся до захоплених сміхом Американців і забуваючи навіть перекласти свої слова. — Га! Ось як бють ся в нас, у Лозищах. — Але згодом, коли сміх помалу стих і всі з запалом взяли ся розважати те, що стало ся, обличче Дими почало хмарити ся, і по якімсь часі він сказав так, що Матвій почув виразно його слова:

— Добре, нічого казати: бити ся, як ведмідь у барлозі... Се-ж сором перед освіченими людьми...

— Нічого, відповів Матвій спокійно, знову, немов нічого не стало ся, беручи ся за біблію, — хоч по ведмежому, але здорово. На другий раз твій Падді знатиме...

Ірляндці погомоніли ще якийсь час, потім розступили ся, випустивши Падді, який вийшов наперед і пішов на Матвія, стиснувши плечі, втягнувши в них голову, спустивши руки й вигинаючи ся, як гадюка. Матвій стояв, дивлячи ся з якимсь здивованням на його чудні викрутаси, і вже знову був приготував ся повторити попередню науку, коли нараз Ірляндець присів; руки Матвія даремно слизнули в повітрі, ноги неначе самі піднесли ся, і він полетів через ліжко на спину.

Ліжко затріщало, і величезний лозищанин гепнув на підлогу.

— All right — почула ся похвала Ірляндців, а Падді, задоволений, став одягати свою куртку. Але в тій хвилині Матвій важко підвів ся споза ліжка.

Їого неможна було піznати: завжди лагідні очі його тепер дивилися дико, волоссє стирчало дуба, зуби скрипіли, і він озирав ся, що-б йому схопити в руки.

Ірляндці взяли Падді в середину й збили ся стур-

бовано до купи, неначе череда, побачивши ведмідя. Всі вони дивилися на цього велетенського чоловіка, сподіваючися чогось страшного, тим більше, що Дима також стояв переляканий і блідий...

Важко сказати, що стало ся-б далі, та в цій хвилині Ганна перебігла через кімнату й схопила Матвія за руку.

— Для Бога, — сказала вона лише. — О, для Бога!...

Матвій подивився на неї спершу мутним, не розуміючим поглядом, але по кількох хвилях важко віддихнув. Потім відвернувся і сів біля вікна.

Ірляндці заспокоїлися. Падді хотів навіть підійти до Матвія й простяг був руку, але Дима спинив його, і вони дали Матвієви спокій.

А за вікном цілий світ здавався суцільною пітьмою, засіяною ясними вікнами. Вікна великі й маленькі; вікна яскраві та веселі й ледві помітні й ніби прижмурені. Вікна спалахали й гасли; нарешті, ряди вікон пролітали мимо, і в них мигали, проносилися й зникали чиєсь постаті, чиєсь голови, чиєсь ледві помітні обличча...

XIII.

Пізно ввечері Дима обережно положився до ліжка поруч із Матвієм, котрий лежав, заклавши руки за голову, і про щось думав, уточнивши очі й насунувши брови. Всі вже спали, коли Дима набравши ся відваги сказав:

— І чого-б, здається, сердити ся на приятеля... Чи я тут винен... Як уже якийсь там худорлявий Падді може повалити найсильнішого чоловіка в цілих Лозищах... Га! Се значить,, така вже в цій країні у всім освіта... Тут сердити ся нема чого, нічого сим не можеш, а видно треба якось і самим хитрувати... Індійський удар! Се у них, бачиш, зветься індійським ударом...

Матвій підвівся з ліжка, повернув обличче до Дими й спитав:

— А ти, Димо Лозинський, знатав зарані, що вони мені приготували отсю мінійську штуку?...

— Та... хиба я вже все розумію по англійськи, — сказав Дима, уникаючи відповіди. І потім, зрадивши, що Матвій говорить спокійно, він заговорив уже сміливіше:

— Ось, знаєш що, — підемо завтра до того голяра. Зроби й ти з собою, як тут кажуть, порядок, і край. Їй-богу, правда! — додав він солодким голосом і вже збирався заснути.

Але нараз він з переляком присів на ліжку. Матвій також сидів. При свіtlі з улиці було видно, що обличче його бліде, волоссє стоять дуба, очі палають, а рука піднесена до гори.

— Слухай ти, Димо, що тобі скаже Матвій Лозинський. Нехай грім побє твоїх приятелів, разом з тим паскудою Таманні-голом, чи як там його звати! Хай грім розіб'є се прокляте місто й вираного вами якогось мера. Хай грім розіб'є й сю іх мідянину свободу, там на осторві... І нехай іх візьмуть всі чорти, разом з тими, хто продає їм свою душу...

— Тихше, будь ласка, Матвію, — пробував спинити його Дима. — Люде сплять, і тут не люблять, коли хто кричить вночі...

Але Матвій не спинився, поки не скінчив. А тим часом, дійсно, і Ірляндці скочили з ліжок, хтось заствів огонь, і всі, прокинувши ся, дивилися на розлюченого лозищанина.

— Дивіться, не дивіться, а се правда, — сказав він повернувшись до них і грозячи кулаком, і потім знову звалився на ліжко.

Американці стали стурбовано балакати між собою і потім, покликавши Диму, розпитували у нього, чи при своєму розумі його приятель і чи не загрожує їм вночі від нього якась небезпека. Та Дима їх запокоїв: тепер Матвій спатиме й нікому нічого не зробить. Він чоловік добрий, лише не знає освіти, і тепер його пару день не треба зачіпати... Тоді Американці потиху розійшлися по своїх ліжках, озираючись на Матвія. Згасли світло, і в кімнаті містера Борка запанувала тиша. Тільки огні з улиці світили

тъмно й невиразно, так що неможна було бачити, хто спить, а хто не спить в помешканню містера Борка.

XIV.

Матвій Лозинський довго лежав у пітьмі з розплющеними очима й заснув уже аж перед світом, за тієї сірої години, коли заснули зовсім навіть улиці величезного міста. Але його сон був болісний і неспокійний: він звик поважати себе і не міг забути, що з ним зробив поганець Падді. І як тільки він починав засипати, — йому снило ся, що він стоїть, не годний рушити ні рукою, ні ногою, а до нього, присідаючи, підгинаючи коліна і звиваючи ся, як гадюка, підходить хтось, — не то Падді, не то якийсь кучерявий мурин, не то Джон. І він не може нічого зробити, і летить кудись серед гуркоту й галасу, а перед його очима миготить перелякане обличче Ганни.

Потім нараз все стихло, і він побачив жидівське весілля; містер Мозес з Луїсвіля, Жид дуже непримінний на вигляд, вінчає Ганну з молодим Джоном. Джон з урочистим обличчем товче чарку ногою, як се робить ся на жидівськім весіллю, а довкола, надриваючи ся, всі спітнілі, з витріщеними очима, Ірляндці гудять і пищать на скрипках, і на сопілках і на пузатих контрабасах... А біля них — задуманий і непорозумілий — стоїть Берко й говорить:

— Ну, що ви на се скажете?... І як ви на се можете дозволити?...

Матвій заскреготів зубами крізь сон так, що Дима прокинув ся й відсунув ся від нього з жахом... — Гей-гей! — закричав Матвій уві сні... — А деж тут християне? Хиба не бачите, що Жиди захопили християнську овечку!...

Дима відсунув ся ще далі, слухаючи бурмотіння Матвія, — але той вже замовк, а сон ішов своєю чергою... Біжать християне з усіх боків, з улиць і базарів, з шинків і від возів з хлібом. Біжать християне з криком і галасом, з каміннем і кілками... Швидко замикають ся двері домів і крамниць, дзвень-

кають шкла, чути розпучливі крики жінок і дітей, летять з вікон жидівські бебехи і всякі манатки, пух з перин устелює улиці, наче снігом...

Потім і се затихло, і в глибокім сні до Матвія наблизив ся хтось і став говорити поважним і величним голосом щось таке, від чого на обличчу в Матвія навіть крізь сон виявилося незвичайне здивованнє й навіть ніяковість.

І на сім він прокинувся... Ірляндці похапки пили в сусідній кімнаті ранішню каву й кудись сквапливо збиралися. Дима тримався остоною і не дивився на Матвія, а Матвій все силкувався згадати, що се йому говорив хтось уві сні, чухав потилицю і ніяк не міг пригадати ані одного слова. Потім, коли майже всі порозходилися, і мешканнє Борка опустіло, — він раптом пішов нагору, до кімнати дівчат.

Там він застав Джона. Останніми днями парубок зчаста заходив туди, пересиджував півгодини й довше і щось жваво оповідав Ганні. Й сим разом, беручи ся по сходах, Матвій знову почув Джонів голос.

— Ну, ось бачите, — говорив парубок, — от так живуть в новім світі, ішо? Хиба погано?

Побачивши Матвія, він хутко попрощався й побіг, щоб устигнути до поїзду, а Матвій лишився. Твар у нього була трохи бліда, очі дивилися журно, і Ганна похнюпила ся, чекаючи, що він скаже. Обидві дівчини подивилися на нього якось соромливо, ніби мимоволі згадували про індійський удар і боялися, що Лозинський здогадається про се. Він важко сів на ліжко, подивився на Ганну трохи змішаним поглядом і сказав:

— Чи хочеш ти, сиротино, послухати, що тобі скаже Матвій Лозинський?

— Говоріть, будьте ласкаві. Я вважаю вас за рідного, — тихо відповіла дівчина, яка старалася показати Матвієви, що вона не перестала поважати його після вчорашньої пригоди.

Матвій болісно задумався і сказав:

— Мало добра в сім краю, дівчино. Повірь ти мені, — мало добра... Содома і Гомора.

Роза мимохіт усміхнулася, але він говорив так

сумно, що у Ганни набігли сльози в очі. Вона подумала, що, по оповіданням Джона, в Америці не так уже погано, коли тільки людина зуміє урядити ся. Але вона не сперечала ся й сказала тихо:

— Що ж тепер робити?

— А! Що робити! Як би можна, взяв би я торбу на плечі, а палицю в руки й пішли-б ми з тобою назад, до свого краю, хочби й жебраючи... Волів би старцовати в своїм краю, волів би водити сліпих, волів би здохнути десь на своїм шляху... На шляху, або в полі... у своїм краю... Але тепер сього неможна, бо...

Він почухав потилицю і сказав:

— Бо море... А листа від Осипа не буде... І сидіти тут, склавши руки... нічого не висидимо... Так ось, що я скажу тобі, сиротино. Відведу я тебе до тої пані... до нашої... А сам подивлю ся, на що тут можуть приdatи ся здорові руки... І коли... коли я тут не пропаду, то чекай на мене... Я ніколи ще не брехав у своїм життю і... коли не пропаду, то прийду за тобою...

— Негаразд ви вигадали! — гаряче сказала на се молода Жidівка. — Ми ту паню знаємо... Вона завжде старається наймати приїздних.

— Бог нагородить її за се, — сказав Матвій сухо.

— Але се тому... — сказала плутаючи ся Роза, — що вона платить дуже мало...

— З голоду не заморить...

— І примушує дуже багато працювати.

— Бог любить працю...

Матвій подивився на Розу гордим і зневажливим поглядом. Молода Жidівка добре знала сей погляд християн. Їй здавалося, що вона почала дружити ся з Ганною і навіть чула приязнь до сього задумливого волинця з блакитними очима. Але тепер вона спалахнула й сказала:

— Робіть, як собі хочете... — І вийшла з кімнати..

— Наше погане ліпше за тутешнє добре, — сказав Матвій навчаючи, звертаючи ся до Ганни. — Зберіги свої річи. Ми підемо нині.

Ганна зітхнула, однаке почала покірно збирати ся. Матвієви не сподобалося, що, відходячи з по-

мешкання містера Борка, вона міцно поцілуvala ся з Жидівкою, наче з сестрою.

XV.

Сьогодні наші знову йшли улицями Нью Йорка, з клунками, як і в день приїзду. Лише сим разом з ними не було Дими, котрий давно розлучив ся зі своєю білою свиткою, тримав з Ірляндцями і навіть не здав гаразд, що задумують земляки. За те Матвій та Ганна лишили ся точнісенько такими, як були: на нім була та сама біла свитка зі шнурами, на ній — біленька хустка. Молодий Джон такожуважав за дуже дурне те, що замислив Матвій. Але, яко Американець, він не дозволив собі втрутати ся в чужі справи й тільки посвистував з досади, проводжаючи Матвія й Ганну.

Спершу йшли пішки, потім пара коней потягla їх у величезнім вагоні, потім вийшли на гору й летіли по повітрю. З улиці до улиці — іхали довго. Почалися доми все менші, звичайніші, улиці пішли прості, широкі й тихі.

На однім розі наші вийшли й пішли просто. Коли-б ще менше каміння, та коли-б посеред улиці сиділа дітвора з задертими сороченятами, та коли-б денеде корова, та хоч одна хатина, що вросла вікнами в землю і з проваленою стріхою, — то, думало ся Матвієви, улиця нагадувала-б, чого доброго, нашу. Тільки тут усі доми були як один: всі на три поверхі, всі з плоскими покрівлями, у всіх однакові вікна, однакові ганки, з однаковим числом східців, однакові виступи і піддашки. Одним словом, вздовж улиці ряди домів стояли, як рідні брати-близнюки, — і тільки чорне число на матовім шклі, над дверима, відріжняло їх один від одного.

Джон поглянув до своєї записної книжки, потім знайшов число й притиснув гудзик біля дверей. В мешканні щось затріщало. Двері відчинили ся, і наші увійшли до передпокою.

Стара пані чекала на чоловіка й сама відчинила двері. Вона, як показало ся, шарувала підлогу. Оку-

ляри в неї були на лобі, на обличчу видко було піт від утоми, і вона була в самій сорочці й брудній спідниці. Побачивши, хто прийшов, вона залишила працю й вийшла перебрати ся.

— Дивись, — шепнув Матвій Ганні, — ось як тут живеться нашим панам, — що вже тут балакати про простих людей!

— Ну, — відповів Джон, — ви ще не знаєте цього краю, містер Мет'ю. — І з сими словами він пройшов до першої кімнати, сів собі сміливо на стілець, а другий посунув Ганні.

Матвій суворо поглянув на неввічливого молодого парубка, і сам з Ганною станув коло порога. Матвій не злюбив молодого Жида ще від того часу, як говорив з ним про віру. А далі він не міг не помітити, що Джон зчаста лишається ся дома з сестрою, помогає дівчатам господарити й залишається до Ганни. Треба сказати, що дівчина була гарна: блакитні очі, великі й ясні, лагідний погляд, привітна усмішка й ніжне обличче, трохи, правда, поблідле від подорожі й невідомості. Ніхто з гульвіс, що мешкали у Борка, ні разу не дозволив собі на якусь вільність супроти дівчини. Однаке, не кажучи про Диму, який крутився перед нею в своїх дивовижних куртках, — ще й Падді також силувався на всі лади прислужити ся їй, стрічаючи ся в коритарі, або на сходах. А тут ще Джон і оповідав Борка про Мозеса... Чого доброго, — думав Матвій, — адже в сій Содомі ніхто не вважає на такі справи. Ось Дима — давній і вірний приятель, але й у нього вдача цілком змінила ся за який тиждень. Що ж може стати ся з молоденькою, недосвідченою дівчиною, трохи може їй нерозважною, як кожда донька Еви... Поганого, правда, вона не зробить... А проте тут і добре також лиха варте, а дівчина молода, недосвідчена й переляканана.

Згадавши до того свій сон, Матвій навіть зітхнув і озирнувся. Богу дякувати, — ось мешканце старої пані, котра візьме до себе Ганну. Все подобалося Матвієви в тім помешканні. В першій кімнаті стояв стіл, покритий скатертиною, в сусідній видно ліжко, над ним висіла запона, в куті великий знайомий образ

Гючайської Матери Божої, котру в нашім краю шанують однаково католики й православні. За образом заткнута воскова свічка й пучок сухого гіллячка. Верба не верба, а все-таки видко було наш звичай, і в Матвія потеплійшало на серці... Тому він спочатку засунув руку за пояс і дуже згорда подивився на молодого Жида... Ale зараз же йому довелося покірно зігнути майже до землі, бо до кімнати вступила пані, одягнена, з окулярами на носі, з плетіннем в руках. Вигляд у неї був спокійний і навіть величний, так що Матвієви було навіть дивно згадати, що він бачив її перед хвилиною за шаруваннем підлоги. Вона сіла на стілець, долічила вічка, пересунула гачок і сказала до Матвія і Ганни, що почтиво чекала, не кивнувши навіть головою Джонови:

— Ну, що скажете?...

— До вашої милости, — відповіли обоє в один голос.

— Тебе, здається, звуть Ганна?...

— Ганна, милостива пані.

— А тебе... Матвій?

Обличе Матвія розцвіло приємною усмішкою.

— А що-ж той... Третій?...

Матвій махнув рукою:

— А! Не знаю вже, що й сказати... Поступив на службу чи вже як там... до якогось тутешнього Таманні-гола...

Пані жалісно подивилася на Матвія і покивала головою:

— Добра людина, нема що казати! Зграя шахрай!

— О, Господи, — зітхнув Лозинський.

— В сій країні все догори ногами, — сказала знову пані. — У нас таких панів саджають до вязниць, а тут вони вибирають шибеників на міських мерів, які накладають на честних людей податки.

Матвій згадав, що й Дима вибирал мера, і зітхнув ще глибше. У пані гачки забігали швидче, — видко було, що вона починає чогось сердити ся...

— Ну, що-ж ти мені скажеш, моя люба? — спитала вона якось колюче, звертаючи ся до Ганни. —

Ти прийшла наймати ся чи, може, також пошукаєш собі якогось Таманні-гола?...

— Вона — честна дівчина, — заступив ся Матвій.

— А! Бачила я за двадцять років чимало честних дівчат, які за рік, а то й скорше пропадали в сім проклятім краю. Спочатку людина як людина: тиха, смирна, покірна, боїть ся Бога, працює й шанує старших. А згодом... Дивиш ся, — почала гнути кирпу, потім обвішається стрічками й лахміттєм, як ворона в павиннім піррі, потім додай їй платні, потім їй по-трібний відпочинок два рази на тиждень... А там уже пані має служити їй, а вона волить сидіти, склавши руки...

— Борони Боже! Де ж се видано!... — сказав з жахом Матвій.

Молодий Джон сидів на стільці, витягнувши ноги й засунувши руки в кишені, з виглядом людини, яка нудить ся сею балаканиною.

— Ну, не такий вже чорт страшний, як його мають, — сказав він...

Пані замовкла, навіть перестала гачкувати й встро- мила погляд на Джона, котрий підвів безжурно го- лову вгору, ніби розглядаючи щось цікаве на стелі. Кілька хвилин панувало мовчання, пані й Матвій до- кірливо дивилися на молодого Жида. Ганна почер- воніла.

— А все чому? — почала знову спокійно пані. — Все тому, що в сім краю нема ніякого порядку. Тут Жид Берко — вже не Берко, а містер Борк, а його син Йосько обернув ся в ясновельможного Джона...

— Чиста правда, — сказав Матвій з переконан- ням. — Чуєш, Ганно?

Дівчина з деяким здивованням поглянула на Мат- вія й почервоніла ще більше. Їй здавалося, що, хоча, розуміється ся, Джон — Жид і сидить трохи за сміливо, але говорити так до очей не слід...

— Так, усе тут перемішалося, як на Лисій горі, — казала далі пані, — правду каже один мій знайомий: сей новий світ неначе зірвався з завіс і летить у пекло...

— Свята правда, — потвердив Матвій.

— Я бачу, що ти чоловік розумний, — сказала пані милостиво, — і розумієш се... Чи те, скажи сам, у нас?... Старий наш світ стоїть собі спокійно... люди знають своє місце... Жид так Жид, мужик таک мужик, а пан так пан. Кожен покірно розуміє, кому що призначено від Бога... Люде живуть і Богу дякують...

— Ну, сю історію треба колись скінчити, — сказав Джон, підводячи ся.

— Ах, вибачте, містер Джон, — усміхнула ся пані. — Ну, що ж моя люба, треба й справді кінчати. Я візьму тебе, як що зійдемо ся в ціні... Тільки за здалегідь попереджаю, аби ти знала: я люблю все робити по свому, як у нас, а не по тутешньому. а на сі мітінги й вечерниці — ані ногою.

— Слухай паню, Ганно, — сказав Матвій. — Пані тебе поганого не навчить... І вже вона не скривдить сиротини.

— П'ятнайцять долярів місячно вважається тут зовсім низькою платнею, — сказав Джон, дивлячи ся на годинник, — п'ятнайцять долярів, окрема кімната

— Се їй найкраще, — вставив Матвій.

— А за тебе я відповідаю перед людьми і Богом. Що неділі ходитимемо разом до дому Божого, й вільний день тижнево.

Пані, все так само спокійно плетучи далі, — кинула на Джона зневажливо-вбийчий погляд і сказала Ганні:

— Знаєш ти, що значить доляр?

— А се два карбованці милостива пані, — відповів за Ганну Матвій.

— Ти служила де-небудь?

— Служила... покоївкою у пані Заліської.

— Скілько діставала?

— Шість карбованців.

— Багато щось для нашого краю, — зітхнула пані. — За моїх часів такої платні не знали... А тут, коли хочеш діставати трийцять, — так піди ось до нього. Він тобі дасть трийцять карбованців, окрему кімнату і скільки хочеш вільного часу... вдень...

Ганна знов уся зашаріла ся, а пані, поглянувши

на неї поверх окулярів, додала, звертаючи ся до Матвія:

— Недалеко ходити: на цій же улиці живе християнська дівчина у Жида. І вже Бог благословив їх дитиною.

— Ви-ж знаєте що вони повінчалися, — сказав Джон сердито.

— Повінчалися, розуміється!... Хто-ж се їх вінчав, скажи, будь ласка?

— Їх вінчали в мерії, ви знаєте.

— Ну, ось бачите, — звернула ся пані до Матвія. — Се вони звуть вінчаннем...

Матвій з ненавистю поглянув на Жида й сказав пані:

— Дівчина лишить ся у вас.

І потім, подививши ся на Ганну, він додав м'яким тоном:

— Вона, милостива пані, кругом сиротина... Гріх її скривдити.

Пані, перебираючи гачками, кивнула головою. Тимчасом, Джон, котрому дуже не сподобалося все це, а також поводження з ним Матвія, убрав капелюх і пішов до дверей, не кажучи ні слова. Матвій побачив, що сей неприємний молодий парубок ладен відійти без нього, і також заквапився. Нашвидку прощавши ся з Ганною й поцілувавши у пані руку, він кинув ся до дверей, але ще раз спинився.

— А що... вибачте... я спітав би вас?

— Що таке?

— Чи не знайдеться й мені у вас якого-будь місця? За дешеву платню... Може у дворі, в городі, або коло коня? Кутка я у вас десь в повітці не пролежав би і ціну взяв би зовсім невеличку. А?... Аби лише не здохнути...

— Ні, любий. Які вже городи! Які там коні! Тут сенатори сідають за п'ять центів до громадського вагону поруч із останнім голодранцем...

— Ну, прошу вибачити... А де-ж?...

І не скінчивши, Матвій сквапливо вибіг на ганок, щоб не згубити з очей Джона.

XVI.

На ганку неприємного молодого парубка вже не було, але хтось мигнув за рогом. Матвій побіг туди, хоча йому й здавало ся, що се з іншого боку. Повернувшись за ріг, він наздогнав чоловіка, що там ішов, але в сім краю люде, як і доми, подібні один до одного. На незнайомім був такий самий бриль на голові, така сама палиця в руках, така сама хода, як і в Джона, але обличче чоловіка, що обернув ся до Матвія, було зовсім чуже, здивоване й незнайоме. Матвій оставив і проводив поглядом незнайому людину, що віддаляла ся від нього; на Матвія з обох боків улиці дивилися запняті завісами вікна домів, подібних один до одного як дві краплі води.

Матвій спробував вернутися, Він ще не тямив гаразд, що таке з ним сталося, але серце в нього застукало в грудях, а потім почало якби падати. Улиця, на якій він стояв, була точнісінько така сама, як і та, де був дім старої пані. Лише завіси на вікнах були спущені по правім боці, а тіни від домів тяглися по лівім. Він пройшов квартал, постояв на другім розі, озирнувся, вернувся знову і почав помалу віддаляти ся, все озираючи ся, немов його тягло до місця, немов на ногах у нього були тяжкі кулі.

А тимчасом молодого Джона загризла совість, що він так неввічливо кинув Матвія. Він швидко вернувся, подзвонив і досить сердито попрохав викликати Лозинського, бо йому ніколи ждати: час то гроши.

Стара пані поглянула на нього зі здивованням. Ганна, що встигла вже віднести свій клунок до кухні, підтикавши спідницю, взяла ся шарувати підлогу, яку покинула пані, — нашвидку обсмикнувши ся, також вибігла до Джона. Всі троє стояли на ганку й дивилися направо й наліво. Нікого подібного до Матвія, не видко було на тихій улиці.

— Ну, він, певне, пішов до стації іншою дорогою, — сказав Джон.

Ганна неймовірно похитала головою.

— Ні, — сказала вона, — він не знає тут ніякої дороги.

Вона подивила ся на улицю, на ряди однотипних домів; і на її очах зявилися слози.

— Ну, люба, — сказала пані, — глядіти тепер нема чого... Там підлога стоїть недошарована.

— Може... він поверне? — сказала Ганна.

— Що-ж! так ти і стоятимеш тут до вечора? — спитала пані, вже трохи обурюючи ся.

— Він у мене одна лише близька людина в цім краю, — промовила Ганна стиха.

— Ну, й дякувати Богу, що лише одна, — відповіла пані. — Для молодої дівчини й однієї за-багато.

Ганна кинула останній погляд на улицю. За рогом мигнула постать Джона, котрий розпитував якогось перехожого. Потім і він щез. Улиця спустіла. Ганна згадала, що вона не лишила собі навіть адреси містера Борка і що вона тепер так само загубила ся тут, як і Матвій.

Незабаром двері за нею замкнулися, і дім старої пані, недавно ще стурбований, з відчиненими дверима й з людьми на ганку, що спинули розпитуваннями перехожих, — знову став в ряді з іншими, нічим не відріжняючи ся від сусідів; такі-ж самі двері з матовим шклом і чорне число: 1235.

Тимчасом недалеко в проулку один з перехожих, котрого розпитував передтим Джон, наткнувся на дивного чоловіка, який ішов так, наче вергав на своїх плечах невидимий тягар, і все озирався. Американець лагідно взяв його за рукав, підвів до рогу й показав вздовж улиці:

— Торті-файв, торті-файв (трийцять п'ять), — сказав він лагідно, і після цього, вповні переконаний, цю з такою докладною вказівкою неможна вже заблукати, — побіг за своєю спішною справою, а Матвій подумав, озирнув ся й підійшовши до найближчого дому, подзвонив. Двері відчинила незнайома пані, зі зморщеним обличчем і чорними пуклями по обох боках голови. Вона щось сердито спитала й з гріюком зачинила двері.

Те саме сталося в другім домі, те саме і в третьому. На розі він подумав, що треба завернути, і він

завернув, знову завернув, і, побачивши водограй, повіз котрий, як йому здавало ся, вони перед годиною переходили, повернув ще раз. Перед ним знову була така сама улиця, лише тіни знову перекинулися на правий бік, а сонце било просто в завіси лівого... Здалека, ніби десь за горою, храпів поїзд... Матвій спинив ся посеред улиці, неначе барка, яку відірвало від берега й несе кудись водою, і без надії знайти оселю старої пані, пішов туди, звідки чувся гуркіт. А тимчасом улицею, через котру щойно перейшов лозишанин, знову пробіг молодий Джон, зовсім стурбований і зажурений. Число 1235 знову відчинило ся, і знову на танку стояли дві жінки з молодим парубком, нараджуючись й озираючи ся довкола. У Ганни в очах стояли слізози. Джон ніяково стискав плечима.

Пізно ввечері, заплакана й засмучена, Ганна скінчила працю свого першого дня у наймах. Праці було багато, бо вже більш як два тижні пані обходила ся без слуги. А вдодачу в той день у пані звичайно ввечері грали в карти її постояльники й гості. Засиділися геть за північ, і Ганна, стомлена й сумна, чекала в сумежній кімнаті, щоб бути готовою на перший поклик.

— А! Їй-Богу, тільки у вас і почуваєш себе часом неначе як у ріднім краю, — сказав хтось з гостей, цілуочи у господині руку. — І як ви се все вмісте улаштувати?

— О, вона в мене справжня чародійниця! — сказав з гордістю чоловік старої пані, круглий, сивий пан, з проголеною посеред борідкою й сивими баками, що стирчали по боках. — А помітили ви нову покоївку?

— Як не помітити. Напевне з наших сторін. Такі гарні, покірні очі. О, наш народ ще незіпсований.

— Скажіть краще: не ввесь ще зіпсований. Є вже і в нас сі карикатури на панів. Уже навіть на село заходить піджак, заступаючи мальований убрі простого народу.

— Так! А дівчина, дійсно, приємна; нема сього

задиркуватого нахабства, сього... як би сказати... Ну, одним словом, приємно, коли бачиш людину на своїм місці.

— Чи надовго лише! — зітхнула пані. — Псується все се тут надзвичайно скоро. Просто не знаєш, звідки.

— В повітрі, в повітрі... в роді пошести, — сказав один з постояльників, весело засміявши ся... І, проходячи до своєї кімнати, він милостиво вщипнув Ганну за підборіддє...

А в бордінг-гавзі містера Борка сього вечора довго було гамірно. Не вважаючи на те, що у Дими зіпсула ся вдача, йому тепер було дуже соромно й жаль Матвія, він почував себе винуватим. Вибираючи ся на чужину, вони умовилися жити або пропадти разом. Голова — Дими; сила, руки й ноги — Матвія. Тепер ноги самі ходили по світі, тимчасом як голова плутала ся з чужими людьми. Совість у Дими прокинула ся, Дима кричав, Дима кляв Джона, себе і своїх приятелів і навіть штовхнув Падді, коли той поткнув ся до нього з якимсь жартом. Падді образився й викликав Диму на поєдинок. Дима спершу післав його к чорту, але Падді пустив йому трохи крові з носу, — тоді він і сам став тикати руками де-по падя... Чуючи, що й голові кепсько приходить ся без міцної руки товариша, він скопив стілець, став кричати, що йому начхати на всі приписи, і дуже понизив себе в погляді Падді. Вночі він скоплювався з ліжка і навіть плакав.

Але се, розуміється, не помогло. Приятель утонув у велетенськім місті, як голка на курнім битім шляху...

XVII.

Згодом, з причин, про які оповімо далі, Матвій Лозинський з Лозищ став на кілька днів найславнішим чоловіком міста Нью Йорка, і кождий ступінь його в сих днях просліджено дуже докладно. Перевдовсім бачили, як чоловік в чудній білій одежі йшов по 4 Avenue, потім він довго йшов пішки під помо-

стом повітряної дороги в напрямі до Бруклінського мосту. Здавало ся, його тягло туди, де люднійше й густійше. На розі Бродвея й якогось проулку він зайшов до пекарні й, показавши на величезний кусень білого хліба, простягнув руку з грішми на долоні. Він говорив щось продавцеви Німцеви і навіть, коли той віддавав решту, пильнував схопити його за руку й тягнув ся до неї губами. Німець вирвав руку й зайнявся іншими покупцями. Чоловік постояв, подивився на пекаря смутними очима, спробував ще раз говорити щось і вийшов на улицю.

Се була година виходу вечірніх газет. На невеличкім майданці, недалечко від величезного будинку газети "Tribune", дивний чоловік зачерпнув води з водограю й пив її з великою жадобою, не звертаючи уваги на те, що в бруднім водозборі двоє маленьких голодранців плавали й поринали за ні克ловими й мідяними грішми, що їм для забави кидали перехожі. Несчисленна зграя газетних хлопчиків, що чекали на вихід числа й тимчасом бавилися чим попало, поділили свою увагу між норцями й чудно вбраною людиною, яку вони засипали цілою хмарою дзвінких дотепів. Тимчасом через ту площа переходив газетний репортер-ілюстратор і нашвидку зарисував сю сцену в своїй книжці. Без сумніву, якби сей джентльмен міг передбачити будучину, він постарається зробити свій рисунок як найдокладнійше. Але, першевін дуже поспішав, і тому йому довелося кінчити нарис з памяти, а друге, його впровадила в блуд присутність хлопчиків-норців, котрих він зачислив до родини незнайомого чоловіка. Нарешті він не знав, до чого може приdatи ся його нарис, бо чудний незнайомий не міг нічого віповісти на найзвичайнійші питання.

— Your nation? (Якої ви нації?) спитав репортер, бажаючи овідати ся, якої Матвій нації.

— Як мені знайти містера Борка? — відповів той.

— Your name? (Ваше імя?)

— Він десь тут має заведене... Наш... могилівський Жид.

— How do you like this country? — Се значило,

що репортер бажав знати, як Матвієви сподобав ся сей край, — питанн€, котре, по спостереженням репортерів, повинні розуміти рішучо всі чужоземці...

Але незнайомий чоловік не відповів, а лише дивився на газетного пана з таким сумом, що тому стало ніяково. Він перестав розпитувати, підбадьорююче потріпав Матвія по плечі й сказав:

— Wery well! Се уже добре для вас, що ви сюди дістали ся: Америка — найкраща країна на світі, Нью Йорк — найкраще місто в Америцї. Ваші любі дітки стануть тут колись з часом освіченими людьми. Я мушу лише зауважити, що поліція не любить, щоб дітей купали в міських водозборах.

Потім, з "талантом, який відзначає олівець цього джентльмена", він прикрасив на рисунку свиту лозищанина кількома химерними визерунками, з його волосся, буйного, нестриженого й скуйовданого, зробив одну цілість — разом із смущевою шапкою і, вкінці, всю сю дивну зачіску, по раптовому й надто хапливому натхненню, перевязав тасьмою чи стрічкою. Ріст Матвія він ще збільшив на четверть аршина, а коло його ніг, у водозборі, умістив двох хлопят, подібних рисами до здогадуваного батька.

До всього цього він нашвидку додав надпис:

"Дикун купає своїх дітей у водозборі на Бродвею", і потім, засунувши книжку в кишеню й полишивши на будуче питанн€ про те, чи можна зробити якийсь ужиток із такого химерного сюжету, — він сквапливо пішов до редакції.

Саме в сїй хвилі вийшов вечірнїй додаток, і вся увага майданця й сумежних проулків звернула ся до невеличкого балкону, що висів над улицею, на мурі Tribune-building (дім газети "Трибуна"). На сей балкон виходили люди з пачками газет, брали у скучених долї хлопчаків, що загатили цілий проулок, іх марки, а в заміну кидали ім пачки газет. За кільканайцять хвилин все було скінчене. Сотки хлопчаків мчали на всі боки десятки тисяч примірників, і іх дзвінкі крики лунали звідси по цілім місті.

На площі зістав ся ліше лозищанин, та двоє обідранців, що виловлювали у водозборі останні мі-

дяки. Невдовзі туди-ж надійшов ще високий пан в цивільнім убранні, в сірім великім брилі, навзір шелому, і з короткою палицею в руці, в роді гетьманської булави, оздобленої кольоровим шнурком і китицями. Се був полісмен Гопкінс, особа добре відома цілому Нью Йорку. Полісмен Гопкінс, як оповідало ся в тих газетних замітках, з яких я довідався про сю частину моєї правдивої історії, був передтим досить умілим боксером і за нього йшли в значні заклади. Однаке в останніх роках йому довелося зазнати кілька більших змінливостей долі, звязаних з сим фахом, а одній товаришило навіть роздроблене носових хрящів, яке вимагало поважного курування. Се спонукало містера Гопкінса змінити заняття. Фізичні прикмети й пристрасть до сильних вражень вплинули на його вибір і він запропонував директори поліції свої послуги, яко поліцая. Само собою розуміється ся, що його послуги охоче прийняли, бо наступали досить бурливі часи: вчастіли ся страйки й віча безробітних ("котрі — як писала одна добромисляча газета — ся цвітуча країна завдячує злочинній агітації зависних чужоземців"), і все те відкривало нове поле природним, здібностям містера Гопкінса та його нахилу до фізичних вправ більше чи менше ризикованої натури. Важкий "клуб" з ясеню або дуба дає вдодачу рішучу перевагу полісменові над першим ліпшим боксером, і імя містера Гопкінса знову стало часто стрічати ся в хроніці газет. "Полісмен Гопкінс відомий з надуживання клубу", — писали про нього робітничі газети. За те інші з захопленнєм зазначили, що "клуб полісмена Гопкінса, як завжде, грав як на тарабані по головах анархістів"...

Доля схотіла, щоб шляхи знаменитого полісмена й бідолахи лозищанина стрінули ся двічі. Уперше се стало ся саме коло згаданого водограю. Містер Гопкінс проходив мимо, як завжде, велично й важно, граючи ся на ході своїм клобом, і його уважливий погляд спинив ся на дивовижній постаті невідомого чужоземця. "Не бачучи, однаке, законних причин до якогобудь особистого втручання" — так оповідав опісля Гопкінс газетним інтервюерам, — він постановив

лише підійти близче, щоб уважніше приглянути ся. Але тут незнайомий чоловік здивував його своїм незрозумілим поведінням: "знявши з голови свій дивний головний убір (либо нь з баранкового смушка), він зігнув свій стан так, що голова його опинила ся нарівні з поясом Гопкінса й, раптом схопивши одною рукою його руку, потяг ся до неї губами з невідомим наміром. Гопкінс не може сказати напевно, що незнайомий хотів укусити йому руку, але не може й заперечити цього".

Питання лишило ся не виясненим, бо в тій самій хвилі над поверхнею водозбору виринули нараз голови двох норців. Вони пірнули були при появі Гопкінса; а тепер виринули знову, сподіваючи ся, що він уже пішов далі. Се було вже очевидним порушенням приписів доброго ладу. Полісмен зараз же взяв обох хлопчаків за комір, підніс іх високо над землею й став струшувати неначе дві мокрі ганчірки. Вигляд у нього при тім був величний і грізний, і саме у тій хвилині через майдан перебігав давній хапливий репортер. Він спинив ся, швидко начеркнув коло попередньої постати лозищанина фігуру містера Гопкінса з двома дикунчатами в руках і додав підпис:

"Полісмен Гопкінс поясняє дикунови, що купання в міських водозборах незгідне з законами сеї країни".

Потім, запхнувши книжку до кишені, він кинувся з усіх ніг до вагону канатної дороги, аби встигнути на пожежу. В його голові вже миготів плян цілої замітки: "Відомо, що наше, найбільше в світі, місто принаджує до себе приходнів із найдальших сторін світа. Сими днями ми мали нагоду спостерігати, як один з сих дикунів"...

Вагон канатної дороги помчав талановитого пана разом з сим початком, а містер Гопкінс поставив хлопчаків на брук, дав їм по легенькому штовханцю, при підбадьорючім реготі перехожих, і потім повернув ся до незнайомого чоловіка. Дуже можливо, що містеру Гопкінсові вдало ся-б краще вияснити національність незнайомого, а так само й те, "як йому подобається сей край"... Може бути, навіть Матвій того самого вечора дістав ся-б в обійми Дими, який цілий день бігав

з Падді по місті, — коли-б... тимчасом, поки Гопкінс вовтузив ся з хлопятами, лозицанин не щез...

З усього поведення Гопкінса він зрозумів, що се поліцай і либо навіть не з останніх. А ся думка зараз потягла за собою іншу: Матвій згадав, що його пашпорт лишив ся в мешканню Борка... А що він не знав, що в сїй країні навіть не розуміють гаразд, що таке пашпорт, — то його аж мороз скопив поза шкурою. Спершу він подав ся трохи назад, а там — як у нас кажуть, — взяв ноги за пояс і пішов, не оглядаючи ся геть. З важкою думкою в голові, що ось він тепер, вдодачу до всього іншого, став у сїм краю безпашпортним волоцюгою, — Матвій змішав ся з густою юрбою на Бродвею.

XVII.

Тут ще раз лозицанина приголубила надія. Коли він йшов по людній улиці, хтось сіпнув його за рукав тихо й лагідно. Поруч із ним стояв Мурин і щось говорив йому, показуючи на стілець, котрий стояв тут же на хіднику. Чорне, полискуюче обличче, червоні губи, блискучі очі й кучеряве волоссе Негра видали ся Матвієви неначе знайомими. Він навіть подумав, — чи се не один із тих гультаїв, що чіплялися до нього на улиці в першім дні приїзду. Але що ж йому тепер робити? А може, він пізнав Матвія, а може, він знає Борка й Диму, може він бачив, що ті шукують його по цілім місті, й пропонує зачекати тут, а сам пішле когось по приятелів Матвія?

Дійсно, садовлячи Матвія на стілець, Мурин сказав щось свому хлопчині, і той нараз десь подівся. Очевидячки, побіг за Димою або Борком. Матвій радісно сів і кивнув Муринови головою. Обличче чорного чоловіка тепер йому дуже сподобалося: очі сумні й лагідні, уста добре. Правда, негарний і чорний, зате привітний і служкий. Він також кивнув Матвієви головою, присів коло його ніг і надував тимчасом почистити Матвієви чоботи. Матвій спершу опинав ся, а потім подумав, що всяки бувають звичаї на світі; чого доброго, щоб ще Мурин не образив ся. І він згодив ся завдоволити бажаннє

доброї людини, тим більше, що, дійсно, чоботи зовсім поруділи за дорогу. Негр все так само лагідно став терти ноги Матвія щітками, смарував чоботи ваксом, плював, хукав і знову тер. Хвилин за пять чоботи Матвія стали як дзеркало. Матвій кивнув головою і знову умостив ся на стільці як найвигіднійше, але Негр узяв його за рукав і показав великим пальцем на долоню. Матвій зрозумів, що Мурин просить "на горілку", підвів ся зі стільця й поліз до кишені.

— І варто, — сказав він голосно. — Правда, що варто. За таку прислугоу не знаю, чого би людина не віддала.

І він вийняв з кишені дві монети. Негр взяв лише одну.

— Бери ще, — сказав Матвій широ.

Негр похитав головою. "Одже який чесний народ", — подумав Матвій і хотів знову примостили ся на стільці, але тимчасом якись пан сів ранійше від нього, а хлопчина прибіг і приніс Муринови кухоль пива. Мурин став пити пиво, а хлопча взяло ся ваксувати чоботи Американцеви. Волоссе під шапкою в Матвія почало ставати до гори.

— А Дима, а Борк? — спітав він, звертаючи ся до старого Муріна.

Той повернув ся, подивив ся на Матвія, потім показав на його чоботи і сказав:

— Вел (добре)?

— Вел, — згадав Матвій поясненає Дими. — Се значить "дуже добре". А що-ж тут доброго? А, проклятий! Він каже, що добре вичистив мої чоботи. Йому лише цього й треба було...

— Собака ти, чорна собака, — гірко подумав він. — Чоловік на тебе покладав ся, як на приятеля, як на брата... як на рідного батька! Ти мені здавався небесним ангелом. А замісць усього — ти лише вичистив мої чоботи...

І бідолаха пішов собі далі. Чоботи його близали, як дзеркало, але на душі стало ще темнійше...

XIX.

Так вийшов він на беріг затоки. Круглий май-

данчик, на нім — невеличкий садок, а понад головами перехожих встє ся по стовпах дорога, по дорозі пробіг поїзд, зігнув ся понад самою затокою й побіг далі берегом, сховавши ся рогом сірого дому й кинувши на воду клубок чорного диму. Матвій сів на лавку й став дивити ся на затоку. Вода колисала ся, іскрила ся, блищала. Недалечко загудів парохід і відбіг від берега, навантажений народом. Очі Матвія побігли мимохіть за ним. Пароходець утікав просто до острова, що на нім стояла мідяна жінка. А рівночасно мимо острова тихо плив велетенський корабель, такий самий, як і той, що ним приїхали лозищане. Розгорнутий прапор лопотів від вітру і, здавало ся, стелів ся під ноги мідяної постаті, що тримала над ним свій смолоскип... Матвій дивив ся, як європейський корабель тихо розштовхує своїми грудьми хвилі, і на очі його просили ся сліззи... Як недавно ще він з такого самого корабля дивив ся на цю статую, поки на ній не погасли огні й проміннє сонця не почало золотити її голову... А Ганна тихо спала, схилившись ся на свій клунок.

Недалеко від цього місця стоїть круглий невисокий будинок, ніби цирк. Тепер сей будинок уже забтий, а колись ще недавно, тут діставали притулок емігранти з Європи, що приїздили на емігрантських пароходах. Як би Матвій знов про се, то напевне підійшов би ближче. А підійшовши міг би побачити, як із брами, весела й одягнена, виходила його сестра Ганна, попід руки з Осипом Лозинським. Осип убраний по панськи, так саме, як одяг ся й Дима, тільки що на Осипі все облягло ся й не стирчить, як на корові сідло. Вони вийшли й пішли вздовж берега, праворуч, до пристаней, сподіваючи ся, що, може, Матвій і Дима приїхали тим емігрантським кораблем, який шайно проплив по з "Свободу". А в тім самім часі Матвій підвів ся й пішов ліворуч, вздовж берега, за утікаючим поїздом.

Коло четвертої години чудного чоловіка бачили знову біля мосту. Щайно пройшов мостовий поїзд, льокомотива робила коловий поворіт, сходами линула ціла юрба Американців, що приїхали з того боку,

і вони звернули увагу на дивного чоловіка, який, стоїчи посеред сього людського потоку, кричав:

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

Але, певна річ, ніхто його не зрозумів. Як би так хто крикнув тепер серед великого американського міста, то, напевне, йому відгукнув ся-б хто-небудь з натовпу, бо в останніх роках корабель за кораблем привозять силу емігрантів з Росії: Поляків, духоборців, Жидів. Вони розходяться звідси по цілім побережу, пробують хлібопашити в колоніях, наймають ся за прикащиків, працюють на фабриках. Декому ведеться ся незле, дехто багатіє, інші уряджують ся при ріллі, і тоді за кілька років уже не пізнаєш жіздівських хлопців, що виростили на здорових фармерських робітників. Але багато людей терплять невдачу; тоді зубожілі й залякані, вони кидають ся знову до міст, чіпляючи ся за старе життя. Хто порозкладає на візочку поганенькі ножики й замочки, хто торгує з рук ріжним дрібязком, хто носить книжки з образками Нью Йорка, Ніагари, великої дороги, а хто на побігеньках бігає у своїх або приїжжих. Іде такий бідолаха з поганеньким крамом, часом з сірниками, аби тільки чимсь прикрити своє жебрацтво, бродить патлатий, обіданий і брудний, з померхлими й смутними очима, і по всьому відразу пізнаєш нашого Жида, тільки ще більше нещасного в чужім краю, де життя дорожче, а удача трапляється не кожній людині.

Але тоді іх було ще не так багато, і на лихоматвія йому не трапився ні один, коли він стояв посеред натовпу й кричав, як людина, що потопас. Американці спинилися, поглядали здивовано на химерного чоловіка і йшли собі далі... А коли знов до сього місця став наблизяти ся полісмен, то Лозинський уп'ять мершій пішов від нього і шез на мості...

За мостом він пішов все просто улицями Брукліна. Він сподівався, що за рікою скінчиться се прокляте місто й почнеться поле, але йому довелося йти години зо три, поки, нарешті, доми стали меншими, і поміж ними, на великій рідалі потяглися дерева.

Лозинський відітхнув певними грудьми й став жадливими очима шукати поля зі жовтим збіжем, або

луки з зеленою травою. Він обрахував, що, по нашому, тепер трава вже достигла для покосу, а збіже повинно наливати ся, й думав про себе:

— А! Підійду до першого, кого побачу, візьму косу з рук, махну раз і другий, так тут уже й без мови второпають, з якою людиною мають діло... Та й народ, що працює коло землі, повинен бути простійший, а пашпорта напевне не спитають на селі. Тільки коли, нарешті, кінець сьому проклятому місту?...

Тепер по боках шляху пішли вже скромні котеджі, на один або два поверхи, на деяких висіли скромні вивіски, як на наших крамницях, — на дверях і в вікнах. Сади стрічали ся вже частійше, доми все такі самі, брукований шлях лежав просто, неначе простилене на землі полотно, над яким з обох боків схилилися зелені дерева. Иноді на шляху бованів, як темна скринька, вагон, миготів у соняшних плямах, виростав і проносив ся мимо, а в долині зявляв ся інший... Часом здавало ся, що ось-ось се все скінчить ся, й відкриється далечінь, з битим шляхом, що біжить полями з одним рядом телеграфних стовпів, з самотним почтовим візком і з морем спілого збіжа по боках, до самого обрію. А там ясна річка, місток, невеличка лука — і привітно-шири сільські люди за працею...

Але замісць цього нараз ціла купа домів знову виступала з-за зелених дерев, і Матвій знову попадав неначе до нового міста; часом навіть зпоміж скромних котеджів знову здіймалися пишні доми на 6 і 7 поверхів, а за кілька хвилин знов невеличкі дімки й такий самий брук, немов се місто не може скінчити ся, немов воне заняло вже цілий світ...

І все тут було незнайоме, все не наше. Денеде в садах стояла дивовижна городина, щось вило ся на тичинах, звязаних дугами, — й, придививши ся, Матвій побачив грана винограду...

Нарешті, осторонь мигнув поміж гіллям шматок чорної, як оксамит, ріллі. Матвій мерщій кинув ся туди й став дивити ся зі шляху із-за дерев...

Але те, що він тут побачив, залило його серце кровю. Се був кусень плоского орного поля, десятин

коло 15, обгородженого не лісою, не тином, не воріннем, а залізним дротом, з колючками. На однім краю сього поля димів комин фабрики, закуреної чорної. На другім стояв локомобіль, — гарна й блискуча машина на колесах. Махове колесо швидке крутило ся тонесеньким, клопотливим й уривчатим струмочком. Тут-же, мірно хвилюючи ся, плив у повітрі руховий пас. Простеживши його очима, Матвій побачив, що від другого краю ріллі, неначе яка тварюка, сердито риючи землю, лізе залізна машина і гризе, й риє, й відгортає широку борозну чорноземлі.

Матвій перехрестив ся. Всяке диханіс хай хвалить Господа! Нашо-ж тепер може приdatи ся в сїй країні сільська людина, ось такий плугатирь як Матвій Лозинський, нашо потрібна розумна коняка, поважний віл, певна рука, вірне око, й меткість? І що-ж він робитиме в сїй стороні, де так оруть землю?

Кілька людей стежило за сею працею. Може, вони пробували машину, а може бути, обробляли ріллю, та проте ані один не був подібний до нашого хлібороба. Матвій пішов від них у інший бік, де крізь зелене листє блиснула вода...

Він жадібно нахилив ся до неї, але вода була солона. Се вже було узморє, — два-три вітрила бованіли між берегом і островом. А там, де острів кінчав ся, — понад пружкою води тягнув ся ледви видний димок пароходу. Матвій упав на землю, над берегом, на самім краю американської землі, і жадливими, запаленими, сухими очима дивив ся туди, де за морем лишило ся ціле його життє. — А димок пароходу поволеньки танув, танув і, нарешті, щез...

Тимчасом за островом зайшло сонце. Хвиля за хвилою стиха набігала на беріг, і піна їх все білійшла, а самі хвилі темнійшли. Матвієви здало ся, що він спить, що се уві сні хлюпошутъ ся сї дивовижні хвилі, гасне зоря, повний місяць, великий і задумливий, повис у вечірній імлі, лілійовій, прозорій і легкій... Хвилі все надбігали й плюскотіли, а на їх вершках, округлих і хибких, грали ся то біла піна, то переливи глибокого синього неба, то сріблясті відсвіти місяця, то, нарешті, червоні огні ліхтарів, що їх

якийсь чоловік, сновигаючи по воді в легкім човні, засвічував навіщось в ріжних місцях, над морем...

Потім, знову неначе уві сні, почулися голоси, крики, дзвінкий регіт. Кілька мужчин, жінок і дівчат, у химерних убраних, з голими по коліна ногами й руками, вискочили з невеличких деревляних будок, виставлених на березі, і, схопивши за руки, кинулися з реготом на зустріч хвилям, розплескуючи воду, що близкала у них зпід ніг важкими краплями, неначе розтоплене золото. Ще сильнійше заколисалися хибкі гребені хвиль, ще швидче заскакали у воді огні, мішаючися з барвними клаптиками неба й місяця, а човни попід ліхтарнями — чорні, неначе з самого вугілля — затріпалися й застрибали на вершках...

Матвієви все здавалося, що він спить або маячити. Чуже небо; незнайома краса чужої природи, чужі, незрезумілі веселощі, чужий захід сонця й чуже море — все те знесилувало його стомлену душу...

— Господи, Ісусе, Свята Діво...

— Всяке диханіє... Помилуй мене грішного.

Поволеньки бурмотінне дивної людини стихало.

Матвій дійсно спав, лежучи горілиць край берега...

XX.

Прокинувся він раптом, неначе хто штовхнув його в бік, підскочив і, не здаючи собі справи, куди й пошо, пішов знову шляхом. Море зовсім погасло, на березі нікого не було, шлях також був порожній. Котеджі спали, освітлювані згори місяцем, і спали також високі незнайомі дерева з рясним, важким зеленим листем; спало недооране квадратове поле, загорожене дротом; спав простий шлях, біліючи й искрячи ся блідою смужкою...

Почувався дзвін. Вагон виринув на світло з тіни дерев і, здрігаючи ся, подзвонюючи, гудячи, як нічний жук, пробіг мимо. Матвій подивився йому вслід. Коней не було, не було й комину, ні диму, ні пари. Лише нагорі похилений взад, немов дотикальце сього дивного соторіння зі скла, заліза й дерева, — стирчав залізний стовбур, наприкінці грубший. Він наче хапався вгорі за тонкий дріт, ледві видний

в темнім повітрі, і кожного разу, як йому стрічав ся вузол, на його горішнім кінці спалахала яскрава, синювати іскра...

Вагон зменшав ся, стихло його гудливе дзвеніння, і іскри бліднули й погасали в далечині, а з тіни вже надходив інший, також гудячи та дзвонячи.

Се, мабуть, був уже останній і йшов майже порожній. Заспаний кондуктор, побачивши самотну постать на дорозі, подзвонив: вагон затремтів, залипів на шинах і зменьшив хід. Кондуктор нахилив ся, взяв Лозинського під лікоть і посадив на лавку. Лозинський подав монету, почув ся металічний дзвінок лічильника, і вагон знову покотив ся, а мимо нього втікали назад котеджі, сади, проулки, улиці. Спершу все те спало чи засипало. Потім неначе прокидалося, грюкотіло, гомоніло, світило ся. На небі розливала ся заграва. Замиготіли вікна, йдучи що раз вище до неба.

— Брідж (міст), сказав кондуктор. Матвій вийшов, жаліючи, що не можна їхати таким чином вічно. Перед ним знову роззявило пащу, наче печера, устє Бруклінського мосту. Вгорі, пихкаючи, знов завернув паровіз і підхопив поїзд. Ліворуч вкочували ся вагони канатної дороги, праворуч вибігали інші, а поруч їздили фургони і йшли рідкі пішоходці...

Дійшовши де середини мосту, Матвій спинив ся. У вухах в нього шуміло, в голові щось переверталося. Мимо бігли поїзди, вагони, коляси, міст гудів, і страшно було слухати тонкі гудки пароходів, які долітали здолу — так здавали ся вони далеко й глибоко, в якісь безодні, переповнені рухливими огниками... А до неба здіймали ся два велетенські просвіти, з яких спускали ся, канати невиданої грубости. Ціла сітка залізних штаб, що видали ся Матвієви з корабля таким гарним павутиннем, тягда ся від канатів, підтримуючи міст в повітрі. Крізь них ледві можна було побачити ріку, що зливала ся із затокою в суцільне сріблясте сяйво, в якім потопали і з якого знову визирали огні пароходів. І далі тисячі огнів, як зорі, висіли над водою, йдучи геть у далечіні, туди, де нові огні світили ся в НьюДжерзи. І серед цілого того моря огню, здалека, гострі очі Матвія ледві до-

бачили круглу огненну діядему й смолоскип свободи. Йому здавало ся, що він бачить в синявому свіtlі й голову мідяної жінки, й піднесену руку. Але се світило ся вже слабше, ледві-ледві блимаючи, як недавні дні з мріями про щасливу долю в чужім краю...

В чорній озії просвіту, наче в норі, світило ся віконце мостового сторожа, і сам він, як мізерний світляк, виліз із сеї нори, з ліхтарем. Він відразу побачив на мості чужинця, а се завжде подобається Американцеви. Сторож поклепав Матвія по плечі і сказав кілька похвальних слів.

— Чи неможна у тебе переночувати? — спитав Матвій стомленим голосом.

— О, вел! — відповів той по свому і став пояснювати Матвієви, що Америка більша від усього іншого світу, — се відомо. Нью Йорк — найбільше місто Америки, а сей міст — найбільший у Нью Йорку. З сього Матвій, як би rozумів слова сторожа, міг би вивести, чого варті інші місточки в порівнанні з сим.

Потім сторож поглянув у вічі дивної людини, відчитав там тугу замісць здивовання і думки його полинули в іншім напрямі... Розуміється ся, коли вже людині житте немиле, то відай принадно кинути ся з найбільшого мосту в світі, але перше, се важко: не перелізеш крізь отсю тканину дротів і канатів, а друге, міст збудовано зовсім не на те. Все те сторож заявив Матвієви, а потім досить рішучо повернув його і став проводити, підштовхуючи ззаду.. А втім, дивна людина йшла покірно, як заведена машина, туди, де над містом стояла заграва й, немов вінець, плавало в повітрі кільце електричних огнів над будинком газетного дому...

За мостом Матвій вже без запрошення кондуктора вліз до вагону, на котрім стояла напись: Central Park. Спокійне сидження й рівний біг вагону вабили мимохіть безпритульного чоловіка, а куди іхати, йому було тіпер байдужісінько. Аби тільки іхати, чим даліше, тим краще, не думаючи ні про що, даючи відпочинок стомленим ногам, поки дрімота злітає разом з одноманітною, стуканиною коліс...

Йому було дуже неприємно, коли стукіт нараз стих, і перед ним став кондуктор і взяв його за ру-

кав. Він знову вийняв гроші, але кондуктор сказав — No, — й показав рукою, ще треба забирати ся.

Матвій вийшов, а порожній вагон якось радісно покотив ся по кругу. Кондуктор гасив на ході огні, вікна вагону неначе зажмурювали ся, і незабаром Матвій побачив, як він вкотив ся в двір стації й став під наметом, де, вкриті тінню, відпочивали інші такі самі вагони...

Тут було досить спокійно. Місяць став зовсім малесеньким, і синя ніч була досить темна, хоч на небі ясніли зорі, і велика, ще не забудована площа коло Центрального Парку неясно біліла під сріблястим проміннєм... Далекі domi чергували ся з пустирями й парканами, і лише в однім місці якась горда людина виставила дім на яких шістьнайцять поверхів, що здіймав ся чорною озією, цілий ще в руштованнях. Ся вавилонська вежа виразно вирисовувала ся на заграві освітленого міста...

До уха Матвія доніс ся шум дерев. Ліс завжде тягне до себе безхатнього волоцюга, а Матвій Лозинський почував себе справжнім волоцюгою.

Тому він хутко повернув ся й пішов до парку. Коли-б то дивив ся на нього в ту хвилину з площи, то мігби бачити, як біла одіж його то губить ся в тіні дерев, то знову мигтить в місячнім світлі.

Він ішов так кілька хвилин і нараз спинив ся. Перед ним здіймала ся в гущавині величезна клітка з тонкого дроту, що як покришка накривала дерево. На гілках і перечках сиділи й спокійно дрімали птахи, неначе якісь сірі грудки. Коли Матвій підійшов біжче, великий шуляк підвів голову, блимнув очима й ліниво роспростав крила. Потім знову примостиив ся й втягнув голову між плечі.

Матвій відійшов, боячи ся, щоби птахи не підняли шамотні. Він ступав тихенько й оправив ся, шукаючи собі притулку. Невдовзі перед ним забілло подовгасте забудоване. Половина його була темна, і Матвієви видало ся, що се якась повітка, де можна зібрati ся й заснути до рана. Але, наблизивши ся, він знову побачив залізні ґрати, від котрих відскочив з жахом. Споза них блиснули на нього огнем чиєсь очі. Великий сірий вовк стояв над сплячою вовчицею

Й пильно стежив за підозрілою людиною в білій одязі, яка бродить не знати пощо вночі довкола звірячого житла.

В тій хвилині звідкись з тіни людський голос сказав щось по англійськи прикро й сердито. Матвієви сей вигук видає ся гіршим, ніж гарчаннє лісного звіря. Він здрігнув ся й полохливо пішов знову до узлісся. Тут він спинив ся й погрозив кулаком. Кому? Невідомо, але людина без язика відчувала, що і в ній прокидається щось вовче...

XXI.

Легкий дзюркіт води потягнув його далі. Се дзюрив до водозбору нещільно замкнений водограй. Бода слезила ся догори, неначе сонна, і, то здімуючи ся, то падаючи зовсім низько, струмочок дзвенів і плюскотів. Матвій схилив ся до водозбору і став жадливо пити. Потім зняв шапку й перехрестив ся, рішивши ся лягти тут в кущах. Здалека в тиші ночі до нього долетів гудок... Йому здав ся він звуком з якогось іншого світу. Він сам колись також приплів на пароході... Може бути, се ще такий самий пароход зі старої Європи, на котрім люде приїхали шукати в сій Америці своєї долі, — і тепер дивлять ся на величезну постать з піднесеною рукою, в якій мало не під хмарами світить ся смолоскип... Лише тепер лозищанинови здавало ся, що вона освітлює вхід до величезного гробу.

Знявши шапку й дивлячи ся на зорянє небо, він із журбою став молити ся готовими словами вечірніх молитв. Небо тихо горіло своїми огнями у безодній синяві й здавало ся йому чужим і далеким. Він зітхнув, обережно поклав коло себе окрасець хліба, з котрим все не розлучав ся, — і ліг в кущах. Все стихло, все погасло, все заснуло на площі, коло звіринця і в парку. Тільки плюскотів струмочок води, та кричала десь в клітці нічна пташина, та в кущах ворушило ся щось біле, й часом чоловік бурмотів крізь сон щось сумне й сердите, може бути, молитву, або жалі, або проклони.

Ніч далі тихо бігла понад землею. Попливли

у високім небі білі хмари, цілком подібні до наших. Місяць зайшов за дерева; повіяло прохолодою й не-наче розвиднювало ся. Від землі тягнуло вохкістю...

Тут з Матвієм стала ся невеличка пригода, котрої він не забув за ціле своє дальнє життє, і хоча він не міг вважати себе за винуватця, але все-ж вона каміннем лежала на його сумлінню.

Він починав дрімати, коли нараз розхилили ся кущі, і якийсь чоловік спинив ся над ним, заглядаючи до його нічного притулку.

Доба була сіра, присмеркувата. Матвій недобре бачив обличче незнайомого. Та опісля пригадувало ся йому, що обличче було бліде, а великі очі дивили ся з сумом і стражданнєм...

Очевидячки, се був також нічний волоцюга, якийсь бідолаха, котрому видко не пощастило того дня, а може не вело ся вже чимало днів і тепер у нього не було кількох центів, щоб заплатити за нічліг. Можливо, що се був також чоловік без язика, який-небудь сіромаха-Італієць, один з тих, що йдуть сюди цілими отарами зі свого благословленного краю, ~~вбогі~~, темні, як і наші, і з такою самою тугою за покинутою батьківщиною, за рідними зліднями під гідним небом... Один з безробітних, викинутих сим величезним потоком, що лише на коротку частину затих там в тій стороні, де здіймали ся сі камяні вавилонські вежі і тихо догоряла заграва огнів, немов і вона засипляла перед світанком. Може й сього чоловіка гризла туга; може його вже не тримали ноги; може його серце сповнив сум самотності; може його просто мучив голод, і він радий був би шматку хліба, яким міг би з ним поділити ся Лозинський. Може й він міг би вказати лозищанинови якийсь вихід...

Може бути... Мало що може бути! Може бути, сих двоє людей знайшли б один в однім братів до кінця свого життя, як би вони обміняли ся кількома братерськими словами в сю теплу, похмуру, тиху сумну ніч на чужині...

Але чоловік без язика ворухнув ся на землі так, як недавно ворухнув ся йому назустріч вовк у своїй клітці. Він подумав, що се той, чий голос такий прикий і ворожий він чув недавно. А коли і не той са-

мий, то може садовий сторож, який прожене його звідсіль.

Він підвів голову з ворожнечею в душі, і четверо людських очей стрінулися з виразом недовір'я і переляку...

Джермен? — спитав незнайомий чоловік глухим голосом... — Френч? Тедеско? Італіяно?... (Німець? Француз? Італієць?).

Чого тобі треба? — відповів Матвій. — Невже тут не даси людині хвилинки спокою?...

Вони ще обмінялися кількома реченнями. Голоси обох з учали сердито й ворожо...

Незнайомий тихо випустив галузку, кущі зсунулися до купи, і він щез.

Він щез, і кроки його стали стихати... Матвій хутко підвівся на лікті з якимсь жахом. "Пішов, — подумав він. — А що ж буде далі"... І йому скотілося вернутися людину. Але потім він подумав, що вернути її можна, та й нема пощо. Однаково — не зрозуміє ні слова.

Він слухав, як кроки стихали, потім стихли, і лише дерева шось шепотіли перед світанком у згустілій темряві... Потім від моря насунула ся імлиста хмара й почав накрапати тихий дощ, недовгий і теплий, покривши цілий парк лопотом крапель по листю.

Спочатку сей лопіт чули дві людини в Центральнім Парку, а потім лише одна...

Другу вранці світова зоря застала повислою на однім з дерев, що шепотіли вночі, з страшним, посинілим обличчем і застиглими шкляними очима.

Се був той невідомий, що підходив до кущів, зазираючи на лозишанина, який там лежав. Чоловік без язика побачив його перший, підвівши ся з землі від холоду, від вохкості, від туги, яка гнала його з місця. Він спинив ся перед ним, постояв як вкопаний, мимоволі перехрестив ся і прудко побіг стежкою, з пополотнілим обличчем, з переляканими, несамовитими очима... Може йому було жаль, а може також... він бояв ся попасті за свідка... Шо він скаже, він, людина без язика, без пашпорта, суддям сеї проклятої країни?...

В сій хвилині побачив його сторож, що, позіха-

ючи, потягав ся в свої будці. Він подивився на чудне убрання велетенського чоловіка, згадав, що ніби бачив його вночі коло вовчої клітки, і потім зі здивуванням розглядав велетенські сліди велетенських чобіт лозищанина на вохкій пісковатій доріжці...

XXII.

Сього саме ранку безробітні міста Нью Йорку ухвалили урядити віче. Годину призначили ранню, так, аби похід звернув увагу всіх, хто сам поспішає на працю, в кабінет, на фабрики й до майстерень.

Про майбутнє віче вже цілий тиждень писалося в газетах, подаючи, його програму й назвища провідників. Передбачувано, що юрба може “вийти з порядку”, інтервюовано директора поліції і провідників робітничого руху. Газети биржовиків і Тамані-гола вдаряли на “агітаторів”, запевняючи, що тільки чужоземці та ще лінлюхи й пяниці залишаться без праці у сій вільній країні. Робітничі газети збивали се, але зногоу з самого боку накликували до гідності, ладу й постановлення законів, “Не давайте ворогам приводу обвинувачувати вас в некультурності”, — писали відомі провідники робітничого руху.

Газета “Sun”, одна з найбільш поширених часописів, обіцяла найдокладніший опис віча в різних ступнях його розвитку, для чого кожної півгодини мав появляти ся осібний додаток. Тому рано вранці післано одного з репортерів, щоби дав замітку: “Центральний Парк перед початком віча”.

Іому дуже пощастило. Передовсім, оббігаючи всі закутки парку, він надібав Матвія й зараз же прицілився в нього своїм фотографічним апаратом. І хоч Матвій швидко втік від нього, але репортер устиг зробити моментальну знимку, до якої думав додати підпис: “Перший з безробітних, що прийшов на віче”. Він уявляв собі, як підхоплять сю постать газети, ворожі до робітничого руху: “Першим зявився якийсь дикун в чудернацькім уборі. Наш край істнє не для таких пройдисвітів”...

Потім зірке око репортера дogleділо в гущині вішальника. Треба віддати справедливість сьому га-

зетному джентльменови: першою його думкою було, — що може бідолаха ще живий. Тому, підбігши до трупа, він витяг з кишени свій ножик, щоб перетяти мотузок. Але помацавши застиглу руку, — спокійно, відійшов на кілька кроків і, вибравши становище, — начеркав нарис до альбому... Се мусіло також зробити враженнє, — хоча вже з іншого боку Се підхоплять робітничі газети... "Людина яка заявилася на віче ще вчасніше... Ще одна жертва нужди в найбагатшій країні світа"... В кождім разі замітка виклике загальну увагу, сензацію, і редакція буде задоволена.

Дійсно, і замітка і рисунок мертвого тіла заявилися в газеті швидче, ніж про пригоду довідала ся поліція. Через дивне небальство ("що, правда, може трапити ся навіть з найліпшою поліцією" — писали згодом деякі газети) — юрба вже стала збирати ся і також помітила трупа, а поліція все ще не знала про пригоду...

Матвій Лозинський, котрий, розуміється ся, нічого не читав про віче, побачив, що до парку з ріжних боків плине народ. По площі, з улиць і проулків ішли купами якісь люди в куртках, правда, досить потертих, в сурдутах, правда, досить засмальцюваних, в брилях, правда, досить помятих, в прасованих, правда, досить брудних сорочках. Загальний вигляд сеї юрби, зморені, іноді бородаті обличча якось заспокоювали Лозинського. Він відчував щось ніби споріднене й приязне. Всі вони сходили ся до водограю, потім довідали ся про самогубство й, немов мурашки, товпилися довкола цього місця, похмурі, люті, засмучені.

Лозинський тепер сміливіше вийшов на майданчик, коло котрого поставали гуртом смагляві й густоволосі люди, ще більш обдерти, ніж інші. Очі в них були, як сливи, обличча смугляві, часом гостроверхі брилі з широкими крисами, а мова дзвеніла як музика — легко й милозвучно. Се були Італійці. Вони нагадали Матвієви Словаків, що заходили до Лозиць із Карпат, і він довірливо спробував розмовити ся з ними. Але й тут його ніхто не зрозумів. Італійці лініво повертали до нього голови; один наблизив ся,

помацав його білу свиту і зі здивованнем ляснув язиком. Потім він з задоволенiem обмацав мясні його рук і сказав щось товаришам, які висловили свою похвалу голосними криками... Але більше нічого від них Матвій не добив ся... Він помітив лише, що очі у них блищають, як огонь, а у інших, під куртками коло поясів, висять невеличкі ножі.

Незабаром юрба залляла вже цілий майданчик. Над нею стояла дрібна курява, що ніби туманом оповіила всі дерева й суцільний гомін носив ся над людськими головами... Біля дерева, на котрім висів чоловік, почав ся рух.

Суворі й поважні, туди пройшли полісмени в своїх сірих брилях. З них сміяли ся, іх закидували ворожими криками й дотинками, показуючи число газети, але вони не звертали на се уваги. Тільки коло самого дерева стала ся якась замотанина, — сірі шеломи якось чудно товкли ся поміж чорних, рудих і сорокатих бриликів, потім здіймали ся в гору й спускали ся деревляні палиці й щось метушило ся й шарпало ся. Потім мертвє тіло хитнуло ся, голова мерця нараз виступила з тіни на ясну пляму, потім похилила ся, а тіло, ніби само собою, тихо спустило ся урівні з юрбою.

Матвій зняв шапку й перехрестив ся. А тимчасом з другого боку, від майданчику, почули ся раптом звуки музики. Повернувшись туди голову, лозищанин побачив, що з проулку, по тamtім боші майдану, коло великої будови, викотив ся клубок золотастої і яви й покотив ся в напрямі до парку. Неначе гнали отару, або йшло численне військо. А з хмари несли ся звуки музики, то стихаючи, — і тоді чув ся якби сам лише гучний тупіт тисячі ніг, то нараз вириваючи ся наперед вереском клярнетів і мідяних труб стукотом бубнів і брязкотом кітлів. Попереду бігли двома рядами уличники, і високий тамбор-мажор ступав, вимахуючи до такту великим берлом. За ним посувалися музики, з роздутими й червоними лицями, в шеломах з піррем, у барвистих мундурах, з величезними еполетами на плечах, прикрашені вишивками й всякими оздобами до тої міри, що, здається ся, не зосталося на них ані клаптя, який не був би розяз-

цькований, обвішаний якимись тальонами або брозументами.

Матвій гадав, що далі він побачить відділ війська. Але, коли курява стала близчою й прозорійшою, він побачив, що за музикою йдуть спершу рядами, а потім, як попало, в неладі — все такі самі маринарки, такі самі помяті брилі, такі самі запорошені й вицвілі постаті. А на чолі цілої сорокатої юрби, високо понад її головами, пливе й гойдається прapor, примощений на високій плятформі на колесах. Довкола прaporу, немов сторожа, який десяток людей виступав разом з юрбою...

Брязкаючи, стукаючи, гойдаючи ся, під яскраві звуки маршу, під несамовиті крики й свист зібраного вже народу, прapor наблизив ся до водограю й став. Згортки його хитнули ся і впали, тільки стрічки ворушили ся від вітру, та иноді полотнище лопотіло, і на нім немов дзюріли золоті букви...

Тоді в натовпі счинив ся правдивий гармідер. Одні кликали новоприбулих до дерева, де недавно висів самогубець, інші хотіли зостати ся на заздалегідь призначенім місці. Прapor знов хитнув ся, плятформа поплила за натовпом, але скоро вернула ся назад, відбита щільно збитим коло дерева відділом поліції.

Коли куряву, збиту сею замотаниною, пронесло далі, до плоші, прapor знову стояв непорушно, а під прaporом станув чоловік, без шапки, з довгим, відкинутим назад волоссем і чорними блискучими очима людини з півдня. Він був невеличкий на зріст, але здіймав ся понад усім натовпом на своїй плятформі, у нього був дивний голос, який зразу покрив гомін юрби. Се був містер Чарльз Гомперс, славетний промовець робітничої спілки.

Юрба ціла стихла, коли, простягнувши руку до дерева, де ще недавно висів самогубець, він сказав неголосно, але з якоюсь особливою вроочистою виразністю:

— Передовсім віддаймо пошану одному з наших товаришів, котрий ще сеї ночі знеміг ся в тяжкій боротьбі.

Над кількотисячною юрбою наче вітер проніс ся, і нечисленні брилі нараз замиготіли в повітрі. Голови відкрили ся... Згортки прапору сіпнули ся й заплюскотіли серед гробової тиші сумно й глухо. Тоді Гомперс почав опять свою промову.

В грудях у Матвія щось здрігнуло ся. Він зрозумів, що сей чоловік говорить про нього, про того, хто ходив сеї ночі по парку, нещасний і безпритульний, як і він, Лозинський, як і всі ті люди зі змореними обличчами. Про того, кого, як і їх усіх, викинуло сюди се немилосердне місто, про того, хто недавно питав ся у нього про щось глухим голосом... Про того, хто блукав тут з своєю глибокою тugoю і кого тепер уже нема на сім світі.

Чути було, як вітер тихо шелестить листем, чути було, як иноді струснеть ся й глухо вдарить в повітрі своїми згортками величезне полотнище прапору... А промова чоловіка, що стояв вище всіх з відкритою головою, текла далі, плавка, сердечна й сумна...

Потім він обернув ся й простяг руку до міста, з гнівом і погрозою.

І в юрбі наче щось вдарило разом у всі серця, — повстав нараз рух. Всі очі звернули ся туди-ж, а Італійці ставали навспинячки, стискаючи свої брудні, засмалені кулаки, випростовуючи свої жилаві руки.

А місто, оповите тонкою імлою власних випарів, стояло спокійне, немов тихо дихаючи й живучи далі своїм звичайним життєм, якого нічим неможна порушити. По плоші тягли ся й гуркотіли вагони, пихкав десь в тунелі швидкий поїзд... Вітер ніс понад площею цілу хмару пороху. Хмаря ся, неначе стрічка, пронизана сонцем, — зависла в половині величезного недобудованого дому, що нагадував собою вавилонську вежу. Вгорі поміж риштуваннem і помостом ворушили ся, як мурашки, заняті будовою робітники, а знизу безперестанку здіймали ся величезні тягари... Здіймали ся, щезали в хмарі куряви і знову плили зверху, тимчасом як долі велітенські підваги тихо обертали ся в своїх підставах, підхоплюючи все нові платформи з брилами цегол і граніту...

І на все те світило яскраве сонце веселого ясного дня.

В грудях лозищанина здіймало ся щось незнайоме, недізнане, могутнє. В перший раз на американській землі він стояв в юрбі людей, почуваннє яких було йому зрозуміле, було рівночасно і його власним почуваннєм. Се подобало ся йому, се його якось дивно лоскотало, се його підбивало до чогось.

Йому захотіло ся ще більшого, йому захотіло ся, щоб і його побачили, щоб довідали ся й про те, що стало ся з ним, щоб усі люди зрозуміли, що він іх розуміє, щоб вони виявили йому спочуттє, яке він має тепер до них. Йому бажало ся ще чогось надзвичайного, упійливого; йому здавало ся, що раз щось станеть ся, від чого покращає всім і йому, лозищанинови, який загубив ся, наче голка, в чужім краю. Він не знав, куди він хоче йти, що хоче робити; він забув, що він без язика й без пашпорту, що він воночюга в сїй країні. Він усе забув і, сподіваючи ся чогось, протискав ся наперід, спянілій після самотності свідомістю своєї лучности з сею нечисленною масою, в якімсь спільнім почуттю, що хвилювало тут як море в стрімких берегах. Він якось лагідно усміхав ся говорив щось стиха, але швидко, і все проштовхував ся наперед, туди, де під прапором стояв чоловік, який так добре розумів усі почуття, так уміло ворушив іх своїм глибоким, переймаючим голосом.

XXIII.

Зовсім невідомо, що зробив би Матвій Лозинський, як би йому пощастило наблизити ся до самої платформи, і чим би він виявив промовцеви, містеру Гомперсови почуття, які його хвилювали. В тій місцевості, звідки він був родом, люди, що носять сірі свити, звичайно виявляють свою любов і пошану до людей в сурдугах — низьким, майже до землі, поклоном і цілуваннєм руки. Дуже можливо, що містер Гомперс відобрав би сей вияв подиву для свого ораторського мистецтва, якби нещасний випадок не повернув цілої сеї справи інакше, а саме так, що скорше від предсідателя робітничих спілок і майстерного громовця, містера Гомперса, на шляху лозищанина опинив ся містер Голкінс, колишній боксер і полісмен.

Містер Гопкінс, подібно до інших людей в сірих шеломах і з клобами в руках, — стояв нерухомо, як статуя, і не зворушуваний розуміється красномовністю містера Гомперса. Нью Йорська поліція чудесно знала цього славетного джентльмена і вплив його красномовності оцінювала зі свого погляду. Вона знала, що містер Гомперс — людина дуже зручна і ніколи в своїх промовах не “вийде з порядку”. Але за те — такий був звичайний вплив його слова, — слухачі виходили з порядку занадто часто. Найпаче безробітні завжде мають до цього нахил, а сьогодні вдодачу від того проклятого дерева, що на нім поліція прогавила бідолашного вішальника і дозволила йому надто довго висіти “поза всяким порядком”, віяло на натовп чимсь особливим. Тимчасом давно вже не було такого велелюдного віча, ѹ кожному полісменові в разі колотнечі довело ся-б ставати одному проти сотні робітників.

В таких випадках поліція пильно вважає, особливо на чужоземців. Доки все в порядку, — а в порядку все, поки справа обмежується на словах хоча-б і найстрашніших, та рухах, хоча-б і дуже драматичних, — доти полісмени стоять в своїх сірих брилях, дозволяючи собі часом навіть на прояви похвали в надто вдачних місцях промови. Та скоро в якісь частині натовпу зявиться змагання перейти до чину й “вийти з порядку” — поліція зараз же займає корисне становище нападаючої сторони. І кlobи пускають ся в рух швидко, рішучо, з приголомшуючою несподіванкою. І юрба часом тисяч у двайцять відступає перед соткою або двома палиць, при чому задні втікають, захищаючи, на всякий випадок, голови руками...

Матвій Лозинський, розуміється, не знав ще, на своє лихо, місцевих звичаїв. Він тільки йшов уперед з відкритим, ширим серцем, з якими словами на устах, з надією в душі. І коли до нього нараз повернувся високий пан у сірім брилі, коли він побачив, що се знову вчорашній поліцайник, він вилив на нього все те почутте, що його тепер переповняло: почутте урази й кривди, безпорадності й надії на чиєсь допомогу. Одним словом, він нахилився і хотів спіймати руку містера Гопкінса своїми губами.

Містер Гопкінс відскочив крок назад і — клобуснув у повітрі... В юрбі різко розітнув ся перший удар...

Лозищанин раптом підвів ся, як розлютований редмідь... По його обличчі текла кров, шапка впала, очі стали дикі. Він був страшнійший, ніж той раз в кімнаті Борка. Тільки тепер не було вже людської сили, що була би в стані стримати його. Несподівана образа й біль переповнили чашу терпіння в душі великого, дужого й лагідного чоловіка. В сім ударі для нього нараз згромадило ся все те, що він пережив, переніс, перетерпів за сей час, уся ненависть і гнів волоцюги, якого нарешті зацькували й загнали, як дикого звіря,

Невідомо, чи знов містер Гопкінс індійський удар, як Падді; у всякім разі і він не встиг ужити його в свій час. Перед ним піднесло ся щось величезне й дике, піднесло ся, навалило ся — і полісмен Гопкінс упав на землю, серед натовпу, що ввесь вже хвилював ся й кипів... За Гопкінсом пішов його найближчий товариш, а за кілька секунд велетенський чоловік, в невиданім убраниню, патлатий і лютий, сам один повалив найближчу лаву поліцайв міста Нью Йорка... За ним, з голосними криками й палаючими очима перші кинули ся Італійці. Американці зоставалися коло прапору, де містер Гомперс даремне надсаджував ся, закликаючи до порядку й рівночасно показуючи на один із надписів: "порядок, гідність, дисципліна!"

За хвилину вся поліція була стоптана, і юрба ринула на майдан...

Була одна хвилина, коли, здавало ся, місто здрігнуло ся під впливом і враженнем того, що повстало коло Центрального парку... Вагони, що відіїздили, захвалили ся, а ті, що надходили до майдану, спинилися в нерішучості, підваги перестали крутити ся, і люди на булові перестали повзати взад і вперед... Робітники дивилися з зашкавленнем і співчуттям на юрбу, яка прогнала поліцію й готова була кинути ся поза майдан на найближчі будинки й улиці.

Та проте се була лише хвилина. Майдан був у власти юрби, але вона зовсім не знала, що їй треба з сим майданом. Тимчасом більшість лишила

ся коло прапора і поволі голова натовпу, що, неначе гадюка, посунула ся була в напрямі до міста, — знову стягла ся до тулуба. Потім, по короткій розвазі, — провідники рішили, що віче зірвано, і, склавши національну резолюцію з протестом проти поводження і вчинків поліції, вони рушили назад. Напереді, наче нічого не стало ся, знову стала наймлена оркестра і хмара куряви зновупокотила ся разом з музикою по майдані. А за нею збитою лавою йшли вичуялі поліцай, підбадьоруючи вимахуючи клобами й заохочуючи відсталих.

За півгодини парк спустів; підваги знову закрутіли ся в своїх підставах, робітники знову засювигали мало не під хмарами на будові, знову одномірно перебігали вагони, і люде, що ними переїздили, тільки з газет довідали ся про те, що було перед півгодиною на сім місці. Лише сторожа блукала коло водограю, хитаючи головами й лаючи ся за поточені травники...

XXIV.

Кілька днів газети міста Нью Йорку, завдяки лозищанинови Матвієви, працювали дуже жваво. Друкарські машини зробили на його честь сотки тисяч зайніх поворотів, сотки репортерів снували за відомостями про нього по цілім місті, а на майданчиках, перед величезними будинками газет "World", "Tribune", "Sun", "Herald", — товпили ся зайні сотки газетних хлопчаків. На однім із сих будинків, Дима, котрий все ще ганяв по місті в надії здібати ся з товаришем, побачив екран, на якім висіло оголошення:

ДИКУН У НЮ ЙОРКУ.
Пригода на вічу безробітних. Кафр, Патагонець, чи
Славянин?
Сильніший ніж полісмен Гопкінс.

ПОСТРАХ ЦІВІЛІЗАЦІЇ.
Образа законів сеї країни!
Ми дамо портрет дикуна, котрий вбив полісмена
Гопкінса.
За яку годину аркуші вже літали в юрбу хлоп-

чаків, які зараз розбігли ся в усіх напрямах. Хлопята перебігали попід ногами коней, плигали на ході до вагонів електричної дороги, за півгодини були вже наприкінці підземної дороги і на передмістях Брукліна, — і всюди лунали їх дзвінкі крики:

“Дикун у Нью Йорку!... Портрет дикуна на вічу безробітних!.. Образа законів сеї країни!”...

Газетний джентльмен, що начеркав учора химерний образ дикуна, при купанню своєї родини в міськім водозборі, не припускав, що його рисунок так скоро знадобить ся. Тепер сей талановитий твір красував ся в сотках тисячів примірників, і поважні Американці, вертаючи зі своїх урядів, розгортали на ході газету саме на тім місці, де знаходила ся постать дикуна, який, “двічі порушив закони сеї країни”. А що дуже тяжко стримати ся від мимовільних порівнань і здогадів, газета, доки не вияснять ся до краю причин загадкового злочину сеї загадкової людини, — висловлювала свій здогад, не обстаючи, однаке, за повною його правдивістю. “Вчора бідолаха Гопкінс вияснив дикунови цілу невідповідність купання дітей в міських водозборах. Відомо, що дикуни дріязкові й мстиві. Хто знає, може Гопкінс упав неповинною жертвою ревного сповнювання свого обовязку на Бродвею”.

В іншій, поважнійшій газеті оповідало ся про пригоду по свіжим слідам. Над заміткою стояв заголовок: “Віче безробітних”.

“Поспішаємо дати нашим читачам докладний опис пригоди в Центральнім парку. Як уже відомо, віче безробітних було призначене на ранок, і вже мало не від світанку майдан і місцевість довкола нього стали наповнити ся людьми в скількости, яка трохи стурбувала поліційні відділи. Серед них знаходив ся відомий Гопкінс, колишній боксер, особа досить популярна в сім місті

“На нещастє, випадок, один з тих, які, розуміється, можуть лุчини ся в кождім місті сеї держави, в кождій державі сеї країни, в кождій країні сього світу (де завжде буде багатство й бідність, що-б нікazали небезпечні утопісти) — такий випадок спричинив особливе зворушення настрою сеї юрби. Недалеко

водограя, в сусістві з місцем віча сеї ночі повісив ся якийсь бідака, ім'я, фах, навіть національність якого зстають ся покищо невідомими. Як би там ні було, — поліція виявила безперечну недбалість. Один з репортерів устиг навіть змалювати образ самогубця раніше, ніж поліція довідала ся про пригоду. Здіймати тіло з петлі довело ся вже тоді, коли в парку було багато людей, доля яких наслідком припадкових, та проте не менше сумних, причин дуже невесело ілюструвала ся виглядом і долею цього злідара. Перша спроба поліції зняти тіло — показала ся невдачною наслідком опору, виявленого дуже розворушеною юрбою. але згодом, коли сили поліції збільшили ся, се нарешті зроблено, — хоча треба признати ся, не без допомоги клобів, котрі, як ми се нераз зазначали, поліція наша пускає в рух часто-густо й за обставин, які відай не зовсім оправдують уживаннє цього знаряддя в цивілізованій країні.

“В призначенні годині прибув на місце відомий робітничий агітатор містер Гомперс у супроводі хору музики і з прапором, на якім був надпис:

Праці!
Терпінне народу вичерпалось.
Бдайте ся!
Петиція новому мерові!

“Безсторонність вимагає додати, що крім сих був ще надпис такого змісту: “Гідність, порядок, дисципліна!”

По сій замітці йшла в газеті інша, що мала знову три наголовки:

“Чарлі Гомперс був гірким.
“Він громив багацтво й роскіш.
“Гудив порядки сеї країни, а се місто називав вавилонською повією”.

“Чарлі Гомперс, хисту котрого не можна не віддати належної данини подиву, чудово використав утворене положення. Ледви зявивши ся на місце в супроводі прегарного хору містера Івенса (Second ave-

нue № 300), і довідавши ся про ранішню пригоду, він почав свою промову блискучою імпровізацією, в котрій в найтемніших барвах змалював положення позбавлених праці й долю, що може в найближчій будущині чекати багатьох із сих безщасних. Далі він використав контрасти, що їх на кождім кроці розгортає се місто, як відомо, найбільше й найбагатіше в світі. Отся промова Чарлі Гомперса, що мала на меті закликати безробітних подати петицію на імя міського мера, а також пропагувала ідею робітничих спілок, — викликала, видимо, найгірші пристрасти. Правда, Англійці й Американці (котрих, однаке, було дуже небагато), навіть більшість Ірляндців і Німців, — трималися в порядку. Але найменше цивілізовані жили юрби, — як от Ірляндці, почасти російські Жиди і особливо якийсь дикий чоловік невідомої нації — спалахнули при сім, як порох від сірника".

"Думка сенатора Робінсона про подію".

"Містер Робінсон, котрий ласково приняв у себе нашого репортера, запевняє, що в сій пригоді з особливою яскравістю виявила ся сила правного ладу сеї країни. "Пане, — сказав містер Робінсон нашому репортерови, — що ви бачите в отсім випадку? Бунтівники, підбурені небезпечними демагогами, столочили поліцію. Перепона між ними й цивілізацією в особі голінного Гопкінса та його товаришів упала. І щож? — бунтарі не бачать нічого кращого, як вернутися саміх до порядку. Я дозволив би собі однаке завдати містерови Гомперсу і в його особі всім подібним до нього агітаторам одно питання, яке, сподіваю ся, поставило-б їх у досить тяжке становище: Пошо ви, пане, роздмухуєте пристрасти й підбурюєте юрбу до чину, самий успіх котрого ви не можете в ніякім разі обернути на свою користь?"

"Ми сподіваємо ся, — додавала редакція, — в наступнім числі дати читачам відповідь містера Гомперса на се вбійче питання шановного сенатора".

Вранці газета виконала свою обіцянку. Вона дала, передовсім, портрет містера Гомперса, а потім доклад-

не переповіджене його розмови з репортером. При цім співробітник газети змалював у своїм образку містера Гомперса такими самими зичливими фарбами, як і сенатора Робінзона, "Містер Гомперс в особистім житю — людина приваблива й симпатична, його поводжене з репортером було надзвичайно привітне й чесне, але його думки про справу — дуже запальні й енергічні. Містер Гомперс обвинувачує в усім нездержаність поліції цього міста. Сам він був цілком "в порядку". Правда, як се зовсім слушно зазначив наш співробітник, він "був гірким" в своїй промові. Він цього не заперечує. Але відколи-ж се вважається в сїй країні обовязком для Американця виголошувати солодкі промови?! Кому не подобається ся прирівнання цього міста до повії, той не повинен слухати по неділям проповідей, хоча-б. наприклад, високоповажаного отця Джонса, бо се його улюблена порівнання. І, однаке, ніхто не обвинувачує за се священиків у роздмухуванню поганих пристрастей чи в ображуванню країни. Треба думати, що Тамані-рінг, діяльним членом котрого .. як відомо, містер Робінсон, ще не в силі обмежити в сїй країні свободу слова, заповіджену великими творчими її конституції (тут репортер висловлює жаль, що він не годен віддати її величного руху, ні високого патосу, з яким містер Гомперс виголосив останнє речення). Він твердить однаке, що вони зробили б честь і найкращим бесільникам країни). Містер Гомперс дуже жалує, що так стало ся, але вважає, що в сїй справі потерпіли саме він і його приятелі, бо віче зірвано і право зборів брутально зламано в іх особі. Як почала ся бійка, він не бачив. Він далекий також від думки підозрівати сумлінність талановитого джентльмена, котрий подав образ дикуна. Однаке і зовнішній виглял і убрання цього дикуна видають ся йому досить маскарадними, аби бути вигадкою поліції. Шо торкається поставленого йому питання то створити цікавість високоповажаного сенатора дужко легше, ніж зясувати деякі штучки Тамані-рінгу. Що уже ясно з попереднього, він не підбурював нікого до нападу на поліцію, так само, як не підстремував і поліцайників до занадто ревного ужиття клобів. Але він переконаний, що велике пи

тanne про багацтво і бідність повинно бути розвязане на ґрунті свободи слова й спілок. А що до наслідків агітації, так іх видко вже й тепер. Перед двома роками асоціація робітників, предсідателем якої він має честь бути, налічувала рівно два рази менше членів, ніж тепер. Се наслідки безпосередні. Що ж до дальших, то містер Робінзон, сенатор і великий фабрикант, може сказати дещо з цього приводу, бо на його власній фабриці від минулого року скорочено час праці без зниження платні. "І ми з гордістю передбачаємо, — додав містер Гомперс з незрівнаною іронією, — той день, коли містеру Робінзонови доведеться ще піднести платню без збільшення робочого дня"... Вкінці містер Гомперс подав, що він має намір виточити справу перед суддею держави за порушення недоторканості зборів. "Як відомо, сказав він, — ученим сеї країни досі не давало ся вияснити питання про національність загадкового дикунна. Містер Гомперс не тратить одначе надії, що суд потрапить се зробити і що директор поліції (котрому він не відмовляє зрештою належної пошани) вже й тепер знає дещо з цього приводу".

"Одним словом, — так кінчала ся замітка, — як що полишили на боці деякі дражливі питання, що викликають (може й справедливий) осуд — містер Гомперс показав ся не лише прегарним бесідником і тонким політиком, а й дуже приємним розмовником, якому не можна відмовити ні щирого патосу, ні високої думки. Сам містер Гомперс переконаний, що він і його однодумці роблять справжню прислугу країні вносячи організацію, порядок, свідомість і надію до середовища, бідування, розпука й справедливе обурення якого легко могли би штовхнути його в обійми анархії"...

Кілька днів ще пригода в Центральнім парку не сходила зі шпалт нью-йорських газет. Репортери вибігали ціле місто і до редакцій приходили ріжні люде, що бачили в ріжних місцях дивних осібняків, які викликали підозріння в тотожності з загадковим дикуном. Дикунів знайшло ся в Нью Йорку досить. Основуючи ся на першім рисунку, деякі більше чи менше вчені джентльмени висловлювали свою гадку про його національність. Думки сі були дуже розбіжні, але в мі-

ру того, як відомості ставали численнішими й докладнішими, виводи вчених джентльменів починали обертати ся в колі щораз більше обмеженім. Перший наблизив ся до правди якийсь містер Аткінсон, який взяв за вихідну точку для своїх мірковань "руйнуючі тенденції невідомого і його безмежну ненависть до цивілізації й культури". Судячи по сих ознаках, він зачисляв його до славянського племені... На жаль, пустившись на дальші здогади і гіпотези, містер Аткінсон відніс до славянського племені також "кавказьких Черкесів і Самоїдів, що живуть в глибинах сніжного Сибіру".

Круг коло загадкової людини замикав ся щораз більше. В замітках, які ставали щораз коротшими, та за те й докладнішими, заявляли ся щораз нові місця й люди, так чи інакше причетні до особи "дикуна". Негр Сам, чистильник чобіт на Бродвею, мостовий стояч, що підозрівав незнайомого в якімсь замаху на цілість бруклінського мосту, кондуктор вагону, в котрім Матвій приїхав увечері до Центрального парку, другий кондуктор, що наражував своє життя на небезпеку, лишаючи ся віч-на-віч з дикуном в електричному вагоні, в глухих передмістях Брукліну, вкінці стара пані з пуклями на голові, що до неї таємничий дикун величезного росту й страшеннего вигляду подзвонив якось з невідомим, але очевидячки лихим наміром, коли вона була сама лише в своїм домі... На щасті, старенька леді встигла замкнути свої двері саме вчас для вратування свого життя.

XXV.

Про другу стару паню, з дому під числом 1235, в газетах не згадувало ся. Не згадувало ся й про Ганну, яка лише зітхала часом на згадку про Матвія, що пропав без вісти. Лозищанин немов утонув, а сама вона попала, як човен, до тихої затоки. Що дня, коли чоловік і сусіди-постояльники старої пані виходили з хати, — вона, неначе невидима фея, заявляла ся в покинутих кімнатах, перестеляла ліжка, замітала підлоги, а раз на тиждень витирала шибки й чистила газові ріжки. Що дня виносила смітте на улицю до коша,

звідки його забирали міські смітярі, й варила обід для панів і для двох джентльменів, що з ними обідали. Двічі на місяць она ходила до церкви разом з панією... Взагалі все для неї в сім закутку було так, як і в батьківщині. Все було, як і в ріднім краю, до тої міри, що дівчині ставало аж боляче-сумно: пощо-ж вона іхала сюди, нащо мріяла, сподівала ся й чекала, для чого зустріла ся з сим високим, задумливим і дивним чоловіком, котрий говорив: "Моя доля буде й твосю долею, дитиною". Молодий Джон і Дима не зявлялися. Життє її минало нудними днями, подібними один до одного як дві краплі води... Вона найшла тут батьківщину, ту саму, за котрою так зітхав Лозинський — і нераз ночами вона гірко плакала над сім в своїй кухоньці, в пивничній осаді, низькій і тісній... І нераз їй хотіло ся вернути до тої хвилини, коли вона послухала ся Матвія, замісць послухати ся молодої Жідівки... Вернути ся й почати жити тут по іншому, шукати іншої долі, може й гіршої та іншої...

Якось раз листонош, на її велике здивованнє, подав їй лист. На коверті зовсім докладно стояла її адреса написана по англійськи, а вгорі друкована печатка: "Товариство осіб, занятих домовими послугами". Не розуміючи по англійськи, вона звернула ся до старої пані з проśбою перечитати лист. Пані підозріло подивила ся на неї й сказала:

— Поздоровляю! Ти вже накладаєш з сими бунтівниками!

— Я нічого не знаю, — відповіла Ганна.

В листі був лише друкований бланкет із закликом записати ся до товариства. Подавало ся адресу і розмір членської вкладки. Великість сеї вкладки вразила Ганну, коли пані іронічно переклала заклик... Одначє дівчина сховала лист і часом виймала його вечерами й розглядала задумана та здивована: хто-ж се міг помітити її в сій країні, і так докладно вписати на коверті її імя й прізвище?

Се було невдовзі по тім, як вона найняла ся. А ще за кілька днів стара пані з суворим виглядом оповіла їй новину:

— Гарних річей, нема чого казати, наробив сей твій... Матвій, чи що! — сказала вона. — От і покла-

дай ся після цього на зовнішній вигляд. Видавав ся таким почтivим і лагідним.

— Що-ж таке? — спитала Ганна стурбовано.

— Вбив поліцая, ні більше ні менше.

— Не може бути! — крикнула дівчина мимоволі.

Стара пані показала їй купку газет, що їй приніс словік, як уже особа Матвія почала виясняти ся. В фантастичнім образку тяжко було пізнати добродушну постать лозишанина, хоча все-ж-таки заховалися деякі риси й вигляд бороди. Потім в дальших числах подавав ся портрет Дими, сим разом у світі й смушковій шапці, — яко земляка щезлої знаменитості. Стара пані, настромивши окуляри, цілу днину читала газети, ділячись від часу до часу вичитаними відомостями і з Ганною. Вона сама була широко здивована, довідавши ся, що Матвій попав на віче і стався ватажком банди Італійців, які рострутили поліцію й підбурювали юрбу безробітних грабувати сусідні крамниці.

— А яким пак здавав ся почтivим та плохим, — сказала пані задумавши ся, згадуючи покірливу постать Матвія, його лагідні очі й переконане притакування на всі її гадки... — Так, так! от і вір після цього зовнішньому вигляду.

Вона навіть підозріло кривим оком подивила ся на Ганну, ладна бачити в ній спільницю страшного чоловіка, але щирій погляд дівчини розвіяв її побоювання.

— Він дуже запальчастий, — сказала Ганна журліво, згадуючи страшну хвилину під час сутички з Падді... I... i... знаєте що... як се там написано: потяг ся губами до руки... Адже се він... прошу вас... хотів, певне, поцілувати йому руку...

— Хотів поцілувати?... і вбив?... Щось усе те дивне, — сказала пані. — В кождім разі, коли його спіймають, так невідмінно повісять... Бачиш, до чого тут доводять сі... товариства ріжні... Я-б сих Гомпєрсів! Дивись, о вони й тебе хочууть привабити в свої тенета...

Ганна бачила, що пані говорить зовсім щиро, а пригода з Матвієм додавала її словам ще більшої важки. Однаке, коли у відсутності пані знову прийшов

на її ім'я лист з такою самою печаткою, — вона звернула ся з прошальною перечитати його не до пані а до одного з постолянників. Се був мовчазний і суворий чоловік, який не брав участі в картярських вечірках у господарів і не сказав ні разу Ганні зайвого слова. Він усе сидів у своїй кімнаті, цілу дину щось писав і робив якісь обчислення. В домі оповідали, що він "вважає себе за винахідника". Ганна почувала чомусь до сеї суворої людини якесь недовідоме довірре й пошану.

Він узяв з її рук лист і сумлінно переклав слово в слово. Зміст листу дуже здивував Ганну: в нім писалося, що комітет товариства довідав ся, що міс Анна служить на таких умовах, які, перше, понижують людську гідність своєю неозначеністю, а, друге, обнижують загальний рівень платні. Десять долярів місячно й один свободний день тижнево — се найменші вимоги, приняті на зборах "Товариства осіб, занятих домовими послугами". З огляду на се їй знову радять вписати ся в члени товариства й поставити підвищені домагання, бо інакше її товариші мусітимуть вважати її за "ворога своєї кляси".

Ганна вислухала з переляком сей дивний заклик.

— Що ж зі мною буде? — спітала вона, дивлячися на читача витріщеними очима й не розуміючи добре, хто се пише і яким правом.

— Ну, я в сі справи не втручаю ся, — відповів суворо мовчазний сусід і знову повернув ся до своїх паперів. Але між очима й паперами йому привезлося перелякане обличче гарної дівчини, змішаної й беспорадної, і він знову невдоволено повернув ся, підносичи звіклім рухом свої окуляри на чоло.

— Ти ще тут? — сказав він, уткнувшись в Ганну свої короткозорі очі, що гляділи немов у просторінь, або бачили ощесь позад Ганни.

— Дивно: твоє обличче мені завважає... Ти питала ся про мій погляд?... Ну, так ось: на мою думку, все це дурниці! Колись і я вірив у сі цяцьки й захоплював ся ними, доки не зрозумів, що лише наука здатна змінити всі людські відносини. Розумієш: наука! Питаннє рішається ся не на улиці, а в кабінеті вченого... Ось тут (він поклав руку на папери) розвязане всіх сих питань. Швидко всі довідають ся... і ти

також разом з ними. Ну, а поки-що — йди собі з Богом. Твоє обличче мені перешкаджає... А моя справа й для тебе важнійша за всю цю метушню.

І він знову нахилив ся над рисунками й обчисленнями, махаючи до Ганни лівою рукою, щоб вона йшла собі. Ганна пішла до кухні, думаючи про те, що все-таки не все тут подібне до нашого, і що вона ніколи ще не бачила такого чудного пана, який би так урочисто виголошував такі незрозумілі слова.

Їй схотіло ся порадити ся ще з Димою й Розою. До церкви вона ходила повз Борка і вже знала дорогу. Одного разу, коли пані лишила ся вдома і вона сама пішла до церкви, дівчина забігла до знайомого мешкання. Рози й Джона не було, а Борк був дуже зайнятий. Від нього вона довідала ся лише, що Дима відіхав, бо його лист нарешті дійшов, і Лозинські збрали його до Міннесоти. Се було йому дуже на руку, бо приятелі Ірляндці розбрели ся. Тамані-гол не потрібував більше його голосу, а праці все не знаходилося... Хвилинна слава і поява його портрету в газетах — мало тішили Диму в утраті друга. А в тім у сім часі й публика перестала вже цікавити ся пригодою в Центральнім парку, особливо після того, як виявило ся, що й здоровле містера Гопкінса, зовсім не вбитого, прийшло до належного стану.

Історія дикунів відступала що раз далі на четверту, п'яту, шосту сторінку, а на перших, з недостачі інших предметів сенсації, красували ся протягом кількох днів портрети міс Ліззі й містера Фреда, двох ще зовсім молодих осіб, котрі, повінчавши ся самовільно в Балтіморі, зробили своїм батькам, відомим міліонерам міста Нью Йорку, "несподіваний дарунок". І весела, кучерява голівка міс Ліззі, з лукавими оченятами, дивила ся на читача з того самого місця і навіть нарисована тим самим олівцем, який малював недавно й нашого земляка.

З цього випливає, як легко стати славетним у цій країні, і як се буває ненадовго...

І тільки Дима та Лозинські читали, що могли знайти по газетах, про Матвія, думаючи над тим, як їм тепер розшукати бідолаху, що знову потонув без сліду в людськім океані...

XXVI.

А самий винуватель хвилювання публики в день славетного віча надвечір їхав поспішним поїздом на Детройт, на Бофало, на Ніагару й на Чікаго...

Як він дістався до того поїзда, він пригадував потім дуже невиразно. Коли юрба спинила ся, коли він зрозумів, що більше вже нічого не буде, та й бути більше вже нема чому, крім найгіршого, коли вкінці він побачив Гопкінса, ще лежав на тім місці, де впав, з білим, як у мерця, обличчем і склепленими очима, він спинився, дико озираючи ся довкола й відчуваючи, що його в сім місті зупинить нарешті правдива загибель. Від сеї хвилинни він знову зробився як беспорадна дитина й покірно побіг за якимсь цибатим Італійцем, що схопив його за руку й потяг за собою.

Через майдан вони перебігли разом з іншими, потім вибігли в проулок, потім збігли до якогось льоху, де було ще біля десятка втікачів, почасти похмурих, почасти очевидячки задоволених з нинішнього дня. Похмурими були старі, задоволеними молоді бурлаки, між ними й довготелесний рятівник Матвія. Се був той самий молодий парубок, що вранці, перед вічем ляскав Матвія по плечі й мацав його мязи. Веселому хлопцеві здається ся, дуже сподобала ся маніра Матвія поводити ся з поліцією. Він і кілька його товаришів кинулися слідом за Матвієм, що пробив їм дорогу, але згодом, коли юрба спинила ся, не знаючи, що почати далі, — він зрозумів, що тепер зостається ся тільки сховати ся, бо справа ставала дуже поважною. І вінував за свій обовязок подбати також про чудну і незнайому людину.

З проулку Матвія запровадили до якогось помешкання, довгого, вузького й досить темного. Тут стовпилося десятків зо два людей, ріжних народностей, котрі, почуваючи себе безпечними, обмірковували події дня. Вони гаряче сперечалися при сім: одні вважали, що віче зірвано по дурному, інші доводили, що навпаки все вийшло добре, і факт безпосередньої сутички з поліцією зробить враження сильніше, ніж "занадто помірковані" промови Гомперса.

Все се напровадило вкінці обидві сторони на питаннє: що-ж їм робити з дивним незнайомим?

Вони приступили до Матвія з розпитами на ріжних мовах, але він лише дивив ся на них своїми синіми очима, в яких прозирала біль- журба і в одно говорив: Міннесота... Дима... Лозинський...

Нарешті цибатий парубок прийшов до тієї думки, що не лишається ся нічого іншого, як переодягти Матвія й вирядити його залізницею до Міннесоти. Дістали убраннє, яке відразу почало пороти ся скрізь по шитву, коли його натягли на Матвія, а потім привели голяра споміж членів того самого товариства. Спершу Матвій опинав ся було, але коли молодий довгань дуже красномовним рухом показав на карк, немов обхоплюючи його петлею, — Матвій зрозумів і покірливо віддав ся своїй долі. За десять хвилин з невеличкого дзеркальця дивило ся на Матвія чуже незнайоме обличче, з підстриженими вусами й невеличкою лопаткою замісць бороди.

Молодий парубок потріпав його по плечі. Лозинщинин зрозумів, що сії люди дбають про нього, хоча його дивувало, що сей необачний нарід ставив ся до його сумного положення з якоюсь незрозумілою веселістю. Як би там не було, над вечір, цілком преображеній він покірно пішов за молодими людьми на станцію залізниці. Тут у нього взяли гроші відчислили скілки було треба, решту (не дуже богато) — віддали йому разом з білетом, котрий засунули за стрічку бриля. Перед самим відходом поїзду довгань приніс ще дві фляшки яблочного вина, великий бохонець булки й кілька овочів. Все се було запаковане в кошик. Се до глубини душі зворушило Матвія, котрий міцно обняв свого добродія.

— Ти мені все рівно, як рідний, — сказав Матвій. — По вік тебе не забуду... — Довгань потріпав його по плечі, і вся кумпаня, весело киваючи й сміючися ся, проводила очима поїзд, котрий поніс Матвія по тунелях, по улицях, по насипах, а денеде, здається, й по дахах, увесь час одномірно й журливо подзвонюючи.

Якийсь час у вікнах вагону мигали доми проклятого міста, далі засиніла коло самого насипу вода,

потім потягли ся зелені гори, з вілями поміж дерев, кучеряві острови на великій ріці, блакитне небо, хмарі... потім великий місяць, як учора над узморрем— виплив і повис в голубій імлі понад рівненю ріки.

Кошик з харчами похилив ся в руках ослабленої людини, що сиділа в кутку вагону, і грушки з нього посыпали ся на підлогу. Найближчий сусід підняв їх, тихенько взяв кошик з рук сплячого й поставив поруч з ним. Згодом надійшов кондуктор, не будячи Матвія, вийняв білет з-за стрічки його бриля і замісць білета поклав туди білу кардонову марку з числом. Величезний чоловік спав, сидячи, і по обличчу його блукав сумний корч, а часом уста кривили ся, немов із переляку.

А поїзд летів, і дзвоненне, мірне, сумне, лунало то сонними ущелинами, то долинами, то улицями невеличких міст, то стаціями, де колія схрещувала ся, як павутинне, де, шумлячи, як вітер в негоду, перелітали такі самі поїзди по всіх напрямах, з таким самим рівним і сумним дзвоненнем.

XXVII.

Пізніше Матвієви доводило ся їздити тою самою дорогою, але пізніше все в Америці здавалося йому вже іншим, ніж у сі сумні дні, коли поїзд мчав його від Нью-Йорку, а куди — невідомо. Він проспав чудові береги Гудсона і прокинув ся на хвильку лише в Сиракузах, де у вікнах засвітило ся щось з надвору зловісним, червоним світлом. Се були величезні ливарні. Розтоплений чавун огняним озером лежав на землі, довкола стояли чорні будівлі, чорні люди блукали, як нечисті духи, чорний дим ійшов в темне імлистє небо і дзвони паровозів все дзвонили серед ночі, одноманітно й турботно... Далі Боф-фало, ціле так само в імлі і димі. Потім, уже у світа, — у вагоні застукали відсувані вікна; позіято раннім холодком, Американці висунули ся з вікон, лизячи ся кудись з очевидним зацікавленнем

— Найгара, Найгара-фол, — сказав кондуктор, сквапливо проходячи здовж поїзда, і сіпнув лозища-

нина за рукав, з подивом глядючи на людину, що сидить сама собі в своїм кутку й не дивить ся на Ніагару.

Матвій підвів ся й позирнув у вікно. Було ще темно, поїзд якось боязко вилазив на міст, що висів над прудкою рікою, яка крутила ся далеко в долині. Міст тремтів й напружував ся під тягарем, як туго натягнена струна, а другий такий самий міст, перекинutий з берега на беріг, на страшенній височині, видавав ся тонкою смужкою мережки, яка просвічувала в імлі. Далі шуміла пінява течія ріки, на скелях дримали забудовання містечка, а під ними з каміння точилася й падала додолу вода тонкими білими стъожками. Далі піна ріки зливала ся з білим туманом, що крутив ся й хвилював неначе у величезнім казані, не даючи бачити самий водопад. Лише глухий клекіт, невпинний, рівний і якийсь безнадійний, рвався звідти, сповняючи трепетом і тремтіннем voxke повітре імлистої ночі. Номов у тумані перевертало ся й клекотіло щось велітенське й глухо стогнало, нарікаючи, що нема йому спокою од віка до віка.

Поїзд далі боязко ліз над безоднею, міст уже напружував ся й тремтів, туман крутив ся, як дим величезної пожежі, і, здіймаючи ся до неба, спливав ся там з пасмом далеких хмар. Потім вагон пішов спокійніше, попід колесами загуркотіла тверда земля, поїзд зійшов із мосту й потяг ся, додаючи ходи, вздовж берега. Тоді стало нараз ясніше, з-за хмари, що стояла над цілою простороню величезного водопаду, приглушуючи його грюкіт, — визирнув місяць, і водопад лишив ся ззаду, а над водопадом все стояла імлиста хмара, що лучила небо й землю... Здавалося, якесь летюче страховище припало в сім місці до ріки і приссало ся до неї серед ночі, і бурчить, і ристє ся, й клекоче...

Детройт вбив ся в тямку Матвія лише тим, що залізна дорога неначе ціла відлучила ся від землі і разом із рельсами й поїздом поплила по воді. Се було вже другої ночі і на протилежнім березі ріки, на величезній простороні розлягло ся місто й тихо палахкотіло йискрило ся синіми, білими, жовтими ог-

нями. Потім поїзд перелетів у ранці повз Чікаго. Праворуч мало не до рельсів сягала синя хвиля Мічігана—широкого як море, і пароход, що йшов просто до берега, випливав із-за обрію води, великий і дивний, немов він сходив на водяну гору... Ще кілька годин вздовж берега, потім Мільвоки — і дорога повернула на захід...

Міста ставали меншими й простішими, пішли ліси й річки, потягли ся поля й плянтації кукурудзи... І в міру того, як місцевість зміняла ся, як крізь вікна вривав ся вільний вітер нив і лісів, — Матвій чим раз частіше підходив до вікон, чим раз уважніше пришивався до сеї країни, що розгорталася перед ним у сквапливім перелеті тихомирні картини знайомого лозищанинови життя.

І разом з тим, поволі й непомітно, застигла у ворожнечі душа ображеної й зацькованої людини починала неначе танути... В однім місці він мало не до половини висунув ся з вікна, задививши ся на поле, що майнуло швидко перед очима, на якім чоловіки й жінки вязали снопи пшениці. В іншім, сперши ся на сапи й джогани, дивили ся на пробігаючий мимо поїзд міцні засмалені люди, що корчували на зрубі пні. Матвієви була знайома ся праця — і його кортіло вискочити з вагону, схопити в руки сокиру чи джоган і показати сим людям, що він, Матвій Лозинський, може зробити з найгрубшим пнем.

Але поїзд усе дзвонив і летів, змінюючи картину за картиною. Сумні дні чергували ся з ще сумнішими ночами. І в міру того, як природа ставала доступнішою, зрозумілішою й простішою; в міру того, як душа лозищанина все більше відтаювала ймякла, відкриваючи ся назустріч спокійній красі мирного й зрозумілого для його життя; в міру того, як в нім замісьть тупої ворожнечі, повставала спершу цікавість, а потім подив і тиха покора, — в міру всього того й рівночасно з тим його туга ставала гострішою й глибшою. Тепер він відчував, що і йому знайшлося б місце в сім життю, як би він не відвернув ся відразу від сеї країни, від її людей, від її міста, як би він виявив більше уваги до її мови й звичаїв, як би

він не осудив в нїй від разу, за одним махом і лихе й добре... А тепер поміж ним і сим життєм стало во-лоцюзтво і навіть, чого доброго, — злочин...

І люде, хоча часто з вигляду скидали ся на Падді, починали проте лозищанинови показувати ся в іншім світлі. Поки він їхав, переходячи з поїзду на поїзд, — не один раз зміняла ся і публика й залізнична служба. Але, зміняючися, подорожні звертали увагу нових на велетенську людину, яка почувала себе немов ніяково в своїм убранню, боязку, соромливу, й безпорадну, як дитина. Ніхто його не турбував, ніхто не докучав жадними розпитуваннями, але кожного разу, як доводило ся міняти вагон або пересідати до іншого поїзду, до Матвія підходив або кондуктор, або хто з сусідів, брав його за руку й вів за собою на нове місце. Велика людина покірно йшла в таких випадках за ними й дивила ся на свого провідника соромливими, але вдячними очима.

Крім того, тут, в глубині країни, люде не видавали ся вже такими подібними один до одного, як у тім величезнім місті, де Матвій зазнав стільки гірких пригод. До поїзду щораз всідали росляві фермери, засмалені, плечисті, в широких каптанах і з бородами, які могли би і на них стягнути дотинки нью-йорських гультаїв уличників. Часом суворий квакер в застобнутім до самої шиї каптані, часом степовий прасол або мисливець з Канади в мальовничім шкірянім убранню, шитім торочками й китицями — виріжнювалися з поміж іншої публики, звертаючи на себе мимовільну увагу. А раз сидів коло огнища, чекаючи на свій поїзд, гурт Індійців, що вертали з Вашингтону; вони сиділи, угорнувши ся в свої коци, й байдужно курили люльки під поглядом цікавої юрби, що висипала на се видовище з поїзду.

На одній стації коло невеличкого міста, доми котрого бованіли над річкою, під лісом, до вагону, де сидів Матвій, увійшов новий подорожній. Се був дід із худорлявим обличам, дуже позападалими лицями, тонкими устами і гострими проникливими очима. Мав він дивний, навіть смішний вигляд, тим більше, що й убраний був зовсім як обідранець, а тим

часом поводив ся впевнено і навіть гордо. Убраннє його, колись мабуть чорне, — тепер виполовіло від сонця, ідкого білого пороху й численних іржавих плям. Штани його були короткі, немов убраав він їх з дитини, а чоботи ще рудійші, ніж у Матвія, бо Матвієві заховали ще сліди щіток негра Сама на Бродвею. Але на голові незнайомого красував ся новісінький, лискучий циліндер, а в роті стирчала велика цигара, що сповняла вагон тонкими паощами. Матвій вже давнійше дивував ся, що тут либо німа окремих вагонів для "простого народу", а тепер подумав, що такого молодця в таких штанах, та щей з цигарою, — ледве чи стерплять поруч з собою інші подорожні, не вважаючи навіть на його новий, ніби екрадений циліндер. Але, на превелике його диво, старого почтиво відпроваджували зі стації якийсь пан, убраний дуже чипурно, і коваль, який відай щойно відійшов від горну. Обидва вони стискали йому руки на платформі, а коли він увійшов до вагону, — найближчий молодий парубок, також убраний дуже старінно, привітно осторонив ся, даючи місце коло себе... Старий кивнув головою, вийняв цигару, сплюнув і простягнув молодому руку в чепурній рукавичці.

Тим часом поїзд знову мчав далі. Теплий вечір спускав ся на поля, на ліси, на рівнини, обгортуючи все легким сутінком, який ставав що раз синійшим і густійшим. Одномірне дзвоненне льокомотиви лунало лісами, що мовчазно стояли по обабіч шляху. І кожного разу тоді десь на полянці мигтів огонь часом горіло багатте, навколо котрого розтаборилися дроворуби, а часом світили ся вікна домів... В однім місці родина сідала вечеряті на вільнім повітрі. У розчинених навстіж дверях стояла жінка з дитиною, і навіть полумя свічок не коливало ся в тихім ліснім затишку.

Матвій дивив ся на все се зі змішаним почуттєм: чимсь рідним віяло на нього від цього простору, де немов іно що закипала перша боротьба людини з природою, і йому ставало сумно: от так само тепер десь живуть Осип і Катерина, а він... що буде з ним у невідомім місці по всім тім, що він наробыв?

Йому стало так гірко, що він рішив краще за-

снути... І невдовзі він дійсно спав, сидячи й закинувши голову назад. А по обличу його, при світлі електричного ліхтаря переходили тіни смутних снів уста сіпали ся, і брови зсували ся, якби від внутрішнього болю...

XXVIII.

Сон не все приходить до нас у час. Коли-б сим разом Матвій не спав, він міг би почуті багато цікавого, і його пригоди скінчили ся-б щасливо і скоро.

Але він спав, коли поїзд спинив ся на досить довгий час коло невеличкої стації. Не далеко двірця, серед зрубу видко було забудування зі свіжо-зрубаного лісу. На платформі панував надзвичайний рух: виладовувано хліборобські машини й камінь, чути було біганину й голосні крики в дивнім оглянім жаргоні. Подорожні Американці з зацікавленнєм визирали з вікон, гадаючи мабуть, що сі люди метушать ся далеко більше, ніж слід би в таких обставинах.

— Вибачте, сер, — спитав подорожній, котрий їхав в поїзді з Мільвоки, — що се за нарід?

— Російські Жиди, — відповів запитаний. — Вони заложили кольонію коло Дебльтовна...

У сім саме часі біля відчинених бічних дверей вагону спинилися дві постаті, й почули ся звуки російської мови.

— Слухай, Евгене, — говорив один високим тепором, з горлововою трохи вимовою. — Ще раз: зоставай ся з нами.

— Ні, не можу, — відповів другий грудним баритоном. — Тягне, розумієш... Сі останні вісти...

— Така сама ілюзія, що й перше!... І через отсі фантазії ти відвертаєш ся від справжньої, гарної, живої справи: дати нову батьківщину тисячам людей, зробити суспільну спробу...

— Все се так, і за інших обставин... Повторяю тобі: тягне. А що до фантазії, то... перше, Самуйле, лиши в сих фантазіях і життє... будучини! А друге, ти сам з своєю справою...

— All right (готово)! — крикнув хтось на плятформі.

— Please in the cars (прошу до вагонів)! — почули ся запрошення кондукторів. Два приятелі міцно обнялися, і один з них скочив до вагону вже на ході.

Се був високий молодий ще парубок, з неправильними, але виразними рисами обличча, в запороженім убранні й черевиках, неначе йому сьогодні довелося багато ходити пішки. Він поклав невеличкий клуночок на поличку, над головою Матвія, — потім його погляд упав на обличче сплячої людини. Саме в сїй хвилині Матвій, може під впливом сього погляду, росплющив очі, сонні й сумні. Якусь хвилину вони дивилися один на одного. Але потім голова Матвія знову похилила ся назад, і з його широких грудей вирвалося глибоке зітханнє... Він знову спав.

Приходень ще кілька хвилин приглядався до сього обличча.. Не вважаючи на те, що Матвій був тепер перебраний і гладенько підголений, що на нім були американська мариарка й бриль, — було про щось в сїй постаті, що будило спомини про далекий рідний край. Молодому парубкови нараз згадалася рівнина, покрита глибоким мягким снігом, дзвоненне дзвінка, високий бір по боках шляху й люде, що мають такі самі очі й сквалливо звертають свої сани перед прудкою трійкою...

Може й Матвієви згадувало ся щось подібне. Уста його ворушили ся й щось бурмотіли, і на обличчу видно було вираз покірної просьби.

Цілій сїй короткій мовчазній сцені приглядався сірий пан в циліндрі своїми рисячими оченятами, в яких світився дивний вираз — якоїсь насьмішкуватої зичливості.

— How do you do (як ся маєте), mister Nilof? — покликнув він, бачачи, що Росіянин його не помічає. Той здрігнув ся й хутко повернувся.

— А! Здорові були, пане суддя Дикінсон, — відповів він чистісінькою англійською мовою, простягаючи судді руку. — Вибачте, я вас не помітив.

— О, се нічого. Ви зацікавилися сим подорож-

ним?.. Мене він також цікавить... Він їде, відай, здалека.

— З Мільвоки, — сказав один із подорожніх.

— О, ні, — вмішав ся інший. — Я їду з Мільвоки і вже застав його в поїзді. Він, здається, сів в Чікаго, а може і в Нью Йорку. Він не говорить ні слова по англійськи і безпорадний, як дитина,

— Очевидчаки чужоземець, — сказав суддя Дікінсон, кинувши на сплячого Матвія пильним і уважним оком. — Міцна статура!... А ви, містер Нилів, здається ся, були у ваших земляків? Як ім ведеться? Я бачив: вони виписали добре машини: найкраща марка в Америці.

— Так... тепер ще ім тяжко. Але вони сподіваються...

— Читали ви витяг зі звідомлення еміграційного комітету?.... Число переселенців із Росії зростає.

— Так, — коротко відповів Нилів.

— А до речі: в тім самім числі „Дебльтовського Курєра“ є продовження історії нью-йорського дикуна. І знаєте: виявляється ся, що він також Росіянин.

— В такім разі, сер, він не дикун, — сказав Нилів сухо.

— Гм... так... Вибачте, містер Нилів... Я, розуміється ся, не говорю про культурну частину нації. Та... проте до певної міри... людина, що кусається ся...

— Без сумніву, він не кусається ся, сер. Не всі газетні відомості вірні.

— Одначе... його вчинок з полісменом Гопкінсом?..

— Полісмен Гопкінс, судячи навіть по газетам, перший вдарив його по голові клобом... Уважаєте ви його за дикуна?...

Сірий джентельмен засміяв ся й сказав:

— О! Але се трохи інша річ... Полісменам сеї країни дають ся клоби для певного вжитку... І коли чужоземець нарушує порядок...

— Мені дуже прикро чути ще від судді, — сказав Нилів холодно.

Сірий джентльмен трохи випростав ся, видимо діткнений, і сказав:

— Судді Дікінсонови ще ніхто не докоряв за не-

розважність поглядів... в його бюрі. Тут ми маємо діло з фактами, як вони виложені в газетах... Хиба я вас чимсь образив, містер Нилів?

— Ви мене не образили. Але, як що ви знаєте поліцай вашої країни, так я знаю людей моєї батьківщини. І я вважаю за образливу нісенітницю газетні тьовори про те, що вони кусають ся. Чи цілком ви переконані, що ваші поліцаї не надуживають клубів без причини?

Сірий пан вийняв з рота цигару і якийсь час дивився на розмовника, немов здивований несподіваним зворотом розмови.

— Гм... так, — сказав він. — Коли подивити ся на справу з цього погляду... Кажучи по правді, я не зовсім переконаний в сім... І як би ся справа дістала ся до мене, я зажадав би вияснення... Здається, ви маєте свою думку на цілу цю пригоду.

— Так, у мене є свій погляд на неї... Я гадаю, що мій земляк попав на віче припадково... І припадково стрінув ся з Гопкінсом.

— Ну, а нашо він нахилив ся й старав ся скопити його... гм... одним словом... як се виложено в газетах?

— Правди є мабуть лише стільки, що він нахилив ся... На жаль, сер, в моїм ріднім краю люди дійсно клоняться иноді занадто низько...

— Ви гадаєте? Ха! Се видається ся неймовірним. Намір укусити і саме в руку... Се, що найменше, вимагало би доказів...

— А коли у відповідь на привітаннє наступив добрий удар по голові...

— Ха-ха! Се, розуміється, затемнює розум й розвязує пристрасти! Рішучо, я вважаю справу майже виясненою. Ви були-б чудовим адвокатом. О, так! Ви могли б стати найкращим адвокатом нашого міста! І коли проте ви волієте працювати на моїм тартаку...

Він струхнув попіл з своєї цигари і встремив в обличчя Нилова свої живі, гострі оченята. Потім, озирнувши ся на інших подорожніх і бажаючи надати розмові більшої інтимності, він пересів на лавку поруч із Ниловим, поклав йому на коліно руку і сказав, пониживши голос:

— Вибачте мені, містер Нилів... Дік Дикінсон людина цікава. Чи дозволите ви мені поставити кілька питань, так мовити... особистої натури?

— Прошу дуже. Коли вони будуть недогідні, я не відповім.

— О, розумієть ся, розумієть ся! — засміяв ся Дикінсон. — Так ось бачите: ви третій російський джентльмен, якого я стрічаю... Скажіть — багато Американців бачили ви в своїм ріднім краю?

— Либо...

— Скажіть тепер... Може я помиляю ся, але... мені здається ся... чи не зробили ви навідворіть?... І тут ви вже кілька разів мали нагоду скинути робітничу блузу й придбати краще становище...

Нилів кинув оком на неймовірне уbrаннє старого джентльмена і відповів, усміхнувшись:

— Я бачу на вас, пане суддя, ваше робітниче уbrаннє!

— О, се трохи інша річ, — відповів Дикінсон. — Так, я був муляром. І я присяг вбирати зброю муляра в усіх урочистих випадках.. Сьогодні я був на відкритю банку в N. Мене запросили основателі. А хто запрошує Діка Дикінсона, той запрошує і його стару робітничу куртку. Вони се знали.

— Я дуже шаную сю рису, сер, — сказав поважно Нилів. — Але...

— Але, повторяю, се інша річ. Я одягаю старе робітниче уbrаннє і найкращі рукавички з Нью Йорку. Се нагадує мені, чим я був і чим став, себто що саме я заувядчу старій своїй зброй.. Се — мое минуле й мое сучасне...

Він замовк, пожував цигару своїми тонкими іронічними губами і, пильно дивлячи ся на молодого парубка, додав:

— Ви, здається ся, йдете відворотним шляхом і під старість вам, чого доброго, скортить убрati ваш фрак.

— Сподіваюся, що ні, — відповів Нилів. — Однаке, здається ся, поїзд зупиняється ся. Се — тартак, і я тут вийду. До побачення, сер!

— До побачення. — Я лишаю ще при собі свої питання...

Нилів, знімаючи свій клунок, ще раз пильно і як би нерішучо подивився на Матвія, але, помітивши гострий погляд Дикінсона, взяв клунок і попрощався з суддею. В сїй саме хвилинї Матвій розплющив очі, і вони з подивом спинилися на Ниловим, що стояв до нього боком. На обличчї розбудженого виступило якби здивованнє. Але, поки він протирає очі, поїзд як завжде в Америцї, раптом став, і Нилів вийшов на платформу. За хвилину поїзд відійшов далі.

Дикінсон пересів на своє місце, і Американцї почали балакати про Нилова.

— Так, — сказав суддя, — се третій джентльмен з Росії, з котрим я здибується, і третя людина, якої я не можу зрозуміти..

— Może... зі секти Льва Толстого, — припустив був один із розмовників.

— Не знаю... Але він, очевидячки, одержав гарну освіту, — казав далі Дикінсон задумлуво. — І вже кілька разів на моїх очах, пропускає дуже гарну нагоду.. Коли я виконав свою першу невеличку доставу, містер Доглас, інженер, сказав мені: "Я вами задоволений, Діку Дикінсоне. Скажіть мені, в чим ваша амбіція". Я всміхнувся й сказав: "На перший раз, я не від того, щоб попасті в президенти". Містер Доглас засміявся також і відповів: "Правда, Діку! Не можу ручити, що ви станете президентом, але ви збудуєте ціле місто і зробитеся в нїм головою"...

— І се здійснило ся, — сказав почтіво наймолодший з подорожніх.

— Так, — продовжав Дикінсон. — Зрозуміти людину, значить дізнатися, до чого вона змагає. Коли я зауважив цього російського джентльмена, що працював на моїм тартаку, я також спитав його: *What is your ambition?* І знаєте, що він мені відповів? "Я сподіваюся, що зроблю вам форніри не гірше від першого ліпшого з ваших робітників"...

— Так, се все дивне, — сказав один з розмовників.

Тимчасом Матвій, що знову задрімав у поїзді по відході Нилова, — здрігнувся і забурмотів уві сні

— Ось також людина, яку тяжко зрозуміти, —

засьміяв ся один з Американців.

— Я не стрічав нікого, хто міг би так багато спасти в такім невигіднім положенню.

Суддя Дікінсон пильно подивився на Матвія і потім сказав:

— Я готовий іти у заклад: на душі цього чоловіка неспокійно. Я не знаю, куди він іде, але волів би, аби він обминув наше місто. О! у мене що до цього вірне око...

XXIX.

Дзвоненне чуло ся чимраз частійше, поїзд почав іти поволійше, кондуктор увійшов до вагону й відбрав білсти у сірого судді і його молодого сусіда. Потім підійшов до Матвія, котрий все ще спав, і сіпнувши його за рукав, сказав:

— Дебльтовн, Дебльтовн, сер...

Матвій прокинувся, росплющив очі, зрозумів і здрігнув ся цілим тілом. Дебльтовн! Він чув се слово що разу, як новий кондуктор брав білет ізза його бриля, і кожного разу се слово будило в нім неприємне почувте. Дебльтовн, поїзд іде поволійше, беруть білет, значить, кінець подорожі, значить, прийдеться вийти з вагону... А щож далі, що його чекає в сім Дебльтовні, куди йому взяли білет, бо до цього місця вистало грошей...

У вікнах вагону замиготіли знадвору огні, немов бриліяントові шпильки, заткнуті в темряву гір і лісів. Потім сі огні збігли далеко в долину, відбилися в якісь клаптику води, потім зовсім щезли, і мимо вікна, з сичаннем і гудіннем, перебігла гранітна скеля так близько, що на ній виразно відбивалося жовте сьвітло з вікон вагону... А далі під поїздом загудів міст, знову зявилися далекі огні понад рікою, але тепер вони здіймалися все вище, підбігали все більше, заглядаючи аж до самого вагону і швидко зникаючи позаду. На порозі дзвонили безперестанку, бо поїзд, котрий мало-що спинив свій розгін, мчався тепер по головній улиці міста Дебльтовна...

— Чи ви бачили, сер, як сей незнайомий чоло-

вік здрігнув ся? — спитав молодий парубок, очевидчики, запобігаючи ласки у судді Дикінсона.

— Я все бачив, — відповів старий. — Дік Дікінсон зробить свої заходи.

За хвилину двері домів Дебльтону розчинялися, і мешканці виходили на зустріч своїх приїзжих. Вагон опустів. Молодий парубок ще довго вклонявся містеру Дикінсонові і нагадував про поклін для міс Люсі. Потім він попрямував до міста й посіяв там деякий неспокій і трівогу.

Місто Дебльтовн було молоде містечко молодої держави. Минуло не більше 8 років від того часу, як розплановано його улиці вздовж нової залізниці і відтоді містечко жило тихим життєм глухого провінціонального закутка. Цілком зрозуміло, що серед однomanітного робочого життя місто Дебльтовн жадливо ковтнуло вістку про те, що з останнім поїздом прибула людина, яка не сказала нікому ні слова, яка здрігала ся від кожного дотику, яка нарешті збудила сильні підозріння в судді Дикінсоні, в найбільш ексентричній, але і найповажнішій людині міста Дебльтовна.

Висівши з поїзда, суддя Дикінсон зараз же прікликав одинокого дебльтовського полісмена і, показавши на Матвія, що нерішучо стояв на залитій електричним світлом платформі, сказав:

— Дивіть ся, Джоне, куди піде сей приїжжий. Треба дізнати ся про наміри цього молодця. Бою ся, що нічого особливо доброго ми не дізнаємося.

Полісмен Джон Келлі відійшов і склався в тіні якоїсь повітки, пишаючи ся, що нарешті і йому довелося виконувати якесь досить делікатне доручення...

Однаке незабаром Джонови Келлі стало видавати ся, що незнайомий не мав ніяких намірів. Він просто вийшов на платформу, без усяких клунків, лише з кошиком в руці, либо навіть без усякого пляну, що робити й безтако дивив ся, як відходить поїзд. Почекуло ся дзвонення, засукали колеса, поїзд пролетів по улиці, мигнув в смузі електричного світла коло антики, а потім потонув у темряві, і тільки червоний ліх.

тарик позаду посилив ще якийсь час прощальний привіт з глибини ночі...

Лозицанин зітхнув, озирнув ся й сів на лавку, під парканом коло опустілої стації. Місяць піdnєс ся на середину неба, постать полісмена Джона Келлі почала виступати з тіни, що зробила ся коротшою, а незнайомий усе сидів, нічим не виявляючи своїх намірів що до засипаючого міста Дебльтовна.

Тоді Джон Келлі вийшов із засідки і, згідно з умовою, постукав у вікно судді Дикінсона.

Суддя Дикінсон висунув голову з виразом людини, що знає наперед усе те, про що їй прийшли донести.

— Ну, що, Джоне? Куди пішов сей молодець?

— Він нікуди не пішов, сер. Він усе сидить на тім самім місці.

— Він усе сидить... Добре. Виявив він чим-небудь свої наміри?

— Я гадаю, сер, що у нього нема жадних намірів.

— У кожної людини є свої наміри, Джоне, — сказав Дикінсон із усміхом уболівання над наївністю дебльтовського сторожа.

— Повірте мені, у кожної людини неодмінно є якісь наміри. Коли я, наприклад, іду до пекарні, — значить, я маю намір купити булку, се ясно, Джоне. Коли я кладу ся до ліжка, — очевидчаки я маю намір заснути. Хиба не так?

— Зовсім справедливо, сер.

— Ну, а якби... (тут обличче старого джентльмена набрало лукавого виразу), якби ви побачили, що я ходжу опівночі коло залізничного складу, оглядаючи замки і двері... Розумієте ви мене, Джоне?

— Як найкраще, сер... Одначе... Коли сей чоловік лише сидить на лавці й зітхас...

— Уел! Се, розумість ся, не так виразно. Він має право, як і кождий інший, сидіти на лавці й зітхати хоч до ранку. Подивіть ся лише, чи не стане він робити чого гіршого. Дебльтовн покладається на вашу дбалість, сер! Чи не піде незнайомий до ріки, чи нема у нього спільників на барках, чи не чекає він

нагоди, щоб ограбувати залізничний поїзд, як се було недавно коло Медісону... Почекайте ще, Джоне.

Дік Дікінсон прислухав ся: до стації надходив поїзд. Суддя подивив ся на Джона своїми гострими очелями і сказав:

— Джоне!

— Слухаю, сер!

— Я дуже помиляю ся, як що ви знайдете його на місці. Він хотів мабуть змилити вашу пильність і досяг сього. Він, певне, зробив своє діло і тепер готовується сісти до поїзда. Квапте ся!

Вікно Дікінсона замкнуло ся, а Джон Келлі швиденько побіг на стацію. Людина без намірів ще сиділа на тім самім місці, низенько склонивши голову. Джон Келлі став шукати тіни, довшої й гусгайшої, щоб приспособити до неї свою цибату постать. А що се йому не вдавало ся, то він рішив, що мусить присісти коло стіни складу. А голова Джона Келлі сама собою притулила ся до стіни, і він собі любісінько заснув. Суддя Дікінсон зачекав ще якийсь час, та бачачи, що полісмен не вертає, рішив, що людина без намірів знайшла ся на місці. Він уже хотів був гасити свою лямпу, коли йому донесли, що з поїзду зявився до нього чоловік в спішній справі.

Дійсно, до його кімнати хапливою хodoю увійшов чоловік досить невиразного вигляду, в котрім, однаке, досвідчене око судді розпізнало деякі особливі риси детектива (шпигуна).

— Ви тутешній суддя? — спитав незнайомий, вклонивши ся.

— Суддя міста Дебльтовна, — відповів Дікінсон велично.

— Я конче потрібую приказ про арештованнє, сер.

— А! Я так і думав... Чоловік високого росту, атлетичної статури?... Приїхав з попереднім поїздом?...

Шпигун подивився з подивом на провидливого суддю і сказав:

— Як? Ви вже знаєте, що нью-йорський дикун?...

Суддя Дікінсон швидко поглянув на шпигуна і сказав:

— Ваша повновласть?

Новоприбулий похнюпив ся.

— Я так хапав ся іхати по гарячих слідах, що не встиг взяти спеціальних приказів. Але подія така відома... Дикун, що вбив Гопкінса...

— Як видко з останніх телеграм, — сказав холодно суддя, — здоровле полісмена Гопкінса в найкращім стані. Я питаю ся про вашу повновласть?

— Я вже сказав вам, сер... Справа дуже поважна, і до того-ж він — чужоземець.

— Инакше сказати, ви часто улегшуєте собі задачу з чужоземцями. Я не дам приказу.

— Але, сер... се небезпечна людина.

— Поліція міста Дебльтовна виконає свій обов'язок, сер, — сказав суддя Дікінсон бундючно. — Я не допушту, щоб опісля писали в газетах, що в місті Дебльтовні арештовано людину без достаточної причини.

Незнайомий вийшов, стиснувши плечима, і подав ся насамперед до телеграфу, а суддя Дікінсон ліг спати зовсім певний, що тепер поліція міста Дебльтовна має добру поміч у догляді за людиною без намірів. Але перше, ніж лягти, він післав ще телеграму викликаючи на завтра містера Евгена Нілова...

XXX.

Вранці Джон Келлі ставив ся у судді.

— Ну, що скажете, Джоне? — спитав його Дікінсон.

— Все в порядку, сер. Лише.. Там за ним стежить ще хтось.

— Знаю. Невеличкий на зріст чоловік в сірім убранині.

Джон Келлі подивив ся з побожністю на всевідучого суддю й говорив далі:

— Він усе сидить, сер, схиливши голову на руки. Коли вранці рано проходив залізничний сторож, він лиш поглянув на нього. "Як хорий пес" — сказав Віліямс....

— І більш нічого?

— Коло незнайомого збираєть ся юрба... Цілу площеу й садок коло стації обляг народ, сер.

— Чого ім треба, Джоне?

— Вони, мабуть, також хотять довідати ся про його наміри... А до того-ж, пішла чутка, буцім се дикун, що вбив полісмена в Нью Йорку...

Донесенне Джона було цілком правдиве. За ніч чутки про те, що з поїздом прибув дивний незнайомий чоловік, наміри котрого викликали підозріннє у містера Дікінсона, — встигли розрости ся, і вранці, коли виявило ся, що у незнайомого нема ніяких намірів і що він просидів цілу ніч не рухаючи ся, — місто Дебльтовн, цілком зрозуміло, захвилювало ся. Коло дивовижного незнайомця стали збирати ся купки цікавих, спершу дітвора й підлітки, що йшли до школи, потім крамнична служба, а далі й дебльтовнські пані, що вертали з крамниць і з базарів, — одним словом, цілий Дебльтовн, поволі прокидаючи ся й беручи ся за свої шденні справи, перебував на площі міського парку, біля залізничої стації, стараючи ся розумість ся, злагнути наміри незнайомця...

Але се було дуже тяжко, бо незнайомий сидів на місці, зітхав, дивив ся на перехожих і иноді відповідав на питання незрозумілими словами. А тимчасом сим разом Матвій уже мав свій намір. Розглянувши уважно своє положенне, в сю довгу ніч, поки місто спало, а поблизу сновигали тіни поліцайника Келлі приїзжого шпигуна, — він дійшов до тої думки, що від своєї долі не втечеш, доля-ж уявляла ся йому, людині без язика й без пашпорта, — в образі неминучої вязниці... Він довго думав про се і рішив, що скорше чи пізніше, а без знайомості з американською буцегарнею справа обійти ся не може. Так нехай вже краще швидче, ніж пізніше. Він покаже на мігах, що нічого не розуміє, а про пригоду в Нью Йорку тут, певна річ, ніхто не нас... Тому він навіть легше зітхнув і з радісним довіррем підвів ся на зустріч добродушному Джонові Келлі, котрий наблизав ся до нього, ростручуочи юрбу.

Суддя Дікінсон саме увійшов до своєї канцелярії, як коло його дому почули ся галас і гомін, і в кім-

нату ввалила ся юрба. Незнайомий велетень лагідно стояв посередині, а Джон Келлі сяяв від торжества.

— Він виявив намір, пане суддя, — сказав полісмен, виступаючи наперід.

— Добре Джоне. Я знов, що ви виправдаєте довірре міста... Який же саме намір він виявив?

— Він хотів укусити мене в руку.

Містер Дікінсон навіть похитнув ся в своїм кріслі.

— Вкусити в руку?... Так се все таки правда? Чи ви переконані в сім, Джоне Келлі?

— У мене є съвідки.

— Добре. Ми спитаємо свідків. Випадок вимагає уважного розслідження. Чи містер Нилів ще не прийшов?...

Нилова ще не було. Матвій дивився на все, що діялося круг нього, з зачудованнem і невдоволенням. Ей рішив іти назустріч неминучості, але йому відавалося, що й се робить ся тут якось не по людськи. Він уявляв собі сю справу далеко простійше. У чоловіка питаютъ пашпортъ, пашпорта нема. Чоловіка беруть, поліцай, з книгою під пахою, веде його куди слід. А там уже, що буде, себто: як ухвалить начальство.

Але тут і сеї простій справи не вміють зробити, як слід. Збігла ся нащось юрба, наче на звіря, всі лізуть до канцелярії і тут сидить на першім місці вchorашній обідранець, правда, тепер убраний зовсім пристойно, хоча без усяких відзнак начальничого звання... Матвій став озирати ся по сторонах, виказуючи обурення.

Тимчасом суддя Дікінсон роспочав допит.

— Насамперед, усталимо національність і імя, — сказав він. — Your name (ваше імя).

Матвій мовчав.

— Your nation (ваша національність)? — I не одержуючи відповіди, суддя поглянув на публику. — Чи нема тут кого — хто-б знов хоч кілька слів по російськи? Micic Брайс! Здається ся, ваш батько був родом з Росії?...

З натовпу вийшла жінка років коло сорока, невеличкого зросту, з блакитними, як і у Матвія, хоча

ї значно вилянілими очима. Вона стала насупроти Матвія і почала ніби щось пригадувати.

В кімнаті запанувала тиша. Жінка дивила ся на лозищанина, Матвій впяв ся очима в її очі, тмяні і ясні, як лід, але в яких прозирало щось, немов старий спогад. Се була донька Поляка емігранта. Мати її померла рано, батько спив ся десь в Каліфорнії, і її виховали Американці. Тепер якісь неясні спомини ворушили ся в її голові. Вона давно забула свою мову, але в її памяті ще ворушили ся слові пісні, котрою мати бавила колись її, малу дитину. Нараз очі її за світили ся, і вона піднесла над головою руку, луснула пальцями, повернула ся й заспівала по польськи, якось чудно, неначе говорильна машина:

Наша мат-ка... ку-ропат-ка...

Рада бити діти...

Матвій здрігнув ся кинув ся до неї й заговорив швидко й зворушено. Звуки славянської мови дали йому надію на рятунок, на те, що його нарешті зрозуміють, що для нього знайдеться якийсь вихід...

Але очі жінки вже померкли. Вона памятала лише слова пісні, але і в ній не розуміла ні слова. Потім вклонила ся судді, сказала щось по англійськи й відійшла...

Матвій кинув ся за нею, кричачи щось, майже несамовитий, але Німець і Келлі загородили йому дорогу. Може вони боялися, що він покусає сю жінку, як хотів укусити полісмена.

Тоді Матвій вхопив ся за поручча лавки й похитнув ся. Очі його були широко розплащені, як у людини, якій уявив ся страшний привид. І дійсно, — голодному, змученому й страшенно схильованому, перший раз в життю привидів ся сон на яви. Йому зовсім виразно уявилося, що він ще на кораблі, стоїть на самій кормі, що голова у нього крутить ся, що він падає до води. Се снило ся йому нераз під час подорожі, і він думав опісля, що почувають сі бідолахи з розбитих кораблів, самі, без надії, серед цього бездушного, безмежного й грізного океану.

Тепер сей самий сон переносив ся перед його широко відкритими очима. Замість судді Дикінсона, за-

мість поліцая Келлі, замість усіх сих людей, замість канцелярії, — перед ним виразно ходили хвилі, пінняви, широкі, холодні, без кінця, без краю,. Вони ходять, гуркотять плюскають, здіймають ся, топлять... Він даремне силкується виринути, крикнути, гукнути, схопити ся, утримати ся на поверхні... Щось тягне його на дно. У вухах шумить, перед очима зелена глибина, таємнича й страшна. Се загибел. І нераз до нього схиляється людське обличче, з ясними застиглими очима. Він відживає, сподівається ся, він чекає помочі. Але очі тмяні, тварь бліда. Се тварь мерця, що утонув вже давніше...

У весь сей образ мигнув на одну мить, але так виразно, що його серце стисло ся від жаху. Він глибоко зітхнув і схопив ся за голову... "Господи Боже, свята Діво, — бурмотів він, — поможіть мені, бідоласі. Здається ся, що у голові у мене негаразд"...

Він протер очі кулаком і знову став шукати надії на обличах сих людей.

А тимчасом поліцай Джон вияснив судді Дікінсони, в яких обставинах виявилися наміри незнайомого. Він оповів, що коли він підійшов до нього, той узяв його руку ось так (Джон узяв руку судді), потім нахилився ось як..

І поліцай Джон, нахиливши ся до руки судді, для більшої життєвости вишкірив свої білі зуби, надавши цілому обличчу вираз дикої лютості.

Ся демонстрація зробила сильне враження на публіку, але враження, справлене нею на Матвія, було ще сильніше. Ся мова була і йому зрозуміла. Побачивши маневр Келлі, він відразу зясував собі багато речей: і те, чому Келлі так прудко висмікнув свою руку, і навіть, за що він, Матвій, дістав удар в Центральнім парку... І йому стало так кривдно й гірко, що він забув усе.

— Неправда, крикнув він, не вірте сьому падлюці.

І обурений до глибини душі наклепом, він кинувся до столу, щоб показати судді, що саме він хотів зробити з рукою полісмена Келлі...

Суддя Дікінсон схопив ся зі свого місця і наступив при сім на свій новий бриль. Якийсь дужий Ні-

мець, Келлі і ще кілька людей схопили Матвія ззаду, щоб він не покусав суддю, вибраного народом Дебльтовна; в кімнаті счинила ся метушня, небувала в літописях міста. Найближчі до дверей кинули ся до виходу, товпилися, падали й кричали, а в середині творилося щось незрозуміле й страшне...

Змучений, голодний, ображений, доведений до несамовитості, — лозищанин розкидав усіх Американців, що вчепилися за нього, і лише дужий, як і він сам, Німець ще тримав його ззаду за лікті, впираючи ся ногами... А він рвався вперед, з очима налитими кровлю, й почуваючи, що він дійсно починає божеволіти, що йому дійсно хочеться кинутися на сих людей, бити і, чого доброго, навіть кусати ся...

Не знати, що було-б далі. Але в цій хвилі в кімнату швидко увійшов Нилів. Він пропхався до Матвія, став перед ним і спітав із співчуттям у рідній мові:

— Ей, земляче! Що се ви тут натворили?

При перших звуках цього голосу Матвій шарпнувся й, допавши до руки Нилова, став цілувати її, ридаючи, як дитина...

За якої чверть години кімната містера Дікінсона знову почала наповнювати ся мешканцями міста Дебльтовна, які довідалися, що обставини справи вияснили намір незнайомого як найбільше задоволяючо. В особі російського джентльмена, що працює на тартаку, знайшов він земляка й оборонця, якому не треба було великого труду, щоб повалити обвинувачене. Суддя Дікінсон дістав зовсім задоволяючу відповідь на питання: "Юр нейм?" "Юр нейшен?" і всі інші, що випливали з обставин справи. Гордий на повний успіх своєї розправи, він великолічно забув навіть про новий бриль і, хутко покінчивши з урядовими відносинами, простяг обвинуваченому руку, запевнюючи при цім, що вибір саме Дебльтовна з усіх міст Спілки — найкраще свідчить про його провидливість... Наприкінці він завдав Матвієви партікулярне питання:

— Гав ду ю лайк діс контрі, сер?

— Він хоче знати, як вам сподобала ся Америка!

— переклав Нилів.

Матвій, що все ще дихав досить важко, махнув рукою. — А! нехай вона западеть ся, — сказав він широ.

— Що сказав джентльмен про нашу країну? — з зацікавленем спитав суддя Дикінсон, збудивши рівночасно велику цікавість в інших присутніх.

— Він каже, що йому треба часу, щоб оцінити всі добрі сторони сеї країни, сер...

— Вері уел! Відповідь, зовсім гідна розважного джентльмена! — сказав Дикінсон тоном повного задоволення.

XXXI.

На другий день газета міста Дебльтовна вийшла в побільшенні розмірі. На першій сторінці її красувала ся знимка містера Метю, нового мешканця славного міста, а в тексті, прикрашенім чималим числом дуже голосних наголовків, редактор її звертався до всеї іншої Америки загалом і до міста Нью Йорка зокрема. "Від нин੍n, — писав він, — місто Дебльтовн може пишати ся тим, що його суддя, містер Дикінсон, щасливо розвязав питаннє, над яким даремно ламали голови найліпші вчені етнографи Нью Йорка. Славновзвісний дикун, винуватець пригоди в Центральнім парки, вістка про котрого оббігла цілу Америку в такім перекрученім вигляді, є тепер гостем нашого міста. Після дуже вмілого розсліду, переведеного надзвичайно знаючим у своїм ділі містером Дикінсоном, — він показав ся Росіянином, родом із Лозищанської губернії (одної з найліпших і найосвіченійших в сїй великій і приязній країні), християнином і, — додамо від себе, — дуже лагідною людиною, вельми приємною в по-водженню й цілком лъяльною. Він виявив справжню християнську радість, довідавши ся про те, що здоровле полісмена Гопкінса, котрого вважали за вбитого, знаходить ся в пожаданім стані, і що сей полісмен уже приступив до виконування своїх звичайних обовязків. Тим краще для полісмена Гопкінса, але, осміляємо ся додати, основуючи ся на думці найліпших юристів нашого міста, що заінтересованою особою в сїй справі

є виключно лише сам полісмен Гопкінс, бо він сам винен у тім нещастю, що йому трапило ся. Так, повторяємо, він сам винен, бо перший ударив клобом по голові мирного чужоземця, який звернув ся до нього з висловом любови й довірря. Як що судді міста Нью Йорка думають інакше, як що адвокат сеї держави захоче доводити противне, або сам полісмен Гопкінс намірятиме правити відшкодованнє, то вону матимуть діло з найліпшими юристами Дебльтовна, що виявили готовість боронити обвинуваченого безплатно. Однак, ледві чи буде се потрібне після того, як ми викриємо на сих шпальтах ще один наклеп, яким наші нью-йорські товариши по перу, без достаточного перевірення, обкорнили репутацію Метю Лозинського, нашого поважного гостя і, сподіваємося — будучого горожанина. Річ у тім, що він зовсім не кусається. Рух, що його полісмен Гопкінс витолкував у сім ганебнім значінню (яке зовсім не робить чести провидливості нью-йорської поліції), — означає, навпаки, найгарячійший привіт і пошану, що ними у Лозищанській губернії обмінюють ся взаємно люди з найкращого товариства. Він просто нахилився, щоб поцілувати Гопкінсови руку. Той самий рух з його боку ми мали нагоду бачити у відношенню до судді Дікінсона, полісмена Джона Келлі, а також до одного з його земляків, який займає тепер дуже скромну посаду на тартаку містера Дікінсона, але якому його здібності й освіта без сумніву проложать широкий шлях в сій країні. Немає сумніву, що якби і в нас на сей вияв найвищої делікатності послідувала груба відповідь по голові клобом, — то полісмен міста Дебльтовна зазнав би гіркої долі полісмена міста Нью Йорка, бо російський джентльмен має надзвичайну фізичну силу. Але Дебльтовн, — говорюмо се з гордістю, — не тільки відгадав етнографічну загадку, яка показала ся не під силу чванливому Нью Йорку, але ще подав названому місту приклад спраїжнього християнського поводження з чужоземцем, — поводження, яке, сподіємося, зітре в його душі гіркі спомини, викликані перевуванням у Нью Йорку.

З канцелярії суду містер Нилів, — російський

джентльмен, про котрого сказачо вище, — відвів земляка до своєї оселі, яка знаходить ся у невеличкім робітничім хуторі коло тартаку. Значна частина населення міста Дебльтовн, що складається переважно з молодих джентльменів і лейді, проводила їх до самого дому окликами похвали, і навіть після того, як двері за ними зачинилися, народ не розходився, поки містер Нилів не вийшов знов і не сказав невеличкої промови, на тему будучого розцвіту славного міста.. Він закінчив просьбою, дати відпочинок його скромному землякови, не звиклому до таких голосних проявів громадянського співчуття“.

Розуміється, автор красномовної статті не знав, що коли горожане міста Дебльтовна розійшлися, Матвій зітхнув з полекшенням і спітав:

— Що?... зовсім пішли?

— Так, — відповів Нилів, що взявся готовувати каву на спиритовці.

— А щоб їх усіх холера взяла!... — сказав від широго серця Матвій й увесь якось охляв.

Нилів лише усміхнувся і несказав нічого; він розумів, що стільки пережитих вражень можуть звалити навіть такого міцного чоловіка. Тому він на швидку руку напоїв його гарячою кавою й поклав спати.

XXXII.

Матвій проспав цілу добу й навіть трохи більше. Коли він прокинувся, сонце втікало з ясної кімнатки, освітлюючи її останніми проміннями. Нилів, вернувшись з праці, знімав з себе синю куртку, цілу в остружках і тисці. Остружків повно було навіть в його волоссю.

Матвій якусь хвилину не міг зміркувати, де він і що з ним діється. Тому, спершу він дивився прижмуреними очима, якось підозріло стежачи за рухами молодого парубка, боячи ся, що се сон, який зараз же переміниться в неприємну колотнечу.

Тимчасом Нилів тихенько передягався, замінивши

робітниче убраннє легким фланелевим і, сівши до столу, розгорнув якусь книгу.

У такім вигляді він зовсім не нагадував робітника, і в памяти лозищанина віджив знову хвилевий образ, котрий мигнув уже раз перед ним в вагоні. Він згадав панський дім коло Лозищ, що визирає зпода зелени саду. Між сим домом і селом вела ся давня ворожнеча й довгі позви з-за чиншової землі. Справа та почала ся за батьків, точила ся за дітей і схильла ся то на той, то на другий бік. Справа робила ся дуже заплутаною й прикрою, коли нараз старий пан помер. В Лозищі зявив ся його наслідник і, скликавши громаду, — запропонував покінчти спір, уступивши на всіх пунктах. Якийсь час лозищане ще гомоніли й оганяли ся, не розуміючи причин сеї уступливости.

Але потім догадливіші люди зміркували, що, напевне панич прогуляв, наробив довгів і хоче мершій позбути ся батьківської спадщини, чому перешкоджають позви. Лозищане постарали ся відтягти ще, що було можна, і справа була покінчена. Після цього панич десь пропав, і про нього більше не було чути нічого певного. Лишили ся тільки якісь неясні поговори, досить суперечні, але в усіх переказах — неприхильні для парубка.

І ось тепер Матвієви видало ся, що перед ним той самий панич що-йно скинув робітничу куртку й сидить за книжкою. Він так здивував ся сьому, що став протирати очі. Ліжко під ним затріщало. Нилів обернув ся.

— Шо, земляче, виспали ся? — спитав він привітно. — Ну, тепер даваймо пити каву.

Лозинський підвів ся соромливо й незграбно, розправляючи занімілі члени. Вчора він зрадів сїй людині, як визволителеви, а сьогодні почував себе якось ніяково в його присутності. До того-ж він із замішаннєм спостеріг, що в кімнаті не було другого ліжка, — значить, господар відступив йому своє, а його ноги були босі, — значить, Нилів зняв з нього чоботи. Правда, він не роззував ся за цілий час довгої подорожі, і від сього ноги його горіли.. Але все-таки

ся дбайливість справляла йому скорше прикрість. Він був тепер певний, що се лозицький панич і що поговори були правдиві; він, значить, дійсно спустив усю батьківську спадщину і тепер тягне долю блудного сина на чужині. Але що він все-таки зробив йому прислугу і до того-ж був паном, то Лозинський поклав собі за найкраще й знаку не давати, що пізнав його, та в його поводженню виявляла ся мимовільна пошана. Се вносило якесь замішаннє й непевність у їх відносини. Нилів поводив ся просто, але здержано, Матвій соромив ся й замикав ся в собі самім.

На другий день, вернувшу з тартака, Нилів сказав, що Матвій може, як хоче, дістати працю: носити колоди з барок. Матвій, розуміється, згодився з радістю, і незабаром недавна знаменитість, людина, про котру говорили всі газети Америки — скромно переносила бальки з барок на беріг річки. Сила Матвія і його певність в поводженню з дубовими бальками доставили йому підвищку і за два тижні він працював уже поруч із Ниловим, подаючи бальки до зубчастих коліс, де Нилів різав їх на тонкі форніри. Над вечір обидва, обсипані тирсою, вертали до дому.

Матвій найняв кімнату поруч із Ниловим, обідати вони ходили разом, до реставрації. Матвій не сказав нічого, але йому здавалося, що обідати в реставрації — се просто божевілле і він усе думав про те, що він улаштується згодом скромніше. Коли наступила перша виплата, він здивувався, побачивши, що за видатками у нього лишилося ще досить грошей. Він їх заховав, купивши тільки переміну білля.

Ще за тиждень Нилів сказав йому, що вони удастуться разом до Дебльтовну, де він, Нилів, матиме відчит. Вони прийшли до великої залі, цілком набитої народом, котрий стрінув їх криками і свистом (в Америці се — вираз похвали). Потім все стихло, суддя Дікінсон сказав кілька слів, показуючи то на Матвія, то на Нилова, а потім останній став довго й свободно оповідати про щось, від часу до часу показуючи місцевості на великій карті. Публика, що складала ся здебільшого з робочих людей, слухала з напру-

женою увагою і наприкінці знову улаштувала їм овацію..

Коли після того вони прийшли до дому, Нилів витяг купку грошей і, поділивши її на дві половини, одну віддав Матвієви.

— Се ми з вами заробили сьогодні, — сказав він. Се плата за відчит. Я оповідав їм про наш рідний край і про ваші пригоди. По справедливості половина належить ся вам.

Матвій пробував був відмовити ся, але потім узяв гроші. За сей час його відношення до Нилова значно змінило ся, і, хоча він не все розумів, однаке цілком відкинув думку про блудного сина. Діставши гроші, він засоромлено дивив ся на Нилова... Йому хотіло ся-б як-небудь виявити свою вдячність і пошану... Губи його тягли ся до руки Нилова, коліна згиали ся до доземного поклону. Але в обличчі Нилова, а може і в тих тижнях, які вони вже прожили разом, було щось, що здергувало Матвія від такого виливу своїх почувань. Тому він взяв гроші й, поклавши їх коло себе, сказав:

— А що... вибачте і не подумайте чого лихого..
Тут дуже багато грошей?

— Не дуже багато, але досить, щоб зробити собі добре уbrаннє, — відповв Нилів. — Ви ходите в тім самім і на роботу і в свято.

— А! — сказав Матвій, махнувши рукою. — Я проста людина, робітник.

— Тут усі прості люди і робітники вважають себе не за гірших від інших і не хочуть нічим відріжнятися з вигляду. Я раджу вам обзавести ся біллем і уbrаннєм.

Матвій потупив ся.

— Вибачте мені, — сказав він. — Я не те, щоб там... не слухав ся вас або що... Але... скажіть: можна тут працею заощадити на дорогу?

— Куди?

— Назад, до рідного краю!... — сказав Матвій жагуче. — Бачите ви, дома я продав і хату й коня і поле... А тепер ладен працювати, як віл, аби вернути —

стати хоч останнім робітником, там, у себе, в ріднім краю...

Нилів перейшов ся по дімнаті, про щось зміркуючи, і потім, спинивши ся проти Лозинського, сказав:

— Слухайте, Лозинський! Заробити стільки можна. Можна згодом і вернути. Але... кожда людина повинна знати, що вона робить? Пошо ви іхали сюди?

— А! — відповів Матвій, махнувши рукою. — Мало що людині стрільне до голови.

— Постарайте ся згадати, що вам стрільнуло до голови.

Матвій насупив ся і сам здивував ся тому, як тяжко йдуть з голови слова й думки.

— А! Хотіло ся людині, розуміється ся... клапоть вільної землі, щоби було де розійти ся плугом... Ну там... пару волів, доброго коня... корову... міцний віз...

— А ще?

Матвій почував, що по-за всім перечисленими речами в душі лишається ся ще щось, якийсь неясний осад... Мигнуло обличче Ганни...

— Ну, потім... з напругою тягнув він далі, — чоловік вже на порі. Своя хата, значить вже й своя жінка.

— І ще що-небудь?

— Ще... як би можна було молити ся по старому в своїй церкві...

В голові його мигнули ще балочки про свободу, але се було вже таке неясне й непевне, що він не сказав про се ні слова.

Нилів почекав ще. Обличче його було поважне й трохи схвильоване.

— Все се ви можете знайти тут! — сказав він рішуче й різко, — все, за чим ви шукали. Нащо-ж вам відіздити?

І бачучи, що Матвій якось засмучений його гострим тоном, він додав:

— Ви пережили найтяжче: перші кроки, при котрих чимало людей тут гине. Тепер ви вже на шляху. Поживіть тут, пізнайте крайну й людей... І коли все-таки вас потягне й після сього... Потягне так, що ніхто не в силі буде вдержати... Ну, тоді...

В голосі Нилова чуло ся якесь палке зворушення.
Матвій помітив се й сказав:

— А ви самі... вибачте.. аджеж ви хочете відіхнати.

Обличче Нилова знову злегка осмутніло.

— Так, — відповів він. — У мене є свої причини...

— Значить,.. ви не знайшли для себе того, за чим шукали?

Нилів розчинив вікно і якийсь час дивився в нього, підставляючи обличче ласкавому вітру. У вікно гляділа тиха ніч, сяли зорі, неподалеку блимали огні Дебльтовна, комини фабрик починали курити ся: назавтра збирали пару після святкового відпочинку.

— Тут є те, за чим я шукав, — відповів Нилів, повернувшись від вікна схвильоване й почервоніле обличче. — Але... слухайте, Лозинський. Ми досі з вами грали в піжмурки.. Аджеж ви мене пізнали?

— Я пізнав вас, — сказав збентежений Матвій.

— І я також вас пізнав. Не знаю, чи зрозумієте ви мене, але... за само те, що ми тут стрінули ся, з вами... і з іншими, як рівні.. як брати, а не як вороги... За само се я вічно дякувати му сїй країні...

Матвій слухав із зусиллем та напругою, не зовсім розуміючи, але відчуваючи дивне хвилювання...

— А коли я все-таки іду назад, — говорив далі Нилів, — то... бачите... Тут є багато з того, за чим я шукав, але... сього не візьмеш з собою... Я вже раз відіздив і вернув. Є така хорoba... Ну, все одно... Не знаю, чи зрозумієте ви мене тепер. Може колись зрозумієте В ріднім краю мені хочеться ся того, що є тут... Свободи, своєї, зрозумієте? Не чужої... А тут.. Тут мені хочеться ся рідного краю...

Нилів замовк, і після сього обидва вони довгоше дивилися крізь вікно на нічне небо, на тиху, ласкаву ніч чужини. Нилів думав про те, що невдоєзі він покине все те й залишить позаду цілу пасмугу свого життя. А Матвієви чомусь згадало ся море й його глибина, згадкова, таємнича, незрозуміла.. І так само незрозумілим видавало ся йому багато чого в життю, і так само вабило ще темну думку.. І, згадуючи недавню розмову, він почував, що не знав добре себе самого і що поза всім, що він сказав Нилову, — за

коровою й хатою, й полем, і навіть за обрисом Ганни — мрієТЬ ся щось, що вабило його й вабить, але що се таке — він рішучо не міг би сказати, ні вияснити у власній своїй думці... Але було се глибоке, як море, і звабливе, як далечінь пробудженого життя...

XXXIII.

Наше правдиве оповіданнє наближаєТЬ ся до кінця. За якийсь час, коли Матвій трохи пізнав мову, він перейшов працювати на ферму до дужого Німця, який, будучи сам страшеним силачем, цінів і в Матвієви його силу. Тут Матвій обзнайомив ся з машинами, і вже на другу весну Нилів, перед своїм відїздом, примістив його в жидівській кольонії інструктором. Сам Нилів відіхав, пообіцявши написати Матвієви, приїхавши до дому.

Про життє Матвія в кольонії, а також історію американського життя Нилова ми, може бути, оповімо іншим разом. А тепер нам доведеться доповісти мало що.

Статтю "Дебльтовнського Курєра" про закінченнє пригод "дикуна" передрукували кілька газет переважно провінціональних міст, незадоволених з "пихи" нью-йоркців, які допустили ся в сім випадку такої великої помилки. Нью-йорські газети згадали про неї лише короткими й досить сухими витягами фактів, бо в сім часі на поверхню політичного життя країни виплило одно з великих питань, яке винесло з глибини схвильованого громадянства всі засади американської політики... щось, якби буря, що наче вихром знесла й портрети "дикуна", і веселе личко міс Ліззі, яка зробила батькам несподіванку, і силу силенну інших знаменитостей, що як метелики літають в сонечку газетного дня, заки їх не розвіє поява на виднокрузі першої хмари.

Про Матвія і його пригоду скоро забули, і ні Дима, ні Ганна не довідали ся, що він опинив ся в Дебльтовні і потім перейшов до кольонії, що тут його приписано до держави і він подавав свій голос, після тя-

жких вагань сумнівів (йому все пригадувала ся історія Дими в Нью Йорку). І поволі навіть лице його зміняло ся, міняв ся погляд, вираз обличча, ціла постать. А в душі випливали нові думки, про людей, про порядки, про віру, про життє, про Бога, котрому поклоняють ся, хоча й ріжно, по всій землі про багато річей, які ніколи й на думку не приходили йому в Лозищах. І деякі з сих думок ставали все яснішими й близчими...

А Ганна все жила в тім самім домі під числом 1235, тільки пані ставала все менше задоволеною з неї. Пані вже двічі сама підвищувала їй платню, але "вдячності" якось не бачила. Навпаки, у Ганни все більше почувала ся вдача, заявляла ся безпідставна дражливість і недостача пошанівку.

— Що робити... правду кажуть, що все тут у повітрі, — говорив чоловік старої пані, а винахідник, який все сидів над рисунками і до якого стара пані звертала ся иноді зі скаргами знаючи його вплив на Ганну, — лише стискав плечима.

— Я тепер далекий від усього цього, — твердив він, — але колись... одним словом, я гадаю, що їй просто хотіло ся-б... свого власного життя.. Розумієте ви: свого власного життя...

— Скажіть на ласку, — відповідала пані з ширим здивованнєм. — То я повинна постачати їй, крім десяти долярів, ще й власне життє..

— Ну, се тепер мене не торкається ся, — відповідав старий добродій. — Все се розвяже наука. Все: і її, і вас і всіх... Річ, бачите ви, в тім, що...

Вчений повернув ся на стільці і сказав поважним тоном:

— Людина винаходить потрібну їй машину... Се ми всі чудесно знаємо. А чи думали ви коли небудь про те, що й машина зі свого боку винаходить... вірнійше сказати, витворює потрібну їй людину.. Ви здивовані?.. А тимчасом се можна довести з математичною доказаністю. Треба лише засвоїти сю велику правду, і все розвязано: все завдання сходить на те, щоб винайти таку універсальну машину, якій потрібна лише свободна людина, розумієте? Тоді і тільки то-

ді розвяжуть ся всі сі тяжкі й болючі питання... В сім будучім строю не буде вже ні панів, ні слуг, ні рабовласників з їх смішними домаганнями, ні рабів, з їх завистю й ворожнечею... Розумієте ви мене?

Старий вчений підніс трохи окуляри й широ-радісним поглядом подивився в обличче господині. Але на сім обличчу видко було лише обурення.

— Красненько дякую! — сказала вона. Гарний ваш будучий лад... без служби! Я вже волію лишити ся при старім...

А справа з Ганною йшла все гірше й гірше...

За два роки від початку цього оповідання два чоловіки зійшли з повітряного поїзда на розі 4 евню і пішли по одній з простопадних улиць, шукаючи дім число 1235. Один із них був високий бльондин з бородою й блакитними очима, другий — чорнявий, невеличкий, але дуже меткий, з голеним підборіддем і хвацько підкрученими вусами. Останній вибіг на сходи й хотів подзвонити, але високий товариш спинив його.

Він зійшов на сходи й озирнувся вздовж улиці. Все тут було таке саме, як і перед двома роками. Так само доми, неначе близнята, були подібні один до одного, так само сонце освічувало на однім боці спущені завіси, так само лежала на другім тінь від домів..

Очі його зі зворушенням бачили тут сліди минулого. Ось, за рогом ніби-то мигнула чиясь постать. Ось вона появляється ся з-за угла, ступаючи так важко, наче на ногах у неї тяжкі дулі, і чоловік іде, з тugoю оглядаючи незнайомі доми, як дві краплі води подібні один до одного... "Все тут таке саме, — думав про себе Лозинський, — лише... нема вже того чоловіка, що блукав по сій улиці перед двома роками, а є інший"...

Дзвінок задеренчав, двері відчинилися, споза них виглянуло обличче Ганни, і двері знову грекнули, заглушивши зляканий крик дівчини, неначе вона зобачила яку мару. Потім вона знову виглянула в щілину й сказала:

— Ви?.. Невже се ви?

Стара пані також з великим дивом стрінула сього

чоловіка і ледві пізнавала в нім простодушного лозищанина в білій свиті й грубезних чоботах, котрий колись так шанобливо підтримував її погляди на американське життє й на основи суспільності. Вона уважно приглядала ся до нього крізь свої окуляри і широко вважала, що він зробив ся багато гіршим. Правда, в нім не було зачіпливої різкості й задиркуватості молодого Джона, але не було також ласкової й соромливої покірливості колишнього Матвія, котра так любо пестила очі старої пані. Крім того, вона вважала, що чорний сурдут сидів на нім "як на корові сідло".

— Сідайте, будь ласка, — сказала вона з легким відтінком іронії. Але вона почувала з деякою досадою, що їй все-таки ніякovo було-б зоставити стояти цього чоловіка.

В суті річи вона була людина не погана і, коли Ганна виповіла їй службу, — вона зрозуміла, що тепер у Ганни є поважна причина..

— Ну, от — вона знайшла собі "своє власне життя", — сказала вона з відтінком гіркості вченому панови, коли Ганна попрощала ся з ними. — Тепер побачимо, що ви скажете: поки ще зявить ся ваш будучий лад, а ось зараз... нема кому навіть прибрati і кімнату.

— Гм... так. — задумливо відповів винахідник...

— Треба признати, що в сім є трохи й неприємності. Розуміється ся, згодом все те улаштується без сумніву... Але.. дійсно, важко буде вигадати машину, яка-б робила се так любо й зручно, — як ся мила дівчина....

Кілька днів після цього вчений почував себе не в своїй тарелі і вважав, що навіть обчислення йдуть йому якось тяжче.

— Гм.. так... я муши призвати ся, — говорив він старій пані. — Мені бракує її обличча й її добрих синіх очей... Розуміється ся, згодом все замінять машини...

Але тут він урвав реченнє під упертим іронічним поглядом старої пані, котра процідила крізь зуби:

— Навіть сині очі? Ну, се вже навряд...

Перед відїздом з Нью Йорку Матвій і Ганна удалися на пристань — подивити ся, як надходять кораблі з Європи. І вони бачили, як, розтинаючи грудьми хвилі затоки, наблизив ся морський велетень, і як йо-

го знову підтягли до пристані, і по кладкам ішли десятки й сотки людей, несучи сюди і своє лихо, і свої гадії та бажання.

Скільки з них загине тут в сім страшнім людськім океані?...

Матвієви ставало сумно. Він дивився в далечінь, де за синім серпанком легкого туману рухалися на обрію морські буруни, а за ними думка, як чайка, летіла далі до старої батьківщини.. Він почував, що серце його стискається міцною, палкою тугю...

І він розумів, що се тому, що в нім народилося щось нове, а старе померло, або ще вмирає. І йому боляче було жаль багатьох річей в сім конаючим старім; і мимохіть згадувалася розмова з Нилом і його питання Матвій тямив,, що ось у нього є клапоть землі, є хата, і телиці й корови... Скоро буде жінка... Але він забув ще щось, і тепер се щось плаче й тужить в його душі...

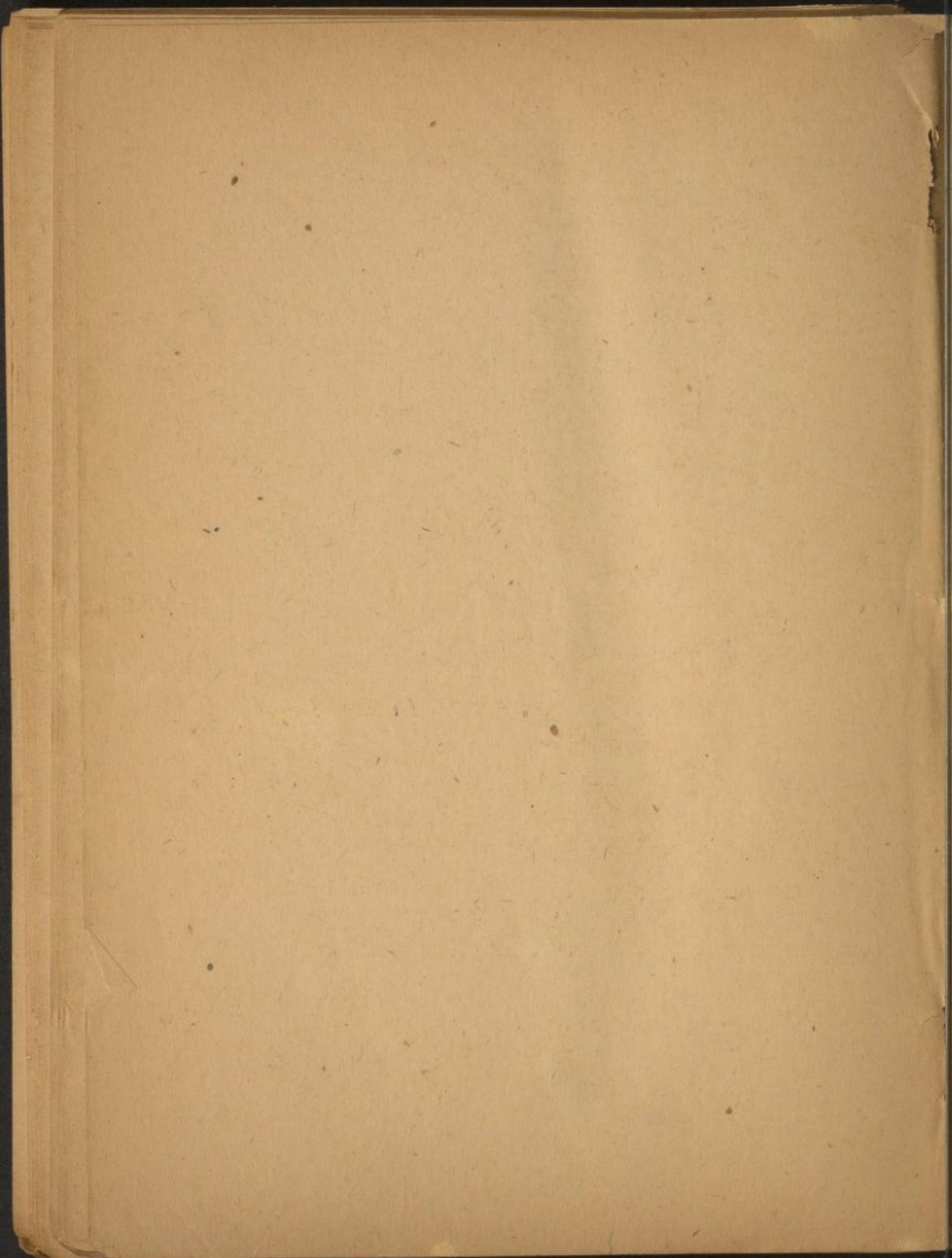
Вернути.. туди.. назад.. де його рідний край, де тепер Нилів зі своїми вічними шуканнями!. Ні, сього не буде: все пірвано, багато чого вмерло й не живе знову, а в Лозищах, в його хаті живуть чужі А тут у нього будуть діти, а діти дітей вже забудуть навіть рідну мову, як та жінка в Дебльтовні...

Він міцно зітхнув і поглянув в останнє на океан Сонце сіло. Серпанок туману густійшав, закриваючи безмежну далечінь. Над простягнутою рукою "Свободи" спалахнули огні...

Пароход спорожнів. Дві чайки знялися зі щоголі, коливаючи ся в повітрі, понеслися за вітром в широку туманну далечінь...

Як ті, що колись, так само відриваючи ся від щоголі корабля, линули туди,... назад..і.. до Європи, несучи з собою з Нового Світу тугу за старою батьківчиною....

ЦІНА 70 ц.